

ЃУЉУЉ ФАНИ БЊИИЧА МАЪРУЗАЛАР

МУНДАРИЖАСИ

I. Кириш ғисми.

1. ЃуЉуЉ назариясининг ва категорияларининг асослари.
Маъруза соатлари - 2 соат.
2. ЃуЉуЉ манбалари.
3. Давлат муЉуЉи. Давлат ва муЉуЉ назариясининг асослари. - 2 соат.
4. Маъмурий муЉуЉ. Маъмурий муЉуЉ тушунчаси ва Давлат бошЉарув органлари тушунчаси. - 2 соат.
5. Давлат бошЉарув органлари фаолиятининг шакл ва усуллари.
6. Њзбекистон Республикаси ФуЉаролик муЉуЉи тушунчаси, тамойиллари ва тизими. - 2 соат.
7. ФуЉароларнинг муомала лаёЉати - мулк, мулк муЉуЉи тушунчаси. Ѓусусий мулк тушунчаси. Давлат оммавий мулк муЉуЉи. - 2 соат.
8. Даъво муддати. Даъво муддати тушунчаси ва арамияти.
9. Мажбурият ва мажбуриятнинг вужудга келиш асослари, мажбуриятнинг бажарилиши тушунчаси ва тизимлари. Мажбуриятнинг бажарилиши муддати, жойи ва усули. Мажбуриятнинг бажарилиши таъминлашу - 2 соат.
10. Олиш-сотиш шартномаси.
11. Капитал Љурилишга оид пудрат шартномаси.
12. Юк ташиш шартномаси.
13. Њзбекистон Республикаси Мернат муЉуЉининг тушунчаси ва вазифалари.
14. Жамоа шартномалари ва келишувлари.
15. Мернат шартномаси.
16. Мернатга раЉ тЉлаш.
17. Табиатни муурофаза Љилиш.
18. Њзбекистон Республикаси суд системаси. Судловлилик тушунчаси. Суд Љакорларини ижро этиш.
19. Њзбекистон Республикасининг жиноят муЉуЉи тушунчаси, маЉсади, вазифалари.. Жиноят тушунчаси ва унинг учун жиноий жавобгарлик. Жиноят муЉуЉида жазо тушунчаси ва унинг маЉсади. - 2 соат.

КИРИШ ҒИСМИ

Ўзбекистон Республикаси сиёсий, илтимсодий ривожланишида, инсон хулуу ва эркинликларини таъминлашда, демократияни амалга оширишда мулууый йъналишларнинг арамияти мозири даврда асосий вазифалардан биридир. Муштайл Ўзбекистон мулууый давлат сари гадам гъяр экан, энг аввало фулароларнинг мулууый онгини, мулууый маданиятини ва мулууый билимини ривожлантириш лозим. Га бир Ўзбекистонда яшовчи фуларо кимлигидан гъатый назар гонунларга риоя гйлса, гънатилган хулуу тариботини амалга оширса гз бурч ва хулууларини мукамал билса, Республикамининг Муштайллигини муштаккамлашда гз хиссасини гъншган бълади.

Гулууый билим, онг, маданият мамма учун зарур. Олий ва гърта махсус билим дарголариди талаба шахсни тарбиялашда гъитувчи ва мураббийлар гърак бълишлари керак. Гзининг махсус илтимсодий билимлари билан бир гъторда мулууый билимларини асосий йъналишларини мукамал гъганишда ва хагта тадбиль этишлари давр талабидир. Бугинги талабаларимиз эртага хар хил сога мутахассислари бъладилар. Улар иш бошлаган кунларидан истасалар - истамасалар хулуу нормалари билан гъгнашадилар. Ишга кириш, корхонадаги ички тартибга риоя гйлишш, гонун асосида иш юритиш, гз эркинликларини римоя гйлишш учун билимга эга бълишлари керак.

Президентимиз таъкидлаганидек, Ўзбекистоннинг Асосий Гонунни инсой хулуулари ва давлат Муштайллиги юяларига садолат, мозири ва келажак авлодлар олдидаги юксак маъсулиятини англаш, гзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва гонунийликни мурматлаш, халгари хулууининг жаронда эътироф этилган гоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фулароларининг муносиб хагт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар мулууый жамият барпо этиш ва ниоят, фуларолар тинчлиги ва миллий мамжиратликни кафолатлаш каби олий маъсадларни кузлади.

Демак, келажак авлодга югорида баен этилган, Ўзбекистон давлатининг асосий маъсадини англашда ва уни амалга оширишда жалб этишда гъитувчиларнинг гърни жуда каттадир. Ана шу маъсадларни эътиборга олиб, биз ушбу маърузаларни гздик. Бу маърузалар мар бир хулуу согаларини гъганишга, шахсни, давлат тушунчасини, Ўзбекистон давлати ва хулууининг ривожланиши, мулууый ва арлоый нормаларни, маъмурий хулуу, мернат мулууи, фуларолик мулууи, оила мулууи, жиноят мулууи ва бошга хулуу согаларининг вазифа ва маъсадларини англашга боилиг билимларни гз ичига олган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг миллий мафура масалаларига баишланган йиилишида сгзлаган нутгида кътарилган муаммолар хулуушунос олимларга мар катта вазифалар юклайди.

2000 йил 6 апрель куни Оксарой гъароргоида файласуф, тарихчи, сиесатшунос, социолог, психолог, педагог ва адабиетшунос олимлар, журналистлар, танильли адилар, жамоат ташкилотлари вакиллари иштирокида бълиб гъган миллий мафура масалаларига баишланган йиилиш ва унда Президент Ислом Каримов сгзлаган нутг малакатимиз маънавий хагтида улкан вогеа бълди.

Давлатимиз раббари бу йиилишнинг асосий маъсади - жамиятимиз хагтидаги энг муим масалалардан бири бълган миллий мафура хусусида атрофлича

фикрлашиб, олдимизда турган вазифаларни аниъ белгилаб олиш уларни хаётга жорий этиш йилларини мувокама гъилишшдан иборатлигини айтди.

Барчамизга аёнки, биз инсоният тарихида нъшашаи, андозаси бълмаган мураккаб бир даврни бошимиздан гъочиряпмиз, яъни нафагъат илтисодий хаётимизда балки онгу тафаккуримизда дам янгиланиш, нъзгариш жараёнлари кечмогъда.

Аник марраларни кнъзлаб яшашимизда пировард магъсадимиз бнълган озод ва обод ватан, эркин ва фаровон хаёт кнъриш борасидаги интилишларимизда биз учун рухий-маънавий куч кувват манбаи, илмий асос бу миллий юя, миллий мафкура бнълиши шарт.

Мутахассис кадрларни замонавий мугъулий билимлар билан етарли даражадаги гъуролланганликлари, уларда мугъулий маданият ва мугъулий онгнинг баркамол молда шаклланганлиги республикамиз олдида турган муваффакиятли хал этишга ёрдам беради, демократик жамият сари илдам ривожланишимизни таъминлайди, фугъароларга берилган хулуулар ва эркинликларни амалга оширилиши учун мустаркамлаш кафолатлар яратади.

Юксак малакали, нъз касбини чугъур эгаллаган мутахассис кадрлар тайёрлаш Нъзбекистоннинг буюк келажигини таъминлашдаги асосий омиллардан биридир.

Нъзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да унинг бош магъсади: «Таълим соғасини тубдан ислоғ гъилишш, уни нътмишдан гъолган мафкуравий гъарашлар ва саргитлардан тнъла халос этиш ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий ва арлюлий талабларга жавоб берувчи юкори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратиш» эканлиги таъкидланган.

Миллий дастурни руёбга чилъаришга доир ташгъилиш чора тадбирларининг энг муим йуналишларидан бири таълим муассасаларини зарур дарслик ва адабиётлар билан таъминлаш эканлиги белгилаб гънъйилган.

Гулуу кафедраси профессор-нъгъитувчилари томонидан тайёрланган маруза матнлари нъгъув ва иш даструлари асосида тайёрланган Тошкент Давлат Илтисодиёт Университети талабаларига нъгъув-режани нъзлаштиришда, мугъулий билим савияларини кенгроғ сергатиш, хар гъандай молатда нъз хулуу ва эркинликларининг паймол этилишига йнъл гънъйилишининг олдини олиш, нъз хал-мугъулийни талаб гъилишшни дамда химоялашни нъргатишда асосий манбалар гъаторидан нърин эгаллайди деб уйлаймиз.

Хулоса:

Республикамиз Мустагъилликка эришганлиги, эски маъмурий бошгъарув тизимининг баррам топганлиги сабабли илтисодий-ижтимоий соғаларда янгича муносабатлар вужудга келди. Инсонларнинг эркин харакат гъилишшлари учун тнълиг шароит яратилди, бозор муносабатларининг ривожланиши учун кенг йнъл очилди.

Мустагъил Республикамиз фугъаролари жамиятимиздаги туб демократик нъзгаришларни ундаги фугъаролик тинч-тотувлиги, миллатлараро ариллик, ижтимоий осойишталикка эришиш масалаларини давлатчилигимизни, мугъулий маданиятни ва мугъулий давлатни барпо этиш, одил судлов, инсон хулууларни билан тобора кенгрок болашмогъда.

Шу муносабат билан: «Давлатнинг нъзи нима?», «Гулуу нима дегани?», «Уларнинг жамиятдаги вазифаси ва имкониятлари нималардан иборат?» деган саволлар кнъндаланг бнълади. Уларнинг аксарияти жавоблари Нъзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов асарларида нъз ифодасини топган ва улар даммага маълум. Ислом Абдуганиевичнинг «Нъзбекистон XXI аср бусагасида:

хавфсизликка таъдид, таралъийёт шартлари ва кафолатлари» китобида мазкур мавзунинг долзарблиги таъкидланган молда шундай дейилади: «...розирги шароитда Ўзбекистоннинг янги давлатчилигини институтлари тизимида давлатнинг ролини аниёроль белгилаш керак. Бу, энг аввало, миллий хавфсизлик асосларини мустаркамлаш, мамлакатнинг баръарорлигини, лъатий сиёсий ва ильтисодий таракиётини саълаб лъолиш нултаи назаридан алорида арамият касб этмоқда». *

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси, жорий лъонунчилигимизни, шунингдек, жамиятимизда рый бераётган ижтимоий-илтисодий, сиёсий, маънавий ва бошъа жараёнларни лъзаро акс эттирган янги дарсликлар, лъув кълланмалари, маъруза тълламлари, услубий ишланмалар, илмий нашрларни чоп этиш зарурати пишиб етилди.

Бу вазифа, аинилса ноюридик олий лъув юрт талабаларига жуда зарур.

* - Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таъдид, таракиёт шартлари ва кафолатлари» Т. «Ўзбекистон», 1997, 160 бет.

Биринчи маъруза

ХУЛЪУЛЪ НАЗАРИЯСИНИ ВА КАТЕГОРИЯЛАРИНИНГ АСОСЛАРИ

Давлат ва амалий фаолиятининг мазмуни ва асосий йнналишлари унинг вазифаларида ифодаланати. Давлат мамлакат ичкарасида ва халъаро майдонда халъилишши лозим бълган масалаларга мувофиль равишда ички ва ташъи вазифаларни бажаради. Хъжалик ташкилотчилик, меънат дамда хизматлар кърсатиш, маданий тарбиявий иш, хуълъ ва эркинликларини римоя лъилишш, тинчлик учун кураш, турли давлатлар билан тинч тотув яшаш, кардошларча барча дамкорлик ва лъзаро ёрдамлашиш, барча малакатлар билан муносабатларни ривожлантиришнинг ички сомадаги вазифаларидир. Давлатнинг барча вазифалари лъзаро узвий боилиль молда амалга оширилади.

Хар лъандай давлат лъ олдида турган вазифаларни махсус аппаратсиз, давлат органларисиз бажара олмайди. Давлат хокимияти ва бошъарув органлари, суд ва прокъратура, ташки алоъа органлари, армия ва разведка дамда бошъа давлат органлари йииндисиди давлат органларининг муайян тизими бълб, унинг воситасига давлат лъ олдида турган вазифаларни амалга оширади.

Гозирги замон давлат аппарати давлат хокимиятининг лъонун чилъарувчи, ижройи ва бошъарув дамда одил судловни амалга оширувчи ва хуълълни мулофаза лъилувчи органлари йииндисидан ташкил топади. Ўзбекистон Республикаси Халк депутатлари Олий (Ўзбекистон Олий Мажлиси, унинг къмталари ва Президиуми) ва мараллий

хокимият органлари хокимлар давлат хокимияти ваколатли органларининг ягона тизимини ташкил этади. Ижроий ва бошларув давлат органларига Ўзбекистон Президенти, унинг лшоидаги Вазирлар Мақамаси, вазирликлар ва давлат кьмиталари, халъ депутатлари, махаллий хокимият органлари киради. Суд, прокуратура, адвокатура, хокимлиқ органлари муъульини муофаза гьилувчи органларнинг ягона тузилишини ташкил этади. Ўзбекистон Конституциясига ва лъонунларига риоя этилиши устидан назоратни Ўзбекистон конституциявий назорат кьмитаси амалга оширади.

Гуъульнинг морияти.

Гуъуль ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи механизм сифатида инсоният жамияти тараккиети лъонунларига мувофиль равишда ривожланади, такомиллашиб боради.

Гуъульнинг асосий морияти муайян жамиятда кишилар нртасида келишувни таъминлаш, айрим фуъаролар асоишталигини саллашга кумаклашиш, ильтисодий, сиёсий ва ижтимоий соёларда давлат ишлаб чиккан сиёсатни амалга оширилиши оръали жамият таралъийетини таъминлашдан иборат.

Гуъуль - бу лъонунлар йииндиси, муайян хатти-харакати лъоидалари сифатида турли даврларда ва жамиятларда нзига хос хусусиятларга эга бълади. Гуъульнинг шакллари, демократик ёки муаттасиб, унга ижтимоий адолат юялари лъай даражада мужассамлашганлигига миллий анъаналар, муайян тарихий шароит давлат тепасидаги шахслар ва бошъа кьпгина омиллар таъсир гьилади.

Гуъуль - бу кишиларни ижодий имкониятларини лъъллаб-гъувватлаш воситасида жамиятнинг гуллаб-яшнашига кьмаклашувчи, кишилар рамкорлиги учун кенг имкониятлар яратувчи, ёзув кучларини жиловлаб турувчи, бу кучларни фуъоролар, давлат ва жамият манфаатларига зиён етказишларига йнъл куймайдиган воситалар йииндиси бълмои керак.

Гуъуль жамият аъзолари хатти-харакатларини меъёрига солувчи воситалар сифатида давлат хокимият ва бошларув органлар томонидан чилъариладиган омиллар ва бошъа муъульий хужжатларда ифодаланади.

Иккинчи маруза. Гуъуль манбалари.

Гуъуль манбаи тушунчаси ва турлари.

Гуъуль манбаи - давлат идорасини муайян муъульий норматив актларда ифодалаш, баён гьилишш усули ва шаклидир. Гуъульий норматив актнинг муим хусусияти - бу унинг лъайси давлат органи чилъарганига лъараб маълум юридик кучга эга бъллиши ва хуъуль манбалари тизимида муайян нринни эгаллашидир. Харажатлар бир ваколатли давлат органи лъатий белгиланган муъульий норматив актларини чилъариш муъульига эгадир. Бу хуъуль Конституция ва бошъа лъонунларда махсус мустаркамланган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Ўзбекистон Олий Кенгашининг лъонунлар ва лъарорлар лъабул гьилишш муъульи белгилаб берилган.

Гулулий норматив актлар лайси давлат органи томонидан лабул гулишнганлигига лараб муайян тизимни ташкил гулади. Гозирги пайтда Ўзбекистонда мулулий актларнинг гуидаги турлари бор: гуонунлар, гуонун асосида чилариладиган норматив актлар.

Гуонун ва унинг хулуль манбалари тизимида тътган нрни дамда турлари

Жамиятдаги энг мурум ижтимоий муносабатлар гуонунлар ёрдамида тартибга солинади. Улар бошга мулулий норматив актларга нисбатан олий юридик кучга эга булиб, Давлат хокимиятининг доимий ишлайдиган гуонун чиларувчи органи - Республика Олий Мажлиси томонидан лабул гулишнади. Гуонунлар - буюк социал бойликдир. Гуонунларда даврнинг юялари ва талаблари мужассамлашган. Хеч кимга, у гандай лавозим ёки мавке эгаси булишидан гатый назар, гуонунларни четлаб нтиш мулули берилмайди. Бинобарин, фулороларда гуонунни хурматлаш хиссигина эмас, балки гуонунга этикод туйусини дам шакллантириш лозим.

Гуонунлар нз мазмунига кна Асосий гуонунга яни конституцияга ва оддий ёки кундалик гуонунларга булинади.

Давлатнинг асосий гуонуни булган Конституциянинг мазмуни оддий ва хорижий гуонунлар мазмунида шу билан фарк гуладики, унда асосий, энг барларор ижтимоий муносабатлар, узоь даврга мължалланган бош принципал гуодалар мустаркамланади ва бу принципал гуодалар бевосита амал гулиб, бошга гуонун чилариш актлари ривожлантирилади ва конкретлаштирилади. Шу сабабли Конституция асосий Гуонун доирасига сиимайдиган бир ганча гуодаларни нз ичига олмайди. Конституция асосида заруриятга кна бошга гуонунлар ва мулулий норматив актлар, шу жумладан Асосий гуонуннинг нзида кнзда тугилган мулулий актлар ишлаб чилгилади ва ривожлантирилади. Конституция олий юридик кучга эга булиб, унга барча гуонунлар ва гуонуности актлар мувофиль келиши лозим. Хукумат ларорларининг Ўзбекистон Конституцияси талабларига гатый мувофиль булишини таъминлаш маъсадида Конституциявий назорат комитети таъсис этилди ва унинг молати Ўзбекистон Республикаси Асосий гуонунида Конституциявий назорат комитети тнрисидаги гуонун билан белгиланади. Бундан ташлари Конституциянинг Асосий гуонун сифатидаги хусусият шундан иборатки, у алоида тартибда нзгартирилади, яни Асосий гуонунга биноан, Ўзбекистон Конституцияси халъ депутатлари умумий сонининг камида учдан икки гуисмини ташкил этган кнпчилик лабул гуилган ларор билан нзгартирилади.

Жорий гуонунлар Конституция асосида лабул гулишниб, хнжалик ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-маданий соралардаги муносабатларни тартибга солади. Жорий гуонунларга Давлат корхоналари тнрисидаги Гуонун Кооперация тнрисидаги Гуонун сингари гуонунлар мисол була олади.

Гуонунлар амал гулишш ваьтига кна доимий, муваккат ва фавлулотда гуонунларга булинади. Доимий гуонунлар бирон-бир ваьт билан чегараланиб гуийилмаган булади. Бундай гуонунларга Конституция, турли кодекс ва гуонунлар мисол була олади. Агар гуонунда у муайян ваьт давомида амал гулишшни кнрсатилган булса, бундай гуонунга муваккат гуонун дейилади. Давлат бюджети тнрисидаги гуонун бунга яккол мисолдир, чунки у харажатлар йили нзгариб туради. Фавлулотда гуонунлар Улуг Ватан уруши йилларида лабул гулишнган эди.

НОЪОНУНИЙ ХУЪУЪИЙ АКТЛАРИ

Ъонунлар ассида чилъарилган барча муъуълый норматив актлар љонуности актлари деб аталади. Давлат хокимияти органларидан ташълари мамма давлат органлари љонун остида ёки љонунларни ижро этиш юзасидан кълпаб љонуности актлари љабул љилишнади. Бу актлар љзининг юридик кучи жихатидан љонунлардан паст туради. Ьонуности актлари кълпинча љарор ва фармойишлар деб номланади.

Давлат бошъларув органлари бълган давлат комиеттлари ва вазирликлар доирасида халъл хължалигининг турли тармоъларини бошъларишга љаратилган буйрук мамда инструкциялар љабул љилишнади.

Махаллий хокимият ва унинг аппарати љз ваколоти ва худуди доирасида љонуности актларини чилъаради.

ЪОНУНЛАРНИ КОДЕКСЛАШ ВА ТИЗИМГА СОЛИШ

Ъонунларни тубдан љайта кълриб чилъиш ва системага солиш муъуълый ислотнинг ажралмас љисмидир.

Тизимга солиш - бу давлат органлари томонидан љонунлар ва љонуности актларини муайян тартибга солиш фаолиятидир. Тизимга солиш муъуълый норматив актлардан тълла фойдаланиш, љонунларни хаёт талабларига мос равишда янгилашни таълминлайди, муъуълый норматив актлардаги эски нормалардан, љарама-љаршиликлари ва бошъл камчиликлардан холи этади.

Муъуълый нормаларни тизимга солишнинг кодификация ва инкорпорациядан иборат икки тури мавжуд.

Кодификация - љонунлари кодекслар билан ишлаб чилъариш йълли билан тизимга солишдир. У муъуълый нормаларни мазмунга љараб љайта ишлаб чилъаришни ва уларни янги љонунла илмий асосланган тартибда изолашни назарда тутуди. Кодификация мамма ваълт амалдаги љонунларнинг мазмунини љайта кълриб чилъиш билан боилил бъллиб муъуълый нормалардаги эски љоидаларни, љарама-љаршиликларни, камчиликларни тугатишга љаратилгандир.

Инкорпорация - бу амалдаги љонуларни ва бошъл муъуълый норматив актларни бу актда маълум /хронологик, алфавит ва ёки бошъл/ тартибда жойлаштиришдир. Бунда тизимга солинадиган актлар мазмуни љзгармайди. Улар тупламга изохсиз киритилади. Инкорпорациянинг расмий ва норасмий шакллари бълди. О Расмий корпорация - бу мазкур актларнинг уларни чилъарган орган томонидан тизимга солинишидир. Норасмий о инкорпорация эса актларни махсус ваколатга эга бълмаган органлар шунингдек хусусий шахслар томонидан тизимга солишдир.

УЧИНЧИ МАРУЗА

Давлат муъуълый

Давлат ва хуълуъл назариясининг асослари

Давлат хуъуль соџаларидан бири сифатида Ђзбекистон Республикасининг ижтимоий тузуми ва сиёсати асосларини ифода этувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бу муносабатлар доирасига Ђзбекистоннинг сиёсий системаси, иљтисодий тузуми, ташљи сиёсати кабилар киради.

Давлат муъульи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардан бири Ђзбекистоннинг миллий-давлат тузилиши тушунчаси доирасига кирувчи муносабатлардир.

Давлат муъульи юъорида кърсатилган ижтимоий муносабатлардан ташљари, давлат органларини ташкил этишни ва уларни фаолиятининг асосий принципларини, давлат органлари тизими рамда уларнинг џзаро муносабатларини ваколатлари асосларини рам тартибга солади. Ђзбекистонда сайлов муъульи ва сайлов тизими масалаларини, халљ хокимиятчилигини амалга ошириш шакли ва тартиби билан боилли ижтимоий муносабатларни рам џз ичига олади. Бу муносабатлар доирасига халљ хокимиятини амалга оширишнинг икки тури, яъни бевосита демократия ва вакиллик демократичси киради.

Вакиллик демократиясининг асосий шакли Ђзбекистоннинг сиёсий негизини ташкил этувчи олий ва махаллий хокимият органлари фаолиятида намоён бўладики, уларни халљ сайлаб џъяди. Бу ижтимоий муносабатлар рам давлат муъульи билан тартибга солинади.

Давлат муъульи нормалари билан Ђзбекистон ижтимоий тузуми ва сиёсатининг асосий принциплари ва характерли белгилари, шахснинг муъульий молати асослари, республиканинг миллий давлат тузилиши, давлат органлари тузуми ва халљ хокимиятини ташкил џилишш ва амалга оширишда бевосита вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар тартибга солинади.

Ђзбекистон Республикаси ва Ёораљалпоистон Республикасининг Конституциялари давлат муъульининг манбалари сифатида

Вуъуль манбаи дейилганда хуъульнинг ифодаланиш шакли тушунилади. Давлат муъульининг асосий манбаи Ђзбекистон Конституциясидир. Чунки Республика Конституцияси нормаларида жамият ва давлат хаётининг барча асосий жириатлари тартибга солинади.

Ђзбекистон Конституциясида ифодаланган давлат муъульи нормалари жамиятга ижтимоий иљтисодий характеристика беради ва халљнинг тъла хокимиятчилигини амалга оширишнинг сиёсий шаклларини мустақкамлайди. Шунинг учун Ђзбекистон Конституциясини давлат муъульининг асосий манбаи деб аташ мумкин.

Бундан ташљари, Ђзбекистон Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган асосий џонундир. Давлатимиздаги кучда бўлган рамма муъульий нормалар Конституция асосида џабул џилишнади. Кундалик нормалари билан конституцион нормалар џртасида зиддият туилган талдирда кундалик нормалар барпо бекор џилишнади.

Ђзбекистон Конституцияси нормалари фалъат жамият ва давлат хаётидаги асосий ижтимоий муносабатларни мустақкамлаш билан чегараланиб џолмай, давлат ва жамият хаётини ривожлантиришнинг кейинги йъналишларини рам белгилаб беради.

Давлат ва шахс Давлат ва шахснинг њзаро муносабатлари

Њзбекистон Республикаси Конституциясида фуљароларнинг тенг хуљуљлиги, шунингдек, хотин-кизлар ва эркалар тенг хуљуљли эканликлари мутсақкамланган.

Фуљароларнинг муљуљий молати асослари тушунчаси ѓуйидаги элементлардан ташкил топади:

- шахснинг давлатга мансублиги;
- шахс муљуљий молатнинг юридик асоси эканлиги;
- фуљаролар муљуљий молати умумий принципларнинг юридик мустақкамланиши;
- фуљаролар асосий хуљуљлари эркинликлари ва бурчлари.

Њзбекистон Республикаси фуљароларнинг муљуљий молатининг асосий принциплари

Фуљароларнинг асосий принципларига ѓуйидагилар киради:

- Мустаљил давлат фуљаролигининг њрнатилганлиги;
- фуљароларнинг тенг хуљуљлиги;
- хуљуљ ва бурчларнинг бирлиги;
- хуљуљ ва эркинликларнинг гарантияланганлиги.

Республика фуљаролари, уларнинг насл-насабидан, ижтимоий ва мулкий мавкеидан, ирки ва миллатидан, жинси, маљлумоти, тили, динга муносабати, машгулотининг тури ва характери, яшаш жойи ва бошља молатларидан катњи назар, онун олдида тенгдирлар.

Фуљароларнинг асосий принципларидан яна бири хуљуљ, эркинлик ва бурчларнинг бирлигидир.

Фуљаро хуљуљ ва эркинликларининг амалга оширилиши унинг њз бурчларини бажариш билан чамбарчас боилиљдир.

Демократиянинг асосий характерли белгиларидан бири шундан иборатки, у фуљаролар хуљуљ ва эркинликларини Конституцияда белгилаш билан чегараланиб ѓолмай, балки уни амалга ошириш кафолатларини мам таъминлайди.

Њзбекистон Республикаси фуљароларининг асосий хуљуљлари, эркинликлари ва бурчлари

Фуљароларнинг асосий хуљуљлари, эркинликлари ва бурчлари ягона тизимни ташкил этади. Лекин бу системанинг бирлиги асосий хуљуљлари, эркинликлари ва бурчлар ижтимоий муносабатларнинг њзига таљлуљли сораси бњйича турларга бњлинишини истисно этмайди.

Њзбекистон Республикаси Конституцияга асосан фуљароларнинг асосий хуљуљлари, эркинликлари ва бурчлари ѓуйидаги гурухларга бњлинади: а) ижтимоий-илътисодий; б) сиёсий; в) шахсий; г) шахсий; фуљароларнинг ижтимоий-илътисодий хуљуљлари ва эркинликларига мернат ѓилишши /38-модда/; моддий таъминот олиш /41-модда/; уй-жой бњлиш /42-модда/; илм олиш /43-модда/; маданият ютукларидан фойдаланиш /44-модда/; хуљуљлари ва илмий, техникавий ва бадий ижод эркинлиги /45-модда/ киради.

Ўзбекистон Республикаси халънинг тўла ҳокимиятлигини амалга оширишда харажатлар бир фуъларога мамлакатнинг ижтимоий ва сиёсий ишларини бошъларишда фаол иштирок этиш имконини беради. Фуълароларнинг бу соҳадаги хуълъ ва эркинликлари сиёсий хуълъ ва эркинликлар деб аталиб, улар жумласига давлат ва жамоат ишларини бошъларишга, умумдавлат ва махаллий арамиятга молик ѓонунлар ва ѓарорлари мукоама этиш ва ѓабул ѓилишшда ѓатнашиш муълъи /46-модда/, сайлаш ва сайланиш муълъи /47-модда/, давлат ва жамоат ташкилотларининг фаолиятини яхшилаш тўрисида уларга таклифлар киритиш, ишдаги камчиликларни танкид ѓилишш муълъи /47-модда/, суз, матбуот, йиилишлишлар, митинглар, кўчаларда намойишлар, ѓилиб юриш эркинликлари /48-модда/, жамоат ташкилотларига уюшиш муълъи /49-модда/ киради.

Фуълароларнинг шахсий хуълъ ва эркинликлари жумласига виждон эркинлиги, яъни харажатлар ѓандай динга эътикод ѓилишш, ёки биронта динга ѓам эътикод килмаслик /50-модда/, уй жой дахлсизлиги /53-модда/, фуълароларнинг шахсий хаёти, ёзишмалар сири, телефонда айтилган гаплар ва телеграфда берилган хабарлар сири ѓонун билан курикланади 954-модда/. Фуъларолар мансабдор шахсларнинг давлат ва жамоат органларининг хатти-харакатлари устидан шикоят ѓилишш муълъига эгадирлар /56-модда/.

Фуълароларнинг конституцион бурчлари системасига узи танлаб олган соҳа меънат ѓилишш меънат интизомига риоя ѓилишш /58-модда/, давлат, жамоат, корпорация мулкларни саълаш ва мустаркамлаш /59-модда/, давлатнинг манфаатларини химоя ѓилишш, унинг кудратини ва обру эътиборини мустаркамлашга кўмаклашиши, ватанни химоя ѓилишш, /60-модда/. Республика харбий ѓншинлари сафида хизмат ѓилишш /61-модда/. Бошқа фуълароларнинг миллий ѓадр-ѓимматини хурматлаш /63-модда/. Бошқа шахсларнинг хуълъларини ва ѓонуний манфаатларини хурматлаш, жамият манфаатларига зид хатти-харакатларига нисбатан мурасисиз бнълиши жамоат тартибини саълашга бутун чоралар билан кўмаклашиш /60-модда/, болаларни тарбиялаш тўрисида iamхурлик ѓилиб, уларни ижтимоий фойдали меънат тайёрлаш, болалар, ота-оналар тўрисида iamхурлик ѓилишшлари ва уларга ёрдам бериши /64-модда/, табиатни мухофаза ѓилишшни, унинг бойликларини ѓнриълаш /65-модда/, тарихий ёдгорликларини ва бошља мамлакатларнинг халълари билан днъстлик ва ѓамкорликни ривожлантиришга ялпи тинчликни саълаш ва мустаркамлашга кўмаклашиш /67-модда/ бурчлари киради.

ТНЪРТИНЧИ МАРУЗА

Маъмурий хуълъ

Маъмурий хуълъ тушунчаси, манбалари ва системаси.

Маъмурий хуълъ нормалари ва маъмурий-муълъий муносабатлар

Маъмурий хуълъ давлат бошъларувини амалга ошириш жараёнида келиб чиљадиган турли ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Маъмурий хуълънинг муносабатларни тартибга солади. Маъмурий хуълънинг предмети, унинг нормалари билан тартибга солинадиган ана шу ижтимоий муносабатлардир. Бу муносабатлар маъмурий-муълъий муносабатлар рисобланади. Демак, маъмурий хуълъ маъмурий-муълъий муносабатларни тартибга солади. Бу тартибга солиш маъмурий хуълънинг нормалари оркали амалга оширилади.

Маъмурий хуъуль нормалари аввало давлат бошъарувининг принципларини белгилаб беради. Шунингдек, бу нормалар давлат бошъарув органларини ташкил этиш, тугатиш масалаларини, ваколатлари доирасини белгилаб беради. Маъмурий хуъуль нормалари жамоат ташкилотлари ва фуъароларнинг бошъарув соъасидаги хуъуль мамда бурчларини, давлат аппаратига хизматга кириш лъоидаларини маъмурий хуъульбузарлик содир этганлик учун маъмурий жавобгарлик масалаларини, йнъл харакати, савдо, ов лъилишш, олий нъуъв юртларига кириш ва у ерда таълим олиш лъоидаларини белгилаб беради.

Маъмурий хуъуль нормалари маъмурий хуъульбузарлик хатти-харакатлар доирасини белгилаб беради ва ундай харакатларни содир этганлик учун маъмурий жавобгарлик чораларини белгилайди.

Гуъульнинг бошъа тармолълари каби маъмурий хуъуль мам уз нормаларининг оддий арифметик йииндисиди эмас, балки система, яън маълум лъоидалар асосида , бир тартибда белгиланган нормалар йииндисидир.

Лъуйидагилар маъмурий хуъульнинг манбаларидир: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Олий Кенгаш Карорлари; Президент фармонлари; махаллий хокимият органларининг норматив актлари, хукумат лъарорлари, вазирликлар, давлат комитетлари ва идораларининг лъарорлари.

Маъмурий муъульий муносабатлар давлат бошъарувини амалга ошириш жараёнида келиб чилъадиган ва маъмурий хуъуль нормалари бошъару тартибга солинадиган муносабатлардир. Бу муносабатлар давлат бошъарув органли нъртасида, давлат бошъарув органлари бошъару жамоат ташкилотлари нъртасида, давлат бошъарув органлари бошъару граждандлар нъртасида бнълиши мумкин. Бу муносабатларнинг маммасида иштирок этаётган томонлардан бири давлат бошъарув органи эканлиги кнъриниб турибди. Бу молат маъмурий-муъульий муносабатларга хос хусусиятдир.

Шундай лъилиб, маъмурий хуъуль давлат бошъарув органларининг ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган маъмурий муъульий муносабатларни тартибга солувчи муъульий нормалар йииндисидан иборатдир.

Бошъарув органлари тушунчаси, турлари ва системаси

Давлат бошъарув органлари маъмурий хуъульнинг асосий субъектидир. Уларнинг муъульий молати лъуйидаги асосий хусусиятлар бошъарув характерланади:

1. Давлат бошъарув лъонун асосида амалга оширилади ва унинг фаолияти лъонунларни бажаришга лъаратилган бнълади.

2. Бевосита ёки уз юкори органлари оркали давлат хокимияти органлари назорати олдида ишлайдилар ва уларга мисоб бериб турадилар.

3. Ўзбекистон Республикаси фаолиятларини амалга ошириш жараёнида маълум хукмронлик ваколатига эга бнъладилар ва бу ваколатни белгиланган доирада мусткаил амалга оширадилар.

Харажатлар лъайси бошъарув органи нъзида юъори бошъарув органига буйсунади. Баъзи бошъарув органлари бир ваътнинг нъзида мам нъзидан юкори бошъарув органига, мам давлат хокимияти органига бнъйсинади.

Шундай бўлиб, давлат бошқарув органи - давлат аппаратининг бир қисми бўлиб, ўзига юклатилган вазифалар доирасида ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятини давлат номидан ҳал ҳужжатлиги, ижтимоий-маданий ҳаёт ва маъмурий - сиёсий фаолият соҳаларида амалга оширувчи ташкилотдир.

Давлат бошқарув органи ўзaro боғлиқ бўлиб, ягона мураккаб тизимни ташкил этади. Улар мазкур тизимда тўтган ўрнига, фаолияти бўйича ҳудудда олиб боришларига кўра давлат бошқарувининг олий, марказий ва маҳаллий органига бўлинади.

Ўзбекистон ва Ўзбекистон Республикаларининг Вазирлар маҳкамалари давлат бошқарувининг олий органи ҳисобланади.

Давлат бошқарувининг марказий органи гуруҳини вазирликлар, давлат комитетлари ва идоралари ташкил этади.

Вазирликлар давлат бошқарувининг марказий тармоқ органи ҳисобланади ва ўзларига топширилган тармоққа Ўзбекистон Республикаси ёки орақолпағистон Республикаси территориясида рақбарлик бўлади ва шу тармоқ арвоғи ва ривожланиши, давлат топшириқларининг бажарилиши учун жавобгардир.

Давлат комитетлари бошқарувининг марказий тармоқларaro органи ҳисобланади ва ўзларига топширилган бошқарув соҳасига республика территориясида рақбарлик бўлади ва бу соҳа арвоғи ва ривожланиши учун жавобгардир.

Ўзбекистон ва Ўзбекистон Республикалари Конституцияларига кўра, уларнинг Вазирлар маҳкамалари зарур бўлиб бўлган тақдирда ҳужжатли ижтимоий-маданий ҳаёт, муҳофаза ишлари юзасидан Вазирлар маҳкамаси ҳузурида комитетлар, бош бошқармалар ва бошқа идораларни тўзати.

Давлат бошқарувининг маҳаллий органи гуруҳи, ҳал депутатлари улка, вилоят, район, шаҳар ҳокимиятлари, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг маъмурий ташкил этади.

Давлат хизмати

Давлат хизмати дейилганда давлатга тегишли вазифа функцияларни бажариш маънасида давлат органи хизматчилари томонидан касб асосида амалга ошириладиган меҳнат фаолияти тушунилади. Давлат хизмати давлат бошқарувининг асосий принципларига асосланган бўлади. Бундан ташқари, у бўйича принциплар асосида ҳам олиб борилади; давлат хизмати ҳал манфаатлари бўйсундирилган бўлади; давлат хизмат апарати ҳал билан яқиндан алоқада бўлади; давлат хизматчилари ўз фаолиятлари юзасидан ҳисобот бериб турадилар; давлат хизматчилари ваъти-ваъти бошқарув алмаштирилиб турилади; давлат хизматига киришда барча граждaнлар тенг ҳуқуқларга эга бўладилар.

Давлат хизматчисининг меҳнати бевосита ишлаб чиқариш бошқарув эмас, балки корхона, муассаса ва ташкилот фаолиятини амалга ошириш ёки маънавий бойликлар яратиш бошқарув бўлиқ бўлади. Шунинг учун давлат хизматчиси дейилганда давлат корхонаси, муассаси, ташкилотида маълум мансабни эгаллаб турган ва иш ҳал эвазига ишлаб чиқариш характериға эга бўлган меҳнатни бажарувчи шахс тушунилади.

Давлат хизматчиларининг муқабил қисми уларнинг ҳуқуқ ва бурчларининг йиғиндиси бошқарув белгиланади. Бу ҳуқуқ ва бурчлар умумграждaнлик ҳуқуқ ва бурчлари ёки эгаллаб турган мансаби бўйича ҳуқуқ ва бурчлар бўлиши мумкин. Умумграждaнлик ҳуқуқ ва бурчлари хизмат фаолиятини амалга ошириш учун

берилади. Бу хуъуль ва бурчлар давлат хизматчиси хизмат килаётган давлат органи ваколлати доирасида бнълади.

Давлат хизматчилари лъуйидаги таърифланади: мансабдор шахслар, оператив ходимлар, маъмурий хокимият вакиллари, ёрдамчи ходимлар.

Давлат хизматида кириш ва уни цуташ купгина хуъуль тармоъларининг нормалари бошъларув тартибга солинади. Бу нормалар Конституция, кодекслар, лъонунлар ва бошълъа норматив актларда нъз аксини топади.

Нъзбекистон Республикаси фаолияти давомида белгиланган муълуълый нормаларни бузган давлат хизматчилари маъмурий, гражданиц, жиноий ва ижтимоий, жавобгарликка тортиладилар.

Фуълароларнинг маъмурий-муълуълый молати

Фуълароларнинг маъмурий-муълуълый молати уларнинг маъмурий хуълуль нормаларида мустаркамланган хуълуль ва бурчлари йииндисини, Конституция ва бошълъа лъонуний актларда мустаркамланган умумий муълуълый молатнинг бир лъисмини ташкил этади.

Харажатлар бир фуъларо маъмурий-муълуълый лаёлъатга эга мисобланади. Маъмурий-муълуълый лаёлъат дейилганда давлат харажатлар бир гражданиц маъмурий хуълуълунинг субъекти бнълиши мумкинлигини тан олиши тушунилади. Маъмурий-муълуълый лаёлъат гражданицнинг тугилиши бошъларув вужудга келади ва унинг вафотига лъадар давом этади.

Фуълароларнинг миллати, ирки, жинси, маълумоти, ва бошълъа молатларидан катъи назар, нъзаро тенг маъмурий-муълуълый лаёлъатга эгадирлар.

Маъмурий-муълуълый лаёлъат нъзидан солъит лъилишниши ва бошълъа шахсга нътказилиши мумкин эмас. У фаълъат давлат томонидан нъзгаритирилиши мумкин (масалан, махсус хуълуълардан маърум лъилишш).

Маъмурий-муомала лаёлъати дейилганда гражданиц бошъларув солрасида маълум хуълуъларга эга бнълиши, маълум бурчларни бажариши мумкинлиги давлат томонидан тан олиниши тушунилади. Лъонунга кнъра муомала лаёлъатида нън саккиз ёшга тнълган гражданицлар эгадирлар. Руий касал бнълган гражданицлар муомала лаёлъатида эга эмаслар.

Гражданицларнинг давлат бошъларувидаги хуълуль ва бурчлари, иштироки, унинг шакллари Конституциянинг тегишли моддаларида мустаркамлаб лънъланган.

Гражданицлар хуълуълари ва бурчлари муълуълый харакатлар содир этилиши оркали амалга оширилади мамда бажарилади. Давлат бошъларувида хуълуълъа хилоф харакатларни содир этган гражданицлар амалдаги лъонунчиликка кнъра маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

БЕШИНЧИ МАРУЗА

Бошъларув шакл ва усуллари тушунчаси

Давлат бошъларувининг шакллари - бу давлат бошъларув органлари харакатининг кнъриниши, ифодасидир. Маълумки, давлат бошъларуви давлат номидан амалга ошириладиган фаолият, бошълъача лъилиб айтганда, расмий фаолият мисобланади. У

юримдик арамимятга эга ва шунинг учун маълум шаклда, къринишда бърлиши талаб этилади.

Давлат бошъаруви фаолиятининг муълуълый шакллари гуйидагилардан иборат: норматив актлар габул гилишш, индивидуал актлар чилъариш, шартномалар тузиш, гонунчилилда назарда тутилган мажбурий рисоботлар такдим гилишш, бошъа юримдик харакатлар содир этиш.

Албатта, бу муълуълый фаолият шакллари бошъарув органининг ваколатлари доирасида амалга оширилиши лозим.

Давлат бошъаруви усуллари дейилганда белгиланган маълсадга эришишда келиб чилъадиган вазифаларни бажаришнинг усуллари ёки воситалари тушунилади.

Бошъарувнинг умумий усуллари гуйидагилардан иборат: ишонтирув ва мажбурлов, мажбурий ва иълтисодий усуллар.

Давлат бошъарувида энг кърп гърлланиладиган усул ишонтирувдир. Ишонтирув усули маълнавий ва моддий рабатлантириш системасини гърлланишда, давлат бошъарув органлари фаолиятида ошкораликни кучайтиришда, тушунтириш ишлари олиб боришда, муълуълый тарбияни амалга оширишда ифодаланеди.

Ишонтирув усулининг кенг гърлланилиши натижасида кишилар гонунлар ва бошъа муълуълый актларни онгли ва ихтиёрый равишда бажарадилар. Лекин, у бошъарув бир гъаторда зарур мажбурлов усуллари рам гърлланилади. Мажбурлов усуллари иккига - интизомий мажбурлов ва маълмурий мажбурловга бърлинади.

Маълумки, давлат бошъарувини амалга оширишда юърорида бошъарув органлари уз фармойишлари, буйруклари бошъарув гуйи бошъарув оргаларини белгиланган вазифаларни белгилашга мажбур этади. Таъсир этишнинг бундай усули маълмурий усул деб аталади. Бошъача гилиб айтганда, маълмурий усул - бу бошъарувни амалга ошириш жараёнида ходимлар нъртасидаги ташгилиш муносабатларга бевосита буйрук бериш иълли бошъарув таъсир нърказишнинг турли иълл ва усуллари дидир.

Бошъарувда маълмурий усулларни хаддан зиёд ошириб юбориш иълтисодий усулларга зиён келтиради ва бошъарув самарадорлигини пасайтириб юборади.

Бошъарувнинг иълтисодий усули - бу бошъарув фаолиятида иълтисодий гонунлардан окилона фойдаланишни таълминлаб берувчи тадбирлар мажмуидир. Бу усулларни куллаш самарадорлиги иълтисодий гонунларни чуълур билишга ва унинг талабларини ижтимоий ишлаб чилъаришга мернат оммаси фаолиятини жамлаш иълли бошъарув амалга ошира билишга боилил бърлади.

Иълтисодий усуллар орасида режалаштириш ва хържалик рисоби катта арамимятга эгадир. Бошъарувнинг иълтисодий усулларига баро, кредит, фойда ва бошъалар рам киради.

Давлат бошъарув актлари

Давлат бошъарув акти бу бошъарув органларининг ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти давомида масалани гонун асосида расмий хал этишидир. Бунда акт мазкур бошъарув органи ваколатлари доирасида гонунда курстаилган шаклда бърлиши ва юримдик олгбат келтириб чилъариши лозим. Бошъарув акти гонун асосида бърлишининг маълноси шундан иборатки, у гонунни бажаришга гъраратилган бърлади ва гонун доирасида чилъарилади.

Давлат бошъарув актлари ёзма, оизаки шаклларда бърлиши мумкин.

Давлат бошъарув актлари янги муъульий нормаларни таъсис этиши ёки ўзгартириши, хуъуль ва мажбуриятларни белгилаши, юридик факт вазифасини уташи мумкин.

Турли бошъарув актлари учун ўонунчиликда турлича ном, яъни турлича шакл белгиланган бўлади. Бошъарув акти тегишли шаклда бўлиши лозим, тайёрлаш, мувокама ўилишш ва ўабул этишнинг белгиланган тартиби сақланган бўлиши лозим.

Маъмурий жавобгарлик

Маълумки, маъмурий хуъуль жуда кўп умуммажбурий ўоидалардан иборат. Уларнинг бузилиши, агар жиноят ўонунларида кўрсатилган бўлса, иной жавобгарлик асос бўлади. Лекин, кўп молларда бу хуъульбузарликда жиноят каби ижтимоий хавфли бўлмайдди. Шунинг учун давлат уларга нисбатан жиноят жавобгарликдан кўра энгил бўлган маъмурий жавобгарликни назарда тутди. Маъмурий жавобгарликнинг асоси маъмурий хуъульбузарлик мисобланади.

Маъмурий хуъульбузарлик дейилганда давлат ёки жамоат тартибига, мулкка, гражданларнинг хуъульлари, эркинликларига, бошъарув юзасидан белгиланган тартиб ўоидаларга тажовуз ўилувчи гайримуъульий харакат ёки харакатсизлик тушунилади. Бундай харакат ёки харакатсизликни содир этган шахс маъмурий жавобгарликка тортилади.

Маъмурий жавобгарлик - маъмурий хуъульбузарликни содир ўилганлик учун давлат томонидан ўўлланиладиган мажбурлов чораси бўлиб, маъмурий хуъульбузарлик содир этган шахсларга нисбатан маъмурий жазо чоралари ўўлланилишида ифодаланади.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий хуъульбузарлик тўирисидаги кодексиги мувофиқ, маъмурий жазо чораларининг ўуйидаги турлари мавжуд: оғохлантириш, жарима солиш, маъмурий хуъульбузарлик харакатини содир этиш куроли мисобланган ёки бевосита шундай объект бўлган буюмни хак тўлаш шарти бошъарув олиб ўуйиш, маъмурий хуъульбузарлик харакатини содир этиш куроли мисобланган ва бевосита шундай объект бўлган буюмни мусодара ўилишш, муайян граждани унга берилган хуъульдан махрум ўилишш, ахполъ тузатиш иши бериш, маъмурий камокка олиш.

Булардан ташъари, хуъуль-таргиботни ўўпол суратда бузувчи маъмурий хуъульбузарлик содир ўилганликлари учун чет эл фуъароларини, фуъаролиги бўлмаган шахсларни малакат худудидан маъмурий тарзда чилъариб юбориш мумкин.

Маъмурий жавобгарликка маъмурий хуъульбузарлик содир этилган ваътда 16 ёшга тўлган шахслар тортиладилар.

Бу шахслар давлат ёки жамоат мулкани оз милъдорда талон-тарож ўилганликлари, майда безорилик ўилганликлари, милиция ходими ёки халъ дружиначисининг ўонуний фармойиши ёки талабига буйсунмаганликлари ва колнунчиликда белгиланган бошъа маъмурий хуъульбузарларни содир этганлари учун умумий асосларда маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Маъмурий хуъульбузарлик тўирисидаги ишларни кўриб чилъиш ва айбдорга нисбатан маъмурий жазо чорасини ўўллаш ваколатга ўуйидаги органлар эгадирлар, шахар, шахардаги район, район халъ судлари, ички ишлар органлари ва мансабдор шахслар, давлат инспекцияси органлари ва ўонун актлари бошъарув ваколат берилган бошъа органлар.

ЊЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФУЉАРОЛИК ХУЉУЉИ ТУШУНЧАСИ,
ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

Фуљаролик муљуљи тушунчаси

Бу муносабатлар доирасида мулкий муносабатлар етакчи њринни эгаллайди.

Мулкий муносабатлар деб - иљтисодий муносабатлар, яъни ишлаб чиљариш воситалари, истеъмол буюмлари, умуман киши мернатининг хар љандай махсулотларини барпо этиш, эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боилиљ ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Мулкий муносабатларнинг барчаси дам фуљаролик муљуљи нормалари, билан тартибга солинмайди. Баъзи мулкий муносабатлар хуљуљнинг бошља сољалари билан тартибга солинади. Ѓуљуљий муносабатда љатнашувчи бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий жихатдан буйсинишига асосланган мулкий мулкий муносабатлар - маъмурий хуљуљ нормалари, солиљ ва бюджет билан боилиљ муносабатлар - молия муљуљи нормалари билан, шунингдек, жамоа хъжаликлариди уларнинг номидан келиб чиљадиган муносабатлар тегишинча оила, мернат, ер, сув ва жамоа хъжалиги муљуљи нормалари билан тартибга солинади.

Фуљаролик муљуљи асосан муайян эквивалент баробарига белгиланадиган, киймат, бахо билан ифодаланадиган ва иштирокчилари тенг даражада куриладиган мулкий муносабатларни тартибга солади.

Мулкий характердаги муљуљий муносабатлар, яъни фуљаролар ва жамоаларнинг моддий бойликларини яратиш, уларни эгаллаш, бу бойликлардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш сољасида бњлган њзаро муљуљий муносабатларни њз-њзича тушунилмайди. Бу муносабатлар ишлаб чиљариш муносабатларидан, яъни ижтимоий муносабатлардан келиб чиљади ва улар билан чамбарчас молда курилади.

Фуљаролик муљуљи иктисодий муносабатларни махсус юридик шаклда мулкий-муљуљий муносабатлар шаклида расмийлаштирилади ва мустаркамлайди.

Фуљаролик хуљуљнинг бошља сољалари билан бирга мулкнинг барча шаклини - хусусий ва оммавий мулкни мустаркамлаш ва тасарруф љилишш хуљуљларини белгилайди, расмийлаштиради ва куриклади.

Фуљаролик муљуљи томонидан тартибга солинадиган мулкий муносабатлар доираси нињоятда кенг. Булар жумласига олиш-сотиш, хилма-хил буюртмалар љабул љилишш (ижро этиш), турар жойларни ижарага љуйиш ва ижарага олиш, корхоналар ва ташкилотларнинг бир-бирига махсулотлар етказиб бериш, курилиш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари оркали юк ва йњловчи ташиш, етказилган зарарни тњлатиш, љонун ва васият бњйича мерос олиш, умуман хар љандай шаклдаги мулкни эгалланш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боилиљ бњлган муносабатлардан иборатдир. Турар жой кодекси билан турар жойга эгалик, фойдаланиш, турар жой санитария нормаси, турар жойни капитал ва жорий ремонт љилишш, ижара хаки каби мисоллар маљида суз боради.

Фуљаролик муљуљи томонидан тартибга солинадиган мулкий характерда бњлмаган шахсий муљуљий муносабатлар икки турга: мулкий муносабатлар билан боилиљ бњлган шахсий муносабатларга ва мулкий муносабатлар билан боилиљ бњлмаган шахсий муносабатларга бњлинади.

Мулкий муносабатлар билан боилиль бълган шахсий муносабатларга мисол гъилиб, интеллектуал фаолият натижаларига бълган ва муаллифлик муъульига доир муносабатларни курсатса бъллади. Бу муносабатларда фаъат мулкий хуъульларгина эмас, балки уларнинг шахсий хуъульларини рам, чунончи, асарни уз номи билан ёки номини курсатмасдан аноним тарзда нашр этиш, асарнинг дахлсизлиги хуъульлари, ихтиронинг муаллифи бъллиб танилиши муъульи ва бошгъа хуъульларни белгилайди.

Мулкий муносабатлар билан боилиль бълмаган шахсий муносабатларга ФКнинг 100-моддасида кърсатилган шаъи, кадр-киммат ва ишчанлик обрусига путур етказувчи бу маълумотларни таркатган шахс уларнинг хаъгъятга тугри келишини исботлай олмаса, суд оркали раддия талаб гъилишшга хаклидир.

Мулкий характерда бълмаган шахсий муносабатлар шахснинг ъзи билан бевосита боилиль бълган хуъульлардир. Хар гъандай шахсий муъульий муносабатлар рам фуъаролик муъульи билан тартибга солинавермайди. Њзбекистон Республикаси Фуъаролик кодексининг 2-моддаси, 4-бандига асосан шахсий номулкий муносабатлар ва мулкий муносабатлар, агар гъонунларда бошгъача тартиб назарда тутилган бълмаса ёки бу муносабатларнинг морииятидан узгача хол англашилмаса, фуъаролик гъонун хужжатлари билан тартибга солинади. Ушбу модда гъоидаси тегишли йусинда юридик шахсларга рам тадбик этилади.

Агар баъзи мулкий муносабатларда давлат органлари хокимият органи сифатида гъатнашиб, мазкур муносабатларда иштирок этувчиларга уз эрklarини буюрса, бундай мулкий муносабатлар фуъаролик муъульига эмас, балки маъмурий хуъулька тааллукли бъллади, чунончи, юкори давлат органининг уз ваколоти доирасида чилъарилган буйругига мувофилъ муайян бинолар, ускуналарни топшириш - гъабул гъилишш билан боилиль муносабат маъмурий-муъульий муносабатлар бъллади. Агар мулкий муносабатларда давлат органлари фуъаролик оборотининг иштирокчиси сифатида бир-бирига нисбатан тенг хуъульда бъллиб ва бир-бирларига ъзларининг эрklarини буйруклар тартибида буюра олмайдиган бъллиб гъатнашса - бундай муносабатлар фуъаролик муъульига тааллукли бъллади.

Солигълар олиш, ташкилотларни пул маблаилари билан таъминлаш, фуъароларга пул ссудалари беришга доир ва бошгъа бир мунча муносабатлар молия муъульи томонидан тартибга солинади.

Шахсий хуъульлар фаъат фуъаролик муъульи билан курикланмайди. Фуъароларнинг сайлов хуъульлари ва бошгъа сиёсий хуъульлари, масалан, Њзбекистон Республикаси Конституциясида кърсатилган фуъароларнинг шахсий хуъульлари давлат муъульи томонидан мухофаза гъилишнади.

Мехнат муносабатлари - алорида гурухга кирадиган муносабатлардир. Мехнат мухофазаси, меънат интизоми, иш хаки, иш ваъти, ижтимоий суиурта ва меънат билан боилиль бълган бошгъа хусусий муносабатлар меънат муъульи нормалари билан тартибга солинади.

Ташкилотлар ва фуъароларнинг ердан, сувдан фойдаланиш соъасидаги муносабатлари маъмурий-муъульий характерга эга бъллиб, ер ва сув гъонунчилиги билан тартибга солинади.

Фуъаролик муъульи манбаълари тушунчаси
ва асосий турлари

Фуъаролик лъонунлари, шу жумладан, Фуъаролик кодекси мам, умумий лъоида бъйича фаълат келажак учунгина амалда бъллб, оркага кайтиш кучига эга эмас, яъни улар янги лъонуннинг амалга киритилиш ваътига кадар вужудга келган муъульий муносабатларга тадбик этилмайдн (ФКнинг 4-моддаси, 1-банди).

Лъонуннинг оркага кайтиш кучига эга юулиши, яъни мазкур лъонун амалга киритилган кунга кадар вужудга келган муъульий муносабатларга мам тадбик этилишига шу лъонуннинг узида ёки бошъа лъонунларда тугридан-тугри назарда тутилган моллардагина йъл лъыйилади (ФКнинг 4-моддаси, 2-банди).

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 5-моддасига асосан фуъаролик муъульий муносабатларда лъонун хужжатлари ёки тарафларнинг келишуви билан тъгридан-тъгри тартибга солинмаган молларда фуъаролик лъонун хужжатларининг нъшаш муносабатларни тартибга солувчи нормаси лълланилади (лъонун нъшашлиги). Агар лъонун нъшашлигидан фойдаланиш мумкин бълмаса, тарафларнинг хуъуль ва бурчлари фуъаролик лъонун хужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (хуъуль нъшашлиги)га мамда халоллик, оъиллик ва адолат талабларига амал лъилган молда белгиланади.

Юъорида кърсатилган нормага биноан нъшатиш (лъиёслаш) икки турга бъллинади: биринчиси - лъонун бъйича лъиёслаш, иккинчиси - хуъуль бъйича лъиёслаш. Ухшаш муносабатларни тартибга соладиган лъонунни тадбик этишга лъонун анологияси дейилса, низоли муносабатни лъонунларнинг умумий асослари ва маъносига таяниб хал лъилишшга хуъуль анологияси, деб айтилади.

Анология тъирисидаги лъоидаларни тадбиль этишда лъуйидагиларни назарда тътиш лозим. Биринчидан, юъорида кърсатилган лъоидаларга фаълат мазкур масала юзасидан тегишли лъонун ва фармойишлар бъллмаган молдагина асосланиб ишни хал лъилишш мумкинлигини, иккинчидан, бундай анология тарикасида чилъарилган суд лъарори фаълат низо учунгина кучда бъллишлигини ва, учинчидан, суд лъонунларининг умумий негизлари ва мазмунига куруқдан-курук мавола лъилмай, балки лъарорни ифодалашда суд лъонунларининг лъайси бир умумий асосларига таяниб, уз лъарорини чилъарганлигини кърсатиши лозим.

Фуъаролик хуъульларини чеклайдиган ва жавобгарлик белгилайдиган нормаларни нъшашлик бъйича лълланишга йъл лъыйилмайдн (ФКнинг 5-моддаси, 3-банди).

Фуъаролик муъульий муносабат тушунчаси

Фуъаролик муъульий муносабат, деб шахслар нъртасида бълладиган ва фуъаролик муъульий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатга айтилади. Шахслар (жисмоний ва юридик) нъртасида тузиладиган олиш-сотиш, махсулот етказиб бериш, бирон-бир ишни бажариш, ижара, лъарз тъирисидаги ва бошъа шартномалар муъульий муносабатлар жумласига киради.

Фуъаролик муъульий муносабат ижтимоий муносабат, яъни шахслар нъртасидаги муносабатдир. Фуъаролик муъульий муносабат уни лъатнашувчиларнинг эрки (иродаси) бъйича вужудга келади. Фуъаролик муъульий муносабатда ифодаланадиган айрим шахсларнинг эрклари давлатнинг фукарлик муъульий нормасида (лъонунда) ифодаланган иродасига мувофилъ бъллиши керак.

Шахслар (фуъаролар ва ташкилотлар) нъртасида бълладиган фуъаролик муъульий муносабатлар лъонун билан тартибга солинадиган муносабатлар бъллганлиги туфайли улар ихтиёрий равишда амалга оширилиши лозим. Аммо баъзи молларда

муъульий муносабат юзасидан олинган мажбуриятлар ихтиёрий равишда амалга оширилмаганлиги туфайли давлат давлат томонидан белгиланган мажбуран ижро эттириш чоралари гънлланилади.

Фуъаролик муъульий муносабатга хос баъзи хусусиятлар дам мавжуд. Чунончи, фуъаролик муъульий муносабатда гъатнашувчи шахслар бу муносабатларда нъларига хос мулкка, муайян Мустангилликка эга молда гъатнашадилар. Фуъаролик муъульий муносабатда гъатнашувчи шахсларнинг хуъуълари бузилган талдирда, бу хуъуълар, одатда, даъво тъхгатиш йнълин билан суд ёки хъжалик суди томонидан гъригъланади.

Хар гъандай муъульий муносабат: муъульий муносабат субъектлари, мазмуни ва объектларидан иборатдир.

Фуъаролик муъульий муносабат субъектлари - унда гъатнашувчи шахслар - фуъаролар ва ташкилотлар (яъни юридик шахс муъульига эга бнълган корхоналар, муассасалар, жамоа хъжалиги, кооператив ва бошгъа ташкилотлар дамда уларнинг бирлашмаларидир. Давлат дам фуъаролик муъульий муносабат штирокчиси бнъла олади.

Фуъаролик муъульий муносабатда гъатнашувчи шахслар фуъаролик муъульи лаёгъатига, яъни фуъаролик хуъуълари ва бурчларига эга бнълиш лаёгъатига молик бнълишлари лозим.

Фуъаролик муъульий муносабатнинг мазмунини шу муносабатда гъатнашувчи шахсларнинг субъектив хуъуълари ва бурчлари ташкил этади.

Субъектив хуъуль дейилганда, муайян муъульий муносабатда гъатнашувчи шахсга тегишли хуъуль тушунилади. Субъектив хуъуълар объектив хуъуль нормалари, яъни давлат томонидан белгиланган умумий гъоидалар асосида вужудга келади ва уларга мувофилъ равишда амалга оширилади.

Субъектив хуъуълар нъз эгасига гъонун билан йнъл гънйлган доираларда нъз мохиши ва ихтиёри билан харакат гъилишш имкониятини беради. Бошгъача гъилиб айтганда, субъектив хуъуль уз эркини амалга ошириш ва нъз манфаатларини гъондириш имкониятини берадиган муносабатларни вужудга келтиради. Субъектив хуъуль иккинчи томондан, хуъулька эга бнълган шахснинг бошгъа шахслардан нъз муъульининг бузилмаслигини талаб гъилишш имкониятини назарда тутуди. Масалан, мулк эгасининг субъектив муъульи, бир томондан, нъз мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боилил хуъуъларни назарда тутса, иккинчи томондан, у субъектив хуъуль эгаси сифатида нъз хуъуъларининг бузилмаслигини хар кимдан талаб гъила олади.

Нъзбекистон Республикасида субъектив хуъуълар кафолатланган хуъуълардир. Давлат бу хуъуъларнинг амалга оширилиши таъминлайдиган моддий шароитларни яратди.

Гъуъульий муносабатларнинг мазмунини югъорида кърсатилганидек, хуъуълар билан бир гъаторда мажбуриятлар дам ташкил этади. Мажбуриятнинг морияти шундан иборатки, бунда муъульий тартибнинг талаби бнъйича уни нъз зиммасига олган шахс маълум харакатларни гъилишшга ёки муайян харакатларни гъилишшдан сакланишга мажбур бнълади.

Фуъаролик муъульий муносабатнинг объекти, деб фуъаролик муъульий муносабатда гъатнашувси шахсларнинг субъектив хуъуълари ва мажбуриятлари нимага гъаратилган бнълса, шунга айтилади. Булар: ашёлар; ишлар ва хизматлар; интеллектуал фаолият натижалари; шахсий номулкий хуъуълар ва бошгъа моддий дамда номоддий бойликлардир.

Фуъаролик муъульий муносабатларнинг объектлари сифатида курилган ашёлар фуъаролик муъульида муъим арамиётга эга.

Ишлар ва хизматлар фуъаро ва ташкилотларга кърсатиладиган муъульий муносабатларнинг объектлари мисобланади. Масалан, олиш-сотиш шартномаси бъйича сотувчи ашёни топширишга лъаратилган харакатни лъилади, пудрат шартномаси бъйича, кийим тикиш ательеси фуъаронинг буюртмаси бъйича кийим тикишга лъаратилган харакатни лъилишшга ва лъзининг хизмати натижасини топширишга мажбурдир.

Интеллектуал фаолият (ижодий мернат) натижалари, чунончи, фан ёки санъат асарлари , ихтиролар, саноат намуналари таклифлари - муаллифлик мамда ихтирочилик муъульи нормаси билан тартибга солинадиган ва лъърильланадиган муъульий муносабатларнинг объекти бъллади.

Мулкий характерда бълмаган шахсий хуъульлар ФКнинг 100-моддасида кърсатилган бъллиб, улар шахснинг номи, шаъни, кадр-киммати, ишчанлик обръси ва бошълалар шахсларнинг мулкий характерда бълмаган манфаатларини таъминлашга лъаратилган муъульий муносабатларнинг объекти сифатида кърилади. Янги лъабул лъилишнган ФКда фуъаролик муъульий муносабат объектларини ташкил этадиган мулкий ва номулкий шахсий хуъульлар доираси бир мунча кенгайтирилган.

Фуъаролик муъульи нормалари (лъонунлар) лъз-лъзидан фуъаролик муъульий муносабатларни вужудга келтирмайди. Фуъаролик муъульий муносабатларнинг вужудга келиши, лъзгариши ёки бекор бъллиши маълум молатлар билан белгиланади. Бинобарин, муъульий муносабатларни белгилаш, лъзгартириш, бекор лъилишшга лъаратилган молатлар юридик факт, деб юритилади.

Фуъаролик муъульий муносабатлар вужудга келиши учун муъульий нормаларда тугридан-тугри назарда тутилган, шунингдек, назарда тутилмаган бълса-да фуъаролик лъонунларининг умумий асослари ва мазмунига мувофилъ келадиган муайян мавжуд бъллиши керак.

Фуъаролик муъульий муносабатларни вужудга келтирадиган, лъзгартирадиган ва бекор лъиладиган асослар сифатида кърилган юридик фактлар търт гурухга: муъульий хужжатлар, юридик хатти-харакатлар, ходисалар ва харакатларга бъллиниши мумкин.

Фуъаролик хуъульлари ва мажбуриятларини вужудга келтирувчи асос сифатида муъульий хужжатлар лъуйидаги турларга бъллинади:

а) лъонунда назарда тутилган шартномалар ва бошълъ битимлардан, шунингдек, гарчи лъонунда назарда тутилмаган бълмасида, лекин унга зид бълмаган шартномалар ва бошълъ битимлар;

б) давлат органлари мамда фуъаролар лъзини-узи бошълъриш органларининг фуъаролик хуъульлари ва мажбуриятлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган хужжатлар;

в) суднинг фуъаролик хуъуль ва бурчларини белгиллаган лъарорлари (ФКнинг 8-моддаси, 2-лъисми, 1-3-бандлари).

Юридик хатти-харакатлар муайян муъульий олъибатни тугдиришга лъаратилмасдан лъилишнса мам, бундай олъибатлар лъонун билан назарда тутилганлиги сабабли вужудга келади. Масалан, фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш билан боилилъ бълган хуъуль ва мажбуриятларнинг вужудга келиши лъонун билан белгиланади.

Ходисалар, воълеалар, яъни кишиларнинг эркидан ташълъари содир бълладиган фактлар (масалан, лълим ва шунга лъшашлар) фалъат лъонунда назарда тутилган

моллардагина фуъаролик муъуъи ва мажбуриятларини вужудга келтиради. Масалан, фуъаро вафот этган таъдирда унинг ворислари ворислик муъуъи тъирисидаги нормалар асосида мерос олиш муъуъига, мархумнинг гъарзи бълса, олган мерос мулки киймати хажмида шу гъарзни тълашга мажбур бълладилар. Табиий офат, ёнгин юз берган таъдирда, суиурта органлари жабрланган, шахс зарарини суиурта маъидаги муъуъий нормаларга асосан тълашга мажбур.

Харакатлар фуъаролик муъуъий муносабатларда гъатнашувчи шахс (ёки шахслар)нинг эрки бълйича гъилишнадиган юридик фактлар мисобланади. Улар уз навбатида икки турга: хуъуъ йъл гъълйган ва хуъуъ йъл куймаган харакатларга бъллинади.

Гуъуъ йъл гъълйган харакатлар гъонун билан ман этилмаган харакатлардан иборат. Бундай харакатлар фуъаролар ва юридик шахсларнинг фуъаролик хуъуълари ёки бурчларини белгилаш, нъзгартириш ёки бекор гъилишга гъаратилган харакатлар бъллиб, муайян муъуъий оълйбатни тугдиришга гъаратилади.

Гуъуъ йъл куймаган харакатлар гъонун билан таъкикланган харакатлар бъллиб, бъллар бировга зарар етказиш ва асоссиз бойиб кетишдан иборат (ФКнинг 8-моддаси, 2-гъисми, 6-7-бандлар).

Гъонун йъл гъълйган асосларда мол-мулк олиш натижасида дам фуъаролик хуъуъ ва мажбуриятлари вужудга келади. Давлат рълхатида утказилиши лозим бълган мол-мулкка нисбатан хуъуълар, агар гъонунда бошгъача тартиб белгилаб гъълйилмаган бълса, тегишли тартибда рълхатдан утказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

ЕТТИНЧИ МАВЗУ.

Фуъаролик муъуъи ва лаълъати тушунчаси

Гуъуъ субъектларини характерлайдиган асосий муъуъий хусусиятлар хуъуъ ва муомала лаълъатларидан иборат. Фуъаролик, хуъуъ ва бурчларига эга бъллиш лаълъати (хуъуъ лаълъати) тенг равишда эътироф этилади (ФКнинг 17-моддаси). Хар бир шахс фуъаролик хуъуъ ва бурчларига эга бъллиш лаълъатига молик бълмай туриб, фуъаролик муъуъланинг субъекти бълла олмайди.

Давлат хаётнинг моддий шароитларига гъараб фуъароларнинг хуъуъ лаълъати, яъни муайян хуъуъ ва бурчларга эга бъллиш лаълъатини белгилайди. Гуъуъ лаълъатининг характери ва мазмуни жамиятдаги ишлаб чилъариш муносабатлари билан белгиланади.

Фуъаролик хуъуъ лаълъати фуъароларга нълларининг моддий ва маданий эhtiёжларини кондириш маълсадида хилма-хил муъуъий муносабатларга киришнинг юридик имкониятини беради.

Фуъаролик хуъуъ лаълъатида Ўзбекистон Республикасида, Конституциянинг 18-моддасида айтилганидек, ... барча фуъаролар бир хил хуъуъ ва эркинликларга эга бъллиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чилъиши, эътикоди, шахси ва ижтимоий мавкеидан гъатълй назар, гъонун олдида тенгдирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуъаролари хуъуъ лаълъатининг мазмуни Конституциянинг «Инсон ва фуъароларнинг асосий хуъуълари, эркинликлари ва бурчлари» номли иккинчи бълмидаги гъатор моддаларда кенг таърифланган ва мустаккамланган. Уларда фуъароларнинг мол-мулкка эга бъллиши, мерос олиши, мерос гълдирилиши, касб ва турар-гой танлаш, фан, адабиёт, санъат асарлари

яратиш, тадбиркорлик фаолияти билан ва умуман ъонунда такикланмаган хар ъандай мулкий ва мулкий характерда бълмаган шахсий хуъуъларга эга бъллишлари мумкинлиги айтилган ва асосий ъонун даражасида мустаркамланган.

Њзбекистон Республикасида фуълароларнинг хуъуъл лаёлати мазмуни ФКнинг 18-моддасида мустаркамлаб ъълйилган. Унга асосан фуъларолар:

мулк муъуълги асосида мол-мулкка эга бъллишлари;

уни мерос ъилиб олишлари ва васият ъилиб колдиришлари;

банкда жамгармаларга эга бъллишлари;

тадбиркорлик, деръон (фермер) хължалиги билан дамда ъонунда такиклаб ъълйилмаган бошъл фаолият билан шуулланишлари;

ёлланма мернатдан фойдаланишлари, ъзлари Мустаъл равишда ёки бошъл фуъларолар ва юридик шахслар билан биргаликда юридик шахслар ташкил этишлари;

ъонунга зид бълмаган хар ъандай битимлар тузишлари ва мажбуриятларда ъатнашишлари;

бошъл шахслар томонидан етказилган зарарнинг тъланишини талаб ъилишлари;

марсулот тълрини ва яшаш жойини танлашлари;

фан, адабиёт ва санълат асарларининг, иртироларнинг, ъонун билан ъълриълланадиган бошъл интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлик хуъуълларига эга бъллишлари;

шунингдек, бошъл мулкий ва шахсий хуъуълларга эга бъллишлари мумкин.

Ъонунда белгиланган моллар ва тартибдан ташълари хеч кимнинг хуъуъл ва муомала лаёлати чекланиши мумкин эмас. Фуъларонинг хуъуъл ва муомала лаёлатидан тълла ёки ъисман воз кечиши ва хуъуъл лаёлати ва муомала лаёлатини чеклашга ъаратилган бошъл битимлар ъз-ъзидан халълый эмас деб рисобланади (ъонун битимларга йъл ъълйган моллардан ташълари) (ФКнинг 23-моддаси). Њзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 43 моддаси айрим фуъларолик хуъуълларидан, чунончи: хизмат бълйича чеклаш, мол-мулкни мусодара ъилишш, муайян хуъуълдан маррум ъилишшни кълзда тутуди. Жиноят ъонун хуъуълдан маррум ъилишш вальтинча чора сифатида кузда тутуди.

Шуни кърсатиб ътиш керакки, муайян хуъуъллардан махрум ъилишш вальтинча чорадир, чунончи, Жиноят кодексининг 45-моддасида кърсатилганидек, муайян хуъуълдан махрум ъилишш бир йилдан беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин.

Гуълуъл лаёлати киши тугилганидан то улимигача андан ажралмайди, у билан бирга бъллади. Янги тугилган чакалок дам хар хил хуъуълларга, чунончи, ота-онасидан тарбия олиш ва бошъл хуъуълларга эга бъллади. Акли заиф ва руий касаллар дам хуъуъл субъекти рисобланади. Улар, чунончи, даволаниш, пенсия олиш ва бошъл хуъуълларга эга. Уларнинг мулкий хуъуъллари тълла сакланади.

Киши тугилиши билан унинг халти бошланганидек, тугилиши билан хуъуъл субъекти сифатида яшаши дам бошланади. Кишининг тугилиш факти мурим юридик арамиятга эга бълганлиги туфайли боланинг тугилиши Фуъларолик молати далолатномаларини ёзиш булими (ФХДЁ)да рълхатдан утказилади. Руйхатдан утказилмаслик тугилган боланинг муълуълга таълсир этмайди, фалълат унинг хуъуълларини руёлбга чилълариш учун зарур харакатларни амалга оширишда кийинчилик тугдиради.

Кишининг хуъуъл лаёлати субъекти бъллиб яшаши фалълат унинг тугилиши билан бошланса дам, ъонун баълзи молларда даммининг, яълни хали тугилмаган боланинг дам,

келгуси хульуль субъекти манфаатларини эътиборга олади ва куриклайди. Масалан, льонунга асосан мерос колдирувчи улганидан сунг, яъни мерос очилганидан сьнг туиилган болалари мам ворис бъла оладилар. Уй-жой кодексида кърсатилганидек, фульароларга уй-жой берилганида турар-жой хажмини белгилашда оилада хомиладор аёлларнинг бълиши мам рисобга олинади.

Гульуль лаёлъати киши, яъни хульуль субъекти вафот этиши билан тамом бъледи. Улган кишининг то улимига кадар ихтиёрида бълган хульуль ва зиммасидаги мажбуриятларнинг бир лъисми мулкий, шахсий хульуль ва мажбуриятлари) бекор бъледи, шу билан бирга баъзи мулкий хульульлар ворисларга утади. Улим лъатор мульульий ольибатлар туидирадиган фактдир. Шунинг учун нлим мам туилиш сингари Фульаролик молати далолатномаларини ёзиш бълими (ФХДЁ)да никох ва оила льонунчилигига мувофиль кайд этилади.

Нормал тартибда гуворлантирилган нлим молларидан ташлъари, льонун фульарони бедарак йульолган деб таниш ва нлган деб эълон лъилишш институтини мам билади.

Фульароларнинг муомала лаёлъати

Муомала лаёлъати фульароларнинг нз харакатлари билан фульаролик хульульларига эга бълеш ва уларни амалга ошириш, нзи учун фульаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёлъатидир (ФКнинг 22-моддаси). Муомала лаёлъатини юридик харакатлар лъилишш, яъни льонун бълйича маълум мульульий ольибатлар лъилиш лаёлъати деб мам таърифлаш мумкин (масалан, шартномалар тузиш, етказилган зарарни тълеш ва хоказолар).

Муомала лаёлъатининг хульуль лаёлъатидан фарки шуки, барча фульаролар мам муомала лаёлъатига эга бъллавермайди. Муомала лаёлъатига эга бълеш шарти шундан иборатки, муомала лаёлъатига эга бълган фульаролар акли расолилъ билан уз харакатларининг ольибатларини тушуниб харакат лъиладилар. Маълумки, янги тугилган бола тълеш хульуль лаёлъатига эга бълса мам уз харакатлари билан биронта хульуль ёки мажбурият ола олмайди. Онгли харакатлар лъилишш лаёлъати фалъат маълум ёшга етгандан кейингина бошланади. Бинобарин, ФК муомала лаёлъатининг тълеш хажмда вояга етиш 18 ёшга тулиш билан бошланади. Бу ёшга етиш билан киши фульаролик мульульий муносабатларда, жумладан, мулкий муносабатларда тълеш лъатнашувчигина бълеш лълмай, сиёсий хульульлар билан бирга бошлъа фульаролик хульульлари ва мажбуриятларини мам олади.

Льонун вояга етиш ёшини белгилеш билан бир лъаторда, вояга етгунча кадар льонуний асосда никохдан нтган фульаро никохдан нтган валъдан эътиборан тълеш хажмда муомала лаёлъатига эга бълешини белгилайди. (ФКнинг 22-моддаси).

Вояга етган фульаролар тенг даражада муомалага лаёлъатли рисобланадилар. Фульароларнинг муомалага лаёлъати фалъат льонунда назарда тутилган молларда ва тартибдагина чекланиши мумкин. Фульаронинг муомала лаёлъатини чеклашга лъаратилган битимлар нз-нзидан халъильий эмас (ФКнинг 23 моддаси).

Тълеш муомала лаёлъати юъорида кърсатилганидек, ун саккиз ёшга етган фульароларга берилгани сабабли бу ёшга тулмаган шахсларнинг мульульий молатини белгилешда улар иккига: яъни ун турт ёшгача бълган вояга етмаган ва ун търт ёшдан ун саккиз ёшгача бълган вояга етмаган шахслар мульульий муомала маълуми нзига хослиги билан ажралиб туради.

Ун турт ёшгача бълган вояга етмаганлар (ёш болалар) тъла равешда муомалага лаёльатсиз мисобланадилар.

Олти ёшдан ън търт ёшгача бълган болалар:

1) майда маиший битимлар;

2) текин манфаат куришга лъаратилган, нотариал тасдиълганиши ёки давлат ръйхатидан ътказишни талаб гълмайдиган битимлар;

3) гъонуний вакил ёки унинг розилиги билан учинчи шахс томонидан муайян маълсад ёки эркин тасарруф этиш учун берилган маблаиларни тасарруф этиш борасидаги битимларни амалга оширишга хаклидирлар (ФКнинг 29-моддаси).

4) Њн търт ёшгача бълган вояга етмаганлар учун битимларни улар номидан ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Њн търт ёшдан ън саккиз ёшгача бълган вояга етмаганлар (ъсмирлар) гълсман муомалага лаёльатли бълб, гъонуний вакиллари (ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки хомийлари)нинг розилиги бълган такдирда ъз харакатлари билан хуълъ ва мажбуриятлар олишлари мумкин.

Ъсмирлар битимларни ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки хомийлари розилиги билан тузадилар. Аммо улар Мустагил равешда ъзларининг иш хаклари ёки стипендияларини тасарруф гъилишшга, ъз асарлари, ихтироларига бълган муаллифлик рам ихтирочилик хуълъларини, ъз кашфиётларига бълган хуълъларини амалга оширишга, кредит муассасаларига маблаилар гъуйиш ва уларни тасарруф этишга, шунингдек майда маиший битимларни тузишга хаклидирлар. Улар 16 ёшдан кооперативларга аъзо бълб киришлари мумкин.

Етарли асослар мавжуд бълганида васийлик ва хомийлик органи ъсмирни ъз иш халъи ёки стипендиясини Мустагил тасарруф гъилиш муълъи чекланиши ёки бу хуълъдан маррум этилиши мумкин (ФКнинг 27 моддаси, 8-банди).

Усмирлар бошгъа шахсларга етказган зарарлари учун ФК билан белгиланган тартибда жавобгар бълдилар.

Руий касаллар ва акли заифлар тъла хажмда муомалага лаёльатсиз мисобланадилар. Онгли харакатлар гъилишш ва ъз харакатларининг юридик олибатларини мисобга олиш лаёльати (муомала лаёльати)га руий касаллик ёки акли заифлик сабабли фуълро муомала лаёльатига эга эмас деб танилиши мумкин. Хар гъандай руий касаллик ва акли заифлик онгли харакатлар гъилишш ва фуълролик оборотида гъатнашиш лаёльатидан махрум килмайди. Руий молат бузилиши фактининг узигина кишининг муомалага лаёльатсиз килмайди. ФКда (30-моддада) кърсатилишича, руий касаллиги ёки акли заифлиги сабабли уз харакатларининг арамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора кила олмайдиган фуълро суд томонидан муомала лаёльатсиз деб танилиши мумкин, шу муносабат билан унга нисбатан васийлик белгиланади.

Руий касални ёки акли заиф кишини суд томонидан тайинланган психиаторларнинг иштироки билан бълдиган махсус комиссия томонидан кърб текшириш ва унинг натижалари раълда далолатнома тузиш суд томонидан муомалага лаёльатсиз деб топиш раълда хал килув лъарори чилъариш учун асос бълди. Муомалага лаёльатсиз деб топилган фуълро номидан битимларни васийлари тузадилар.

Фуълронинг муомалага лаёльатсиз деб топилишига сабаб бълган асослар бекор бълса, суд уни муомалага лаёльатли деб топади ва белгиланган васийликни бекор гъилади (ФКнинг 30-моддаси). Гъонун баъзи молларда вояга етган фуълроларнинг

муомала лаёълатини чеклаш молларини назарда тутуди, чунончи, ФКнинг 31-моддасида кърсатилишича, спиртли ичимликларни ёки гиёхвандлик воситаларини истеъмол гъилишш натижасида уз оиласини огир моддий арволга солиб куяётган фуъаронинг муомала лаёълати ФПКда белгиланган тартибда суд томонидан чеклаб гъийилиши мумкин. Лекин бъларни у майда маиший битимларни истисно гъилганда, хомийнинг розилигисиз тасарруф эта олмайди.

Агар фуъаро спиртли ёки наркотик моддаларни суистеъмол гъилишшни ташласа, суд унинг муомалага лаёълатлигини чекланганлигини бекор гъилади. Суд гъарорига асосан унга нисбатан белгиланган хомийлик рам бекор гъилишнади.

Муомалага лаёълатсиз фуъаро шахсини, унинг гъонуний хуъуль ва манфаатларини химоя гъилишш учун, шунингдек, гъонунда назарда тутилган молларда мулкий хуъуъларни гъъригълаш учун васийлик ва хомийлик белгиланади.

Васийлик шундан иборатки, бунда муомалага лаёълатсиз шахс - ун турт ёшга тулмаган фуъаролар, руий касал ва акли заифлар номидан васий харакат гъилади ва ъзининг харакатлари билан васийликка олинган шахс учун хуъуль ва мажбуриятлар тугдиради.

Хомийликда хомийларлар гъисман муомала лаёълатига эга бълган шахсларга (ун турт ёшдан ун саккиз ёшгача бълган фуъароларга) ъз хуъуъларини амалга ошириш, мажбуриятларни бажаришда ёрдам кърсатадилар, шунингдек, уларни учинчи шахснинг баъзан бългиши мумкин бълган ёмон ниятли харакатларидан саклайдилар. Хомийлик молларда жисмоний камчиликлари бълган, масалан, кърлик, майиблик сабабли ъз хуъуъларини ъзлари амалга ошира оладиган ва химоя кила олмайдиган тълга муомала лаёълатига эга бълган шахсларга рам белгиланади. Бундай шахсларга нисбатан хомийликнинг вазифаси хуъуълар олиш ёки уларни амалга ошириш билан боилиль турли харакатларни улар учун бажаришдан иборат.

Фуъаролик муъульида юридик шахс тушунчаси

Фуъаролик муъульининг Мустагъил субъектлари сифатида фуъаролар муъульий мажбуриятларида гъатнашиш ва шу муносабат билан муайян хуъуль ва мажбуриятларга эга бългиш лаёълати фаълат фуъароларгагина эмас, балки юридик шахсларга рам берилади.

Уз мулкида, хъжалик юритишда ёки оператив бошгъарувида алоқида мол-мулкка эга бълган рамда ъз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ъз номидан мулкий ёки шахсий номулкий хуъуъларга эга бълга оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бълга оладиган ташкилот юридик шахс рисобланади (ФКнинг 39 моддаси).

Юкорида берилган таърифдан анигъланишича, хар гъандай ташкилот эмас, балки муайян талабларга жавоб берадиган ташкилотларгина юридиль шахс бълга олади. Юридик шахслар:

- 1) ташгъилишй бирлик;
- 2) мулкий Мустагъиллик;
- 3) Мустагъил мулкий жавобгарлик;
- 4) фуъаролик муомаласида ъз номидан харакат гъилишш белгиларига эга бългиши керак.

Ташгъилишй бирлик - бу юридик шахснинг хуъуль субъекти сифатида ташкил бълганлиги, муайян хуъуль ва мажбуриятларга эга бългишни билдиради.

Юридик шахснинг ташгъилишй жихатдан тузилиши (структураси)ни курсатадиган низоми (устави) бългиши керак. Баъзи давлат муассасалари ва давлат бюджетида

бўлган бошља давлат ташкилотлари, шунингдек љонунда назарда тутилган молларда, бошља ташкилотлар мам алорида низомга эга бўлмай, мазкур турдаги ташкилотлар маљидаги умумий низом асосида иш олиб боришлари мумкин.

Юридик шахсларнинг айрим филиаллари (хўжалик булимлари, участкалари, гентликлар) маълум тизимга эга бўлган, муайян тарзда ташкил этилган бўлса мам, улар бутун бир ташкилот (корхона, муассаса) ишнинг бир љисминигина бажарувчи ташкилотлар бўлиши туфайли юридик шахс бўла олмайди. Масалан, университетнинг бир факультети муайян тартибда ташкил топиб, иш олиб бориш тартиби, кафедра аъзолари нртасидаги нзаро мажбуриятлар деканнинг ваколоти белгиланган бўлса мам юридик шахс рисобланмайди.

Мулкий Мустаљиллик - фуљаролик хуљуљларининг субъекти бўлиши учун юридик шахс рисобланган мам љайси ташкилотнинг нзига хос мулки бўлиши, хар љайси давлат ташкилотининг нзига бириктирилган мулки бўлишини талъозо љилади. Бошкача айтганда, юридик шахслар Мустаљил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак (ФКнинг 39-моддаси, 2-банди).

Давлат ташкилотлари давлатга љарашли мулкни тўла хўжалик юритиш ёки оператив равишда бошљариш муљуљигагина эгадир. Жамоа хўжаликлари, бошља кооператив ва жамоат ташкилотлари, уларнинг бирлашмалари нзларига мулк муљуљи асосида тегишли бўлган мулкни эгаллайди. Алорида мулкка эга бўлмаган ёки Мустаљил равишда бошљара олмайдиган ва шу сабабли бошља шахслар билан хўжалик муносабатларида бўла олмайдиган ташкилотлар фуљаролик муљуљининг субъекти рисобланмайди.

Мустаљил мулкий жавобгарлик шундан иборатки, юридик шахс рисобланган ташкилот нз мажбуриятлари юзасидан узига тегишли бўлган (давлат ташкилоти эса, нзига бириктириб љўйилган) мулки билан жавоб беради. Юридик шахс рисобланган давлат ташкилотларининг мажбуриятлари юзасидан давлат жавобгар бўлмайди, аксинча, бу ташкилотлар мам давлат ташкилотлари мажбурияти юзасидан жавобгар бўлмайдилар. Давлат бюджетида турадиган ташкилотларнинг љарзини коплаш, маблаи бериш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси љонунлари билан белгиланади.

Юридик шахснинг юкори органи нзига љарашли юридик шахс рисобланган ташкилотларнинг љарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Аммо юридик шахснинг юкори органи нзига бўйсунадиган ташкилотнинг љарзлари учун љонунда ёки низомда назарда тутилган молларда нзларининг юьори ташкилотлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар.

Юридик шахслар љарзлари учун нзларининг љандай мулклари билан эмас, фаљат Ўзбекистон љонунларига биноан хак ундириб олиниши мумкин бўлган мулки билангина жавобгар бўлади.

Фуљаролик муомаласида уз номидан харакат љилишш - юридик шахс рисобланган ташкилот уз номидан турли битимлар туза олади, муљуљий мажбуриятларда љатнашиб, мулкий ва мулкий харакерда бўлмаган хуљуљларга эга бўла олади, яъни бошља мажбуриятлар вужудга келтира олади, демақдир. Юридик шахс судда, хўжалик судида Мустаљил равишда даъвогар ва жавобгар бўла олади.

Юридик шахснинг хуљуљ лаёљати ва муомала лаёљати

Юридик шахс уз фаолиятида нз таъсис хужжатларида назарда тутилган маљсадларга мувофиљ фуљаролик хуљуљ лаёљатига эга бўлади. Ташкилотлар

билан фуъаролар нъртасидаги хуъуль лаёъатларининг хажмида фарль бълиши мутлако табиийдир. Ташкилотлар фуъароларга нисбатан белгиланган бирмунча хуъуль ва мажбуриятларга эга бъла олмайдилар, фаълат уз устав ёки низомларида кърсатилган фаолият билангина шууъллана оладилар.

Юридик шахсинг махсус хуъуль лаёъати унинг устави, низоми ёки гъонун хужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 41-моддаси, 3-банди).

Юридик шахс рисобланган ташкилот ёки корхона гъатнашадиган муносабатларнинг доираси унинг ташкил гъилишниш маъсадлари билан амалга ошириши лозим бълган ишларнинг характери билан белгиланади. Юридик шахс нъзи гъатнашадиган мажбуриятларга эга бълди. Шундай гъилиб, юридик шахсинг хуъуль лаёъати, унга махсус юкланган вазифалар билан белгиланади (махсус хуъуль лаёъати принципи). Юридик шахс гъонун хужжатларида белгилаб гъыйилган айрим фаолият турлари билан фаълат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шууълланиши лозим.

Фуъаролик муъульида фуъароларга нисбатан хуъуль лаёъатининг тенглик принципи нъратилган, фуъаролик хуъуль лаёъатининг мазмуни рамма фуъаролар учун гъонун билан тенг рамжда белгиланган бълса, юридик шахсларнинг хуъуль лаёъати билан фаръланиб, уларнинг хар гъайси тури учун хар хил бълди. У барча юридик шахслар учун бирорта умумий хажмда олдин эмас, балки конкрет юридик шахсинг пайдо бъллишида, унинг иш маъсадларига гъараб, гъонун, устав ёки низомларида белгиланади.

Юридик шахс уз устави ёки низоми асосида харакат гъилади. Юридик шахсинг хуъуль лаёъати, унинг устави ёки низоми тасдикланган пайдан бошлаб ёхуд тегишли ваколатли идора ушбу юридик шахсни ташкил этиш рамъида гъарор чилъаргандан кейин вужудга келади. «Юридик шахс давлат ръйхатидан нъказилган пайдан бошлаб ташкил этилган рисобланади» (ФКнинг 44-моддаси, 4-банди).

Юридик шахсинг устави ёки у хаъдаги низом шундай хужжатки, бунда унинг фаолияти учун юридик арамиятга эга бълган гъоидалар мустаркамланади. Уставда юридик шахсинг номи, унинг жойлашган ери, ташкил бъллиш маъсади ва тартиби, унинг ташгъилиш тузилиши, аъзоларга эга бълдиган ташкилот бълса, аъзоликка гъабул гъилиш шартлари, мулкнинг таркиби сингари гъатор гъоидалар белгиланади.

Баъзи молларда, юридик шахсни ташкил этишда, мазкур типдаги юридик шахсларнинг ташгъилиш тузилиши ва ишига доир барча умумий гъоидаларни назарда тътган типовой ёки намунавий уставларнинг бъллиши, юридик шахс уставини тузиш вазифасини енгиллаштиради. Бундай намунавий уставларга жамоа хъжалиги уставини мисол гъилиб кърсатиш мумкин.

Юридик шахсинг органлари рам бълди. Юридик шахс гъонун, устав, ёки низом бълйича белгиланган ваколатлар доирасида харакат гъилувчи уз органлари оркали фуъаролик хуъуълларига эга бълди ва уз зиммасига фуъаролик бурчларини олади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёъати, яъни нъз харакатлари билан фуъаролик хуъуъллари ва бурчларини олиш лаёъати юъорида кърсатилганидек, уларнинг органлари оркали амалга оширилади. Улар эса, гъонун, устав ёки низомномага мувофилъ равишда юридик шахсинг иродасини ифодаловчи шахс бълди. Юридик шахсларнинг органлари якка бошчиликка асосланиб, директор, раис, бошгъарувчи ёки коллегиял бошгъарув, вакиллар мажлиси, умумий мажлис сингари тартибда бошгъарадиган орган бъллиши мумкин.

Давлат ташкилотлари мисоблан юридик шахсларнинг органлари, лъоида бъйича, якка бошчилик асосида белгиланади. Шу билан бирга якка бошчилик асосида харакат гъилувчи органлар ишлаб чигъаришга оид мурым масалаларни хал гъилишда жамоат ташкилотлари ва мернат жамоалари фикри билан дам мисобланадилар.

Кооператив ва жамоат ташкилотлари мисобланган юридик шахсларнинг органлари икки турга: якка (тартиб) бошчиликка асосланган (маслан, бошгъарув раиси) ёки коллегиял тартибда бошгъаришга асосланган (маслан, аъзоларнинг умумий мажлиси, бошгъаруви) бъглиши мумкин.

Юридик шахсларнинг вужудга келиши ва бекор бъглиши тартиби

Юридик шахс уз фаолиятида уз таъсис хужжатларида назарда тутилган маъсадларга мувофиъ фуъаролик хуъуль лаёгъатига эга бълади. Ташкилотлар билан фуъаролар нртасидаги хуъуль лаёгъатларининг хажмида фарк бъглиши мутлако табиийдир. Ташкилотлар фуъароларга нисбатан белгиланган бирмунча хуъуль ва мажбуриятларга эга бъла олмайдилар, фаъат уз устав ёки низомларида кърсатилган фаолият билангина шуууллана оладилар.

Юридик шахснинг махсус хуъуль лаёгъати унинг устави, низоми ёки гъонун хужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 41-моддаси, 3-банди).

Юридик шахс мисобланган ташкилот ёки корхона гъатнашадиган муносабатларининг доираси унинг ташкил гъилишниш маъсадлари билан амалга ошириши лозим бълган ишларнинг характери билан белгиланади. Юридик шахс узи гъатнашадиган муносабатларга гъараб маълум хуъуль ва мажбуриятларга эга бълади. Шундай гъилиб, юридик шахснинг хуъуль лаёгъати, унга махсус юкланган вазифалар билан белгиланади (махсус хуъуль лаёгъати принципи). Юридик шаха гъонун хужжатларида белгилаб гъыйилган айрим фаолият турлари билан фаъат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шууулланиши мумкин.

Юридик шахс нз устави ёки низоми асосида харакат иклади. Юридик шахсларнинг хуъуль лаёгъати, унинг устави ёки низоми тасдикланган пайтдан бошлаб ёхуд тегишли ваколатли идора ушбу юридик шахсни ташкил этиш маъида гъарор чигъаргандан кейин вужудга келади. Юридик шахс давлат ръйхатидан нтказилган пайтдан бошлаб ташкил этилган мисобланади (ФКнинг 44-моддаси, 4-банди).

Юридик шахснинг устави ёки у халъдаги низом шундай хужжатки, бунда унинг фаолияти учун юридик арамиятга эга бълган лъоидалар мустаркамланади. Уставда юридик шахснинг номи, унинг жойлашган ери, ташкил бъглиш маъсади ва тартиби, унинг ташгъилишй тузилиши аъзоларга эга бълладиган ташкилот бълса, аъзоликка гъабул гъилишш шартлари, мулкнинг таркиби сингари гъатор лъоидалар белгиланади.

Юридик шахснинг органлари дам бъллади. Юридик шахс гъонун, устав ёки низом бъйича белгиланган ваколатлар доирасида харакат гъилувчи уз органлари оргъали фуъаролик хуъульларига эга бъллади ва нз зиммасига фуъаролик бурчларини олади.

Юридик шахсларнинг хуъуль лаёгъати, яъни нз харакатлари билан фуъаролик хуъульлари ва бурчларини олиш лаёгъати югъорида кърсатилганидек, уларнинг органлари оркали амалга оширилади. Улар эса, гъонун, устав ёки низомномага мувофиъ равишда юридик шахснинг иродаси ифодолавчи шахслар бъллади. Юридик шахсларнинг органлари якка бошчиликка асосланиб, директор, раиси, бошгъарувчи ёки

коллегиал бошъарув, вакиллар мажлиси, умумий мажлис сингари тартибда бошъарадиган орган бълиши мумкин.

Давлат ташкилотлари рисобланган юридик шахсларнинг органлари, лъоида бъйича, якка бошчилик асосида белгиланади. Шу билан бирга якка бошчилик асосида харакат лъилувчи органлар ишлаб чиъаришга оид мурим масалаларни хал лъилишшда жамоат ташкилотлари ва меънат жамоалари фикри билан рам рисоблашадилар.

Кооператив ва жамоат ташкилотлари рисобланган юридик шахсларнинг органлари икки турга: якка (тартиб) бошчиликка асосланган (масаан, бошъарув раиси) ёки коллегиал тартибда бошъаришга асосланган (масалан, аъзоларнинг мумий мажлиси, бошъаруви) бълиши мумкин.

Юридик шахсларнинг вужудга келиши ва бекор бълиши тартиби

Юридик шахслар лъуйидаги усулларда вужудга келиши мумкин:

1.Буйрук (фармойиш) оркали. Масалан Ўзбекистон Республика Президент Фармони билан Тошкент Миллий Университет ташкил топган эди. Одатда бундай усул билан давлат ташкилотлари рисобланган юридик шахслар ташкил топади.

Колган икки усулда эса юридик шахслар муассисчи ёки таъсисчи бълиб, мулкдорлар ёки улар вакил лъилган лъонунда кузда тутилган молларда эса бошъа ташкилотлар ва фуъаролар рисобланади.

2.Мурожаат лъилишш уссули. Бунда муассислар томонидан тузиладиган юридик шахсларнинг вужудга келиш имконияти лъонун томонидан олдиндан белгилаб лъйилмаган бълади. Бинобарин, бундай молларда давлат органи худди шундай юридик шахсларнинг ташкил бълиш-бълмаслиги маъсадга мувофиълъигини текширади.

3.Рухсат олиш уссули. Бундай усулда ташкил топадиган юридик шахсларнинг вужудга келиш имкониятлари лъонунларда олдиндан белгилаб лъйилади ва бинобарин, уларнинг ташкил бълиш - бълмаслиги маъсадга мувофиълъиги текширилмайди, балки таассис хужжатларнинг (Юридик шахсларни ташкил этиш маъида таъсис шартномаси ва уларни устави) лъонунга мувофиълъиги текширилади холос. Юридик шахс таъсис шартномаси иштирокчилар томонидан тузилади, устави эса тасдикланади.

Таъсис хужжатларида юридик шахсларнинг таркиби ва ваколатлари, бошъа зарурий маълумотлар бълмои керак. Таъсис шартномасида иштирокчилар юридик шахс фаолиятини амалга оширишда вужудга келган фойда ва зарарни тасдиклаш, юридик шахсни бошъариш тартиби белгилайди.

Юридик шахс мурожаат лъилишш ва рухсат олиш усуллари орълали ташкил топганда, албатта, унинг ташкил лъилувчилар ташаббускор гурум бъллади. Бу гурух фуъаролар (жисмоний шахслар)дан рам , юридик шахслардан рам иборат бълиши мумкин. Улар муассисчилар ва таъсисчилар деб аталади. Таъсисчилар орасида давлат рамда унинг органлари бъллиши мумкин. Муассисчилар кълп молларда юридик шахснинг мол-мулкани вужудга келтиришга нъз улушини лъъшади. Бу улушлар асосида кълп молларда устав фонди ташкил топади. Юридиш шахс нъз фаолиятида кълзланган маъсад бъйича тижорат ва тижорат бълмаган турларга бъллиниши мумкин. (ФКнинг 40-моддаси). Юридик шахсларнинг тижорат турлари муассисчиларнинг фойда олиш маъсадини кълзлаб тузилади. Нотижорат турларида муассислар фойда олиш

маъсадини кўзламайдилар. Юридик шахс бекор бўлганида уларнинг тижорат турларида юридик шахс мамма кредиторла рисоб китоб бўлгандан кейин мол-мулки муассислар нўртасида таъсимлаб олинади. Нотижорат характердаги юридик шахсларда эса бўлган мол-мулкка нисбатан муассислар хак-хулуьуька эга бўламайдилар. Юридик шахсларнинг давлат рўйхатидан ўтиш маълумотлари, шунингдек, узига хос номи республика реестрига киритилади. Юридик шахсларни ташкил этишда бўнунда белгиланган тартиб бузилганида ўки уларнинг таъсис хужжатлари бўнунларда зид бўлган ролларда юридик шахсларни рўйхатдан ўтказиш рад этилади.

Юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни ташкил этишнинг маъсадга мувофиь эмаслиги раъидаги асос билан уни рўйхатдан ўтказишни рад этиш фаъат юридик шахсларни мурожаат этиш усули билан ташкил бўилишш тартибида бўнлланилади. Давлат рўйхатидан ўтишни рад этиш устидан судга, хўжалик судига шикоят билан бўилишш мумкин. Юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтган пайтдан бошлаб тузилган рисобланади. Юридик шахсни бўайта тузиш бу хаъдаги тегишли бўарор билан амалга оширилади. Карорда муассисларни шартномага бўншилиш ва шартномадан чилъиш тартиби ва бошлалар кўрсатилади. Юридик шахслар бўнунда белгиланган тартибда хокимликларда, адлия органларида ўки тегишли муассасаларда уз уставларини рўйхатдан ўтказадилар. Республикамиз хозирги бозор илътисодиётига боскичма-боскич ўтиш даврида юридик шахслар кўпинча бўайта ташкил этиш йнъли билан бекор бўладилар. Бўайта ташкил этиш йнъли билан турли шаклларда жумладан, ФКнинг 49 моддасида таъкидланишича, юридик шахсни бўайта ташкил этиш: бўншиб юбориш, бўншиб олиш, бўнлиш, ажратиб чилъариш, нъзгартириш шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахс бирлашганида икки ўки бир неча ташкилот нъзининг Мустаъил равишда иш олиб боришини бекор бўилади ва ягона ташкилотга бирлашади, уларнинг хулуьуь ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Юридик шахс бўлинганда нъз фаолиятини бекор бўилади ва унинг негизида икки ўки бир неча юридик шахс пайдо бўлади рамда аввалгисининг хулуьуь ва мажбуриятлар янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Юридик шахсининг бўншилишида унинг хулуьуь ва мажбуриятлар уни бўншиб олаётган юридик шахсга ўтади ва бўншилган юридик шахс нъзининг Мустаъил равишда иш олиб боришини бекор бўилади. Ажралиш шаклида эса фаолият юритаётган шахс таркибидан Мустаъил ташкилот ажралиб чилъади ва нъз холича юридик шахс мулуьуьини олади.

Кооператив жамоат ташкилотларининг бирлашишига, бўлинишига аъзоларнинг умумий мажлислари ўки вакиллари мажлисининг бўарори асосидагина йнъл бўнйилади.

Юридик шахсларнинг тугатиш ва бўайта тузилиш тартиби Нъбекистон Республикаси бўнунлари билан ўки кооператив ва жамоат ташкилотлари уставлари билан белгиланади.

ФКнинг 53-моддасида юридик шахсларнинг тугатилиш асослари бўуйидагича белгиланган:

Юридик шахсни тугатиш унинг хулуьуь ва бурчлари мулуьуьий ворислик тартибида бошлға шахсга нътмасдан бекор бўилишнишига олиб келади.

Юридик шахс бўуйидаги ролларда тугатилиши мумкин:

1.Юридик шахсининг муассислари (иштирокчилари)нинг ўки таъсис хужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг бўарорига мувофиь, шу

жумладан, юридик шахснинг амал қилишш муддати тугаши, уни ташкил этишдан қўзланган маъсадга эришилганлиги муносабати билан ёки юридик шахсни ташкил қилишш чоїида қонун ҳужжатлари бузилишига йнъл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни қўйхатдан ўтказишни ҳаққий эмас деб топганида.

2.Юридик шахс фаолияти рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилган ёки қонун билан тақиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда, шунингдек, ушбу кодексда назарда тутилган бошқа қолларда суднинг қарорига мувофиқ тугатилади.

3.ФКнинг 57-моддасида айтилганидек, юридик шахснинг банкрот деб қисобланиши унинг тугатилишига олиб келади.

Юридик шахс тугатилаётганда, тугатиш комиссияси тайинланади. Тугатиш комиссияси юридик шахсни давлат қўйхатидан ўтказиш мақсадида маълумотлар босиб чиқариладиган матбуот органларида юридик шахснинг тугатилиши қанда унинг кредиторлар томонидан талаблари баён этиш тартиби ва муддати мақсадида хабар эълон қилилади (ФКнинг 55-моддаси).

Юридик шахсни тугатиш тартиби ва қоидалар Фуқаролик кодексининг 53-57 моддаларида батафсил қарсатилган.

Юридик шахсларнинг турлари жамиятда мавжуд бўлган мулк шаклларига бевосита боғлиқдир. Маълумки, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида, бўлиб, юридик шахслар давлатга тегишли ва хусусий (нодавлат) юридик шахслар қиринишида бўлади.

ФКнинг 40-моддасида айтилганидек, фойда олишни ўз фаолиятининг мақсади бўлиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад бўлиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин. Тижоратчи бўлган юридик шахслар жумласига хўжалик ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари ва унитар қорхоналар қиради.

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар жумласига жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассасалар қиради.

Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ўз уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолиятлари билан қам шуқуллана олади.

ФКнинг 77-моддасига қўра, юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек, муштарак манфаатларини ифода этиш қанда химя бўлишш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин. Уюшма юридик шахс қисобланиб, унинг аъзолари ўз Мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар. Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўладилар.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс сифатида фуқаролик-муқулий муносабатларнинг қатнашчиларидир (ФКнинг 78-моддаси).

Шахслар ўз фаолиятларида мақкур кодекс нормаларига, улар тартибидаги бошқа қонун ҳужжатларига, шунингдек, уставлари ва бошқа таъсис ҳужжатларига асосланган қолда иш олиб борадилар.

Хўжалик ширкатлари ва жамиятлари -
юридик шахс сифатида

Хъжалик ширкатлари ва жамиятлари бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятининг энг фаол иштирокчилари рисобланади. Улар тижоратчи ташкилотлар жумласига кириб, устав капиталлари одатда муассасаларнинг лъъшган умумий (хисса), мол-мулк ва маблаілари ёки иштирокчиларнинг акцияларидан иборат бълади.

Хъжалик жамияти якка шахс томонидан дам ташкил этилиши мумкин.

Хъжалик ширкатлари ва жамиятларининг лъуйидаги турлари мавжуд:

а) тълиль ширкат (бунда иштирокчилар нъз нърталарида тузилган шартномага асосан ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуіулланадилар дамда унинг мажбуриятлари бъйича нъзларига карашли бутун мол-мулк билан жавоб берадилар);

б) коммандит ширкат (бунда тълиль иштирокчилар билан бир лъаторда ширкат фаолияти билан боілиль зарар учун ширкатнинг устав капиталига лъъшган киссалар доирасида жавобгар бъладиган, ширкатнинг тадбиркорлик фаолиятида лъатнашмайдиган хисса лъъшувчи - коммандитчи иштирокчи бълади);

в) масъулияти чекланган жамият (бунда иштирокчилар жамиятнинг мажбуриятлар бъйича жавоб бермайдилар, жамият фаолияти билан боілиль зарарлар бъйича лъъшган хиссалари киймати доирасида жавобгар бъладилар);

г) лъъшимча маъсулиятли жамият (бунда иштирокчилар жамият мажбуриятлари бъйича мол-мулки билан лъъшган хиссалари кийматига нисбатан дамма учун бир хил бълади. Жамиятнинг таъсис хужжатларида белгиланган каррали миљдорда (нисбатлар, пропорциялар тарзида) субсидиар (лъъшимча) жавобгар бъладилар. Иштирокчилардан бири банкрот бълганида, унинг жамият мажбуриятлари бъйича жавобгарлиги бошља иштирокчилар нъртасида уларнинг улушларига мутаносиб равишда таъсимланади).

Хъжалик ширкатлари турларидан яна бири акциядорлар жамиятидир. Устав фонди муайян акциялар сонига бълинган жамият акциядорлар жамияти рисобланади: акциядорлар жамиятининг иштирокчилари (акциядорлар) унинг мажбуриятлар бъйича жавоб бермайдилар ва жамият фаолияти билан боілиль зарар учун нъзларига карашли акциялар киймати доирасида жавобгар бъладилар (ФКнинг 64-моддаси).

Хъжалик жамиятлари бир-бирларининг устав фондларида нъзаро лъатнашишининг чегараси ва бундай жамиятлардан бири бошља жамият иштирокчилари ёки акциядорларининг умумий йиіилишида фойдаланиши мумкин бълган овозлар сони лъонунда белгилаб лъъйилади (ФКнинг 68-моддаси).

Асосий хъжалик жамиятлари шуъба ва карам хъжалик жамиятларига нисбатан лъонуний асосларда ва инсофли равишда таъсир этмоклари шарт.

Давлат корхоналари - юридик шахс сифатида

Нъзбекистон Республикаси ФКнинг 70-моддасида унитар корхона дуб узига бириктириб лъъйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк муљуљи берилмаган тижоратчи ташкилотга айтилади. ФКнинг 71 моддасида таъкидлашича, хъжалик юритиш муљуљига асосланган унитар корхона мулкдорнинг ёки у вакил лъилган органнинг лъарорига мувофиль ташкил этилади. Хъжалик юритиш муљуљига асосланган корхонанинг таъсис хужжати унинг белгиланган тартибда тасдиљланган уставидан иборатдир. Хъжалик юритиш муљуљига асосланган унитар корхона нъз мол-мулкининг бир лъисмини хъжалик юритиш учун белгиланган тартибда топшириш йъли

билан юридик шахс бълган бошља унитар корхона (шуъба корхона) ташкил этиши мумкин.

Љонун хужжатларида назарда тугилган молларда давлат органининг љарорига мувофиль давлат мулки бълган мол-мулк негизида оператив бошљариш муљуљига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин. Оператив бошљарув муљуљига асосланган давлат корхонасининг фирма номи унинг давлат корхонаси эканлигини кърсатиб туриши керак. Давлат корхонасининг мол-мулки етарли бълмаганида давлат унинг мажбуриятлар бњйича субсидиар жавобгар бњлади.

Давлат корхонаси уни туган давлат органининг љарорига мувофиль љайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин (ФКнинг 72-моддаси).

Давлат корхонасининг таъсис хужжати унинг уставидир. Давлат корхонаси ана шу устав асосида иш олиб боради. Уставда љуйидагилар белгиланади: корхонанинг номи, жойлашган ери, фаолият тури ва маљсадлари, унинг бошљарув ва назорат органлари.

Ишлаб чиљариш кооперативлари - юридик шахс сифатида

Фуљароларнинг шахсий иштирок этиш мамда аъзоларнинг (иштирокчиларнинг) мулки билан љњшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргаликда ишлаб чиљариш ёки бошља хњжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмаси ишлаб чиљариш кооперативининг таъсис хужжатларида унинг фаолиятида аъзолик асосида юридик шахслар мам иштирок этиши назарда тугилиши мумкин (ФКнинг 69-моддаси).

Ишлаб чиљариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бњйича љонунда ва кооператив уставида назарда тугилган миљдорларда ва тартибда субсидиар жавобгар бњладилар.

Кооперативнинг фирма номи кооперативнинг номини, шунингдек ишлаб чиљариш кооперативи деган сњзларни њз ичига олган бњлиши керак. Ишлаб чиљариш кооперативларининг муљуљий мављеи ва улар аъзоларининг хуљуљ мамда бурчлари ушбу Кодекс ва бошља- љонунлар ёки юридик шахсларнинг ташаббуси билан мутлако ихтиёрийлик асосида ташкил этилади. Кооператив аъзолари бълган фуљароларнинг сони уч кишидан кам бњлмаслиги керак.

Кооператив Мустаљил тарзда мам мулкнинг хар љандай шаклига мансуб корхоналар, муассасалар, ташкилотлар хузурида мам ташкил этилади ва фаолият кърсатади.

Кооперативнинг устави кооператив таъсис этишни истаган фуљароларнинг умумий йиилишида ёки юридик шахслар мухтор вакилларининг йиилишида љабул љилишнади ва кооператив жойлашган ердаги хокимликда рњйхатга олинади.

Кооперативнинг олий бошљарув идораси умумий йиилиши - конференция, сњзд бњлиб, улар кооператив раисини (бошљарувини), тафтиш комиссиясини (тафтишчини) сайлайди ва уларга кооперативни бошљариш бњйича њз ваколатларини топширади.

Кооперативнинг мол-мулки њз аъзоларининг пул ва моддий бадаллари, банкларнинг кредитлари, њзи ишлаб чиљарган марсулотлар, бу махсулотларни сотишдан, кооператив уставида назарда тугилган узга хил фаолиятдан келган даромадлар мамда љонунларда ман этилмаган бошља манбалар рисобига хосил бњлади.

Кооператив нз фаолиятини луйидаги молларда тугатади:

1. Мол-мулк эгасининг ёки у ваколат берган органнинг лярорига ёки суднинг хал килув лярорига мувофилъ;

2. Агар рыйхатга олингандан бир йил нтгач, ишлаб чилъариш, хнъжалик фаолиятини бошламаса ёки амалда тнхтатиб лнъйилгач, даромадлар тнйрисидаги декларацияни топширган ваътдан бошлаб бир йил давомида фаолиятини бошламаса;

3. Олти ойдан кнпроль ваът давомида тнловга кобилиятсиз бнлса;

4. Нзбекистон Республикаси лонунларида кнзда тутилган бошля молларда.

Кооператив тугатилган такдирда унга нисбатан хақдорлар ва ёлланиб ишловчиларнинг даъволари кондирилгандан кейин лолган мол-мулки кооператив аъзолари нртасида уставда кнрсатилган тартибда таъсимланади.

Жамоат бирлашмалари - юридик шахс сифатида

Нзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошля лонунларида белгиланган хуълуълари, эркинликларини ва сиёсат, иълтисод, ижтимоий ривожланиш, фан-маданият, экология ва хаётнинг бошля соналаридаги лонуний манфаатларини биргаликда руёбга чилъариш учун бирлашган фуълароларнинг хохиш-иродаларини эркин билдириш натижасида вужудга келадиган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир. Сиёсий партиялар, оммавий харакатлар, касаба уюшмалари, хотин-кизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар уюшмалари, илмий-техникавий, маданий-маърифий ва бошля кунгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар бирлашмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуълароларнинг бошля бирлашмалари жамоат бирлашмаси деб аталади.

Фаолияти жамиятнинг арлолий негизларига зид бнлган, шунингдек , конституциявий тузимни гайри-лонуний нзгартириш, Нзбекистон Республикаси худудий бирлигини бузиш, иркий, диний, миллий адоватни авж олдиришга нринувчи жамоат бирлашмалари тузишга йнл лнъйилмайди. Харбийлаштирилган, жамоат бирлашмалари, уюшмалари, диний характердаги, тенг хуълуъллиги, нз-нзини бошляриш тамойиллари асосида тузилади, Жамоат бирлашмалари камида 10 нафар фуъларонинг ташаббуси билан (сиёсий партия ва касаба уюшмаси камида 3000 аъзога эга бнлиши керак) тузилади. Бунинг учун таъсис лурилтойи ёки умумий йиилиш чаълриб, унда устав ва раъбар органлар тасдиълланади.

Уставда луйидагилар кнрсатилади:

1. Жамоат бирлашмасининг номи, маълсади ва вазифаси.

2. Жамоат бирлашмасининг уз фаолиятини амалга оширадиган худуд ички тузилиши.

3. Жамоат бирлашмасига лъабул лъилишш шартлари ва тартиби.

4. Жамоат бирлашмаси аъзоларининг хуълуъл ва бурчлари.

5. Жамоат бирлашмасидаги унинг ташкилотлари, раъбар органларининг ваколатлари ва уларни тузиш тартиби.

6. Жамоат бирлашмаси маблаълари ва унинг вужудга келиш манбалари.

7. Жамоат бирлашмасининг манзилгои.

8. Уставга нзгартиришлар киритиш тартиби.

9. Жамоат бирлашмаси фаолиятини тнхтатиш тартиби

Халъларо жамоат ташкилотларининг, республика вилоятлараро бирлашмаларининг уставлари Нзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рыйхатга

олинади. Жамоат бирлашмалари ва уларнинг ташкилотлари устави рўйхатга олингандан бошлаб юридик шахс муъульини олади. Сиёсий партиялар хўжалик фаолияти билан шуўлланишлари мумкин эмас.

Ўз олдига сиёсий лўйган жамоат бирлашмалари эса хўжалик фаолияти билан шуўлланиши мумкин, лекин бу хаўда уларнинг уставларида кўрсатилиши керак.

Ижтимоий фонд- юридик шахс сифатида

ФКнинг 75 моддасида ижтимоий фондларга лўйидагича таўриф берилган: фуўролар ва “ёки” юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар лўшиш асосида ташкил этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маўрифий ёки бошлўа ижтимоий-фойдали маўсадларни кўзлайдиган аўзолари бўлмаган ташкилот ижтимоий фонд мисобланади.

Ижтимоий фондга унинг муассислари томонидан берилган мол-мулк ижтимоий фонд мулкидир. Муассислар ўзлари ташкил этган ижтимоий фонд мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар. Фонд эса, ўз муассасаларининг мажбуриятлари учун жавоб бермайди.

Ижтимоий фонд мол-мулкидан ўз уставида белгиланган маўсадлар учун фойдаланади. Ижтимоий фонд ўз уставида назарда тутилган тадбиркорлик фаолияти билан шуўлланишга хакли. Фондлар тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун хўжалик жамиятлари тузишга ёки уларда иштирок этишга хаклидирлар.

Фонд хар йили ўз мол-мулкидан лўндай фойдаланишгани тўрисида мисобот босиб чилўариши шарт.

Ижтимоий фондни бошлўариш ва органларни шакллантириш тартиби унинг устави билан белгиланади.

Ижтимоий фонднинг уставида фонднинг органлари тўрисидаги; ижтимоий фонд фаолиятини назорат лўлиб борувчи хомийлик кенгаши тўрисидаги; фонднинг мансабдор шахсларини тайинлаш ва уларни озод лўлиш тартиби; фонд тугатилганида унинг мол-мулкни таўсимлаш тартиби тўрисидаги маўлумотлар бўлиши керак.

Ўз-ўзини бошлўариш органлари - юридик шахс сифатида

Иктисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш шароитида ижроия хокимиятини мустанкамлаш зарурати муносабати билан Ўзбекистон Республикаси вилоятлари, туманлари ва шаҳарларида вакиллик хокимиятига, ижроия бошлўарув хокимиятига бошчилик лўладиган хокимлар лавозими таўсис этилади. Бу идоралар хўуль лаёлатининг хажми Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1993 йил 2 сентябрда лўбул лўлишган «Махаллий давлат хокимияти тўрисида»ги лўнун билан белгиланади. Масалан, вилоят, туман ва шаҳар хаулў депутатлари Кенгашлари, хокимликлари ўз ваколоти доирасидаги вазифаларни амалга ошириш учун фуўролик муъульининг бошлўа субъектлари билан шартномали муносабатларга киришлари учун уларга давлат мулки (коммунал мулк) бириктириб лўйилади.

Бу коммунал мулк вилоят, туман, шаҳар хокими фаолиятининг илўтисодий асосини ташкил этади. Бундан ташлўари, вилоят, туман ва шаҳарларнинг илўтисодий ва ижтимоий ривожланишига хизмат лўладиган бошлўа мол-мулклари дам бўлиши

мумкин. Бундай мулклар жумласига Ўзбекистон Республикаси ҳонунларига мувофиқ олинадиган солиқлар, йигимлар, вилоят, туман ва шаҳарга қарашли бўлган мол-мулкни ижарага беришдан ёки сотишдан қеладиغان тушумлар, вилоят, туман, шаҳар мулки қисобланган қорхоналар, муассасалар, ташкилотларни текшириш ваътида аниқланган яшириб қолинган ёки қамайтириб қўрсатилган даромадларининг муайян қисми ва ҳонунга мувофиқ бошқа тушумлар қиради.

Маҳаллий ҳокимият органларининг бюджетдан ташқари фондларига: фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъи назар қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайрияларидан, ҳонунга мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан ва бошқа маблақлардан ташкил топиши мумкин.

Бюджетдан ташқари фондларнинг маблақлари банкдаги махсус ҳисобларида туради ва уларни олиб қўйиш мумкин эмас. Улар тегишли ҳалқ депутатлари Қенгаши ва ҳокимнинг қарорига қаноат қилди.

Маҳаллий ҳз-ҳзини бошқарув органлари ичида маҳалла алоқисида қиринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида 1990 йил 31 октябрдан қабул қилинган Мулкчилик қўйисидидаги ҳонуннинг 10-қоддасида «..маҳаллалар эгаллик қиладиغان, қойдаланадиغان ва тасарруф этадиغان мол-мулк, маҳалла аҳолисининг бирқалиқдаги қирнат қоолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек мақкур мол-мулкдан ҳўжалик мақсадларида қойдаланишдан қелган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари қоддий ва хайрия қўсинидаги ёрдамлари, ҳалқ депутатлари маҳаллий қенгашлари берадиغان қоддий ва қолиявий ресурслар ақосида вужудга қелтирилган мол-мулкдан иборат.

Қараллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкининг субъектидир. Ҳзи сайлаб қўйган органлар қаралла мулкини қўла ҳўжалик юриқиш ақосида эгаллайди, ундан қойдаланади ва уни тасарруф этади, дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 23 августдаги «Қам таъминланган оилаларни иқтимой ҳимоялашни қўчайтиришга оид тақбирлар қўйисидида»ги Қармониға ақосан қараллага қўла юридик шахс қўқўли берилди. Қинобарин, маҳалла турли фуқаролик қўқўли муносабатларида иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Қаримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мақлисида 1995 йил 23 февралда қилган маърузасида: «Қамлақатимизда қўп қиррали иқлоқлар амалға ошираётган бир қайтда маҳалла қамият учун ишонқли таёнқ ва таъсирчан қўч бўлиб ҳизмат қилиши лозим», - деб таъқидлаган эди.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг филиаллари ва вақолатқоналари

Юридик ва жисмоний шахслар ҳз вазиқаларини амалға ошириш ва ақолиға қириндан ҳизмат қўрсатиш мақсадларида ҳз филиаллари (булимлари, идоралари, агентликлари)ни ташкил этишлари мумкин. Филиал юридик шахсинг у турган ердан ташқарида қойлашган қамда унинг барча вазиқаларини ёки вазиқаларининг бир қисмини, шу қўмладан вақолатқона вазиқаларини бақарадиغان алоқисида бўлинмасидир (ФҚнинг 47-қоддаси, 2-қанди).

Филиал юридик шахсинг тарқибий қисми бўлиб, Қустақил юридик шахс қисобланмайди ва муайян бир қойда юридик шахсинг вазиқаларини бошқаришда

хизмат кърсатиш маъсадида тузилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамасининг 1995 йил 14 февралдаги қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасида «Хусусий тадбиркорлик тўғрисида»ги Низомнинг 7-моддасида хусусий корхоналар ҳам филиалларини, шўба, корхоналари ва ваколатхоналарини ташкил этишлари мумкин, - дейилган.

Филиаллар ўзларига берилган ваколатлар доирасида баъзи юридик ҳаракатларни амалга оширишлари мумкин. Аммо бундай ҳаракатлар натижасида олинган мажбуриятлар юзасида юридик шахс мулкий жавобгар бўлади.

«Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Ўонунининг 5-моддасида кўрсатилишича, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона ушбу Ўонун талабларига риоя этиш мўлда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида юридик шахс муълўълугига эга бўлган шўба, корхоналар, филиаллар, шунингдек, юридик шахс бўлмаган ваколатхоналар ва бошға алоҳида бўлимлар очиши мумкин.

Ваколатхона юридик шахсининг у турган ердан ташғарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодалайдиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмасидир. Агар ўонунда бошға тартиб белгиланган бўлмаса, ваколатхона ва филиаллар юридик шахс ҳисобланмайди. Улар ўзларини ташкил этган юридик шахс томонидан мол-мулк билан таъминланадилар ҳамда у тасдиқланган низомлар асосида иш олиб борадилар. Ваколатхона ва филиалларнинг раъбарлари юридик шахс томонидан тайинланади ҳамда унинг ишончномаси асосида иш олиб боради (ФҚнинг 47-моддаси).

Ваколатхона ва филиаллар уларни ташкил этган юридик шахсининг таъсис ҳужжатларида кўрсатилган бўлиши керак.

Юридик шахс томонидан филиалларнинг очиши тартиби Ўзбекистон Республикаси ўонунлари билан белгиланади.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг маъсулот, хизмат кўрсатиш ва жамоа белгилари

Ўзбекистон Республикасида маъсулот ишлаб чиқарадиган, хизмат курсатадиган ва хўжалик-тижорат фаолияти билан шуъллланаётган ҳамда махсулот муомаласида лятнашадиган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахслар махсулот белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисига эга бўлади. Бу белгилар ва жисмоний ёки юридик жисмоний шахсларнинг бир турдаги махсулотлари ва хизматларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган белгилардир.

Хўжалик ассоциацияси ёки корхоналарнинг бошға шаклдаги ихтиёрый бирлашмаси томонидан ишлаб чиқарилаётган ва сотилаётган ягона сифат кўрсаткичи ёки ўзгача умумий хусусиятларга эга бўлган махсулотларни белгилаб қуйишга мўължалланган маъсулот белгиси жамоат белгиси ҳисобланади.

Маъсулот белгиси сифатида сўзлар, тасвирлар, кабарик ва бошға белгилар ёки уларнинг жамлама ифодаси рўйхатдан ўтказилади.

Махсулот белгисини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги талабнома юридик ёки жисмоний шахслар томонидан шахсан ёки патент идорасида рўйхатга олинган патент вакили орқали берилиши мумкин.

Жамоат манфаатларига, одамийлик ва арлок ўоидаларига зид бўлган белгилар махсулот ёки махсулот белгисининг қисми сифатида рўйхатдан ўтказилишига йўл

куймайди. Махсулот белгисининг эгаси ушбу белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда, шу жумладан ундан ъзга шахслар, фойдаланишига рухсат бериш ёки тальильлаб ъъийишда мутлалъ хуъульга эгадир.

Махсулот белгисидан ъонунга зид равишда фойдаланган юридик ва жисмоний шахслар Њзбекистон Республикасининг ъонунларига мувофилъ жавобгар бълладилар.

Њзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари махсулот белгиларини бошъа давлатларда ръйхатдан ътказиш ёки халъаро милъёсида ръйхатдан ътказиш муъульига эга.

Чет эл юридик ва жисмоний шахслари халъаро шартномаларга ёки ъзаро рамкорлик асосида мажбуриятлар махсулот белгилари ва хизмат кърсатиш белгилари търисида»ги Њзбекистон Республикаси ъонунида назарда тутилган хуъульлардан Њзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан баб-баробар фойдаланадилар. Агар Њзбекистон Республикасининг халъаро шартномаларида «Њзбекистон Республикаси махсулот белгилари ва хизмат кърсатиш белгилари туїриси»даги ъонундан фарк ъилувчи ъзгача ъоидалар белгиланган бълса, халъаро шартнома ъоидалари ъълланилади.

«Махсулот белгиси търисида»ги ъонуннинг ъълланилиши билан боїлиъ низолар тегишли судлар томонидан, Њзбекистон Республикасининг ъонунларида белгиланган тартибда ъараб чилъилади».

Битимлар тушунчаси ва турлари

Битимлар деб фуъоролар ва юридик шахсларнинг фуъоролик хуъуль ва бурчларини белгилаш, ъзгартириш ёки бекор ъилишшга ъаратилган харакатларига айтилади (ФК нинг 101-моддаси).

Хар ъандай битим шахсларнинг эрки-иродаси билан боїлиъ бъллиб, муайян муъульий оъибат тугдиришга ъаратилади. Битимдан фуъоро ва ташкилотларнинг маълум моддий ва маданий эртиёжларини ъондиришга ъаратилган эрклари ифодаланади.

Битим шахсларнинг эрки билан боїлиъ бълган, уларнинг иродасидан келиб чилъадиган харакат бълганлиги туфайли битимда ифодаланадиган эрк изхор ъилишниши, яъни бошъа шахсларга билдирилиши лозим.

Битим тузиш натижасида муайян муъульий оъибат туїдириш учун битим тузувчи шахсларбитимда ъз эркларини ифодалашдан ташъари муайян харакатни ъилишшлари лозим бъллади. Бу харакат шарт ъилишнган ишни бажаришга, маълум мулкни топширишга ёки маълум пулни тълашликка ъаратилган бъллиши мумкин.

Фуъоролик хуъульлари ва мажбуриятларини вужудга келтириш, ъзгартириш ёки бекор ъилишшга ъаратилган молатлар сифатида юридик факт таркибига кирадиган битимлар бошъа юридик фактлардан фарк ъилади. Масалан, юридик факт рисобланган ходиса шахсларнинг эркидан ташъари вужудга келса, битимлар фаълат шахсларнинг эрки билангина тузилади.

Битимлар тушунчаси учун ъуйидаги шартлар муїимдир:

- а) битим тузувчи шахс фуъоролик муъульининг субъекти рисобланади;
- б) муайян битимни тузувчи шахсда бу битимни тузиш эрки бъллиши ва бу эрк маълум муъульий оъибатлар тугдиришга ъаратилган бъллиши лозим;
- в) шахснинг эрки муайян юридик факт рисобланган харакатда ъзининг ташки ифодасини топиши, яъни маълум шаклда измор ъилишнган бъллиши керак.

Фульоролик муъули фанида битимлар ъзларининг белгилари бњйича тубандаги турларга бњлинади (классификация гъилишнади):

1. Битим тузувчиларнинг эрклари ифода этилишига гъараб битимлар бир томонлама, икки томонлама ёки књп томонлама битимларга бњлинади. Бир томонлама битимда фаљат биртомонниггина эрки ифодаланеди, хуљуљ ва мажбурият фаљат бир томоннинг иродаси бњйичагина вужудга келади, ъзгаради ёки бекор бњлади. Бир томонлама битимларга мисол гъилиб васият, меросдан воз кечиш, ишонч когози бериш, ваколат олмасдан вакиллик гъилган шахсинг харакатларини маъкуллашни курсатса бњлади. Бир томонлама битим уни тузган шахс учун мажбуриятлар келтириб чилъаради.

Икки томонлама битимлар, деб хар икки томоннинг эркига мувофилъ тузиладиган битимларга айтилади. Бундай битимлар шартномалардир. Икки томонлама битимга мисол гъилиб олиш-сотиш, мулк ижараси, пудрат, суиурта ва бошгъа шахсларни курсатса бњлади.

Књп томонлама битимлар, деб уч ва ундан ортик шахсларнинг эрклари ифодаланиб тузиладиган битимларга айтилади. Књп томонлама битимга мисол гъилиб биргаликдаги фаолият шартномасини курсатса бњлади. Куп томонлама битимлар икки томонлама битимлар сингари ъзаро келишув, яъни шартномадир.

Хулоса гъилиб айтганда, хар гъандай шартнома битим ъисобланса ъам хар гъандай битим шартнома бњла олмайди. Аксарият битимлар шартнома ъисобланиши мумкин.

2. Битимлар муљобил ижронинг бњлиш-бњлмаслигига гъараб хаљ бараварига ва текин тузиладиган битимларга бњлинади.

Хаљ бараварига тузиладиган битимлар бњйича томонлардан хар бири гъарши томон фойдасига муайян бир мулкни топшириш, пул тњлаш, ишни бажариш, биронта хизмат књрсатиш сингари харакатларни гъилишш мажбуриятини олади. Хак бараварига тузиладиган битимларга гъарши (муљобил) ижро назарда тутилади. Хаљ бараварига тузиладиган битимлар олиш-сотиш, айрибошлаш, пудрат, суиурта каби бирмунча шартномалардир, чунки уларда томонлардан хар бири гъарши томон фойдасига биронта харакат гъилади. Масалан, сотувчи пул бараварига маљлум мулкни топширади ва хоказо.

Текин, яъни хак тњланмай тузиладиган битимлар асосида томонлардан бири иккинчи томон фойдасига бирон-бир харакат гъилишш мажбуриятини олади. Бу ерда гъарши (муљобил) ижро йук. Бундай битимларга мисол гъилиб хадя, фоизсиз гъарз, бупул омонот салгълаш ва мулкдан текин фойдаланиш тњирисидаги битимларни књрсатиш мумкин.

3. Битимлар гъай пайдан эътиборан тузилган деб ъисобланишини анигълаш маљсадларида консенсуал ва реал битимларга бњлинади.

Консенсуал битим дуб хуљуљ ва мажбуриятларни ъзаро келишиш ва бундай келишувни лозим тартибда расмийлаштириш пайтида вужудга келтирадиган битимга айтилади. Мулк ижараси, махсулот етказиб бериш, пудрат, контрактация сингари шартномалар консенсуал битим ъисобланади.

Реал битим деб ъзаро келишувга мувофилъ ашёлар ёки пулни топшириш пайтида хуљуљ ва мажбуриятни вужудга келтирадиган битимга айтилади. Реал битимларга мисол гъилиб гъарз, омонот, юк ташиш шартномаларини курсатса бњлади.

Битимнинг муддатлари ва шартли битимлар

Гульуль объектлари нртасида тузиладиган битимлар муайян муддатларда ижро этилади ёки бекор бўлади. Агар битимда хульуль ва мажбуриятнинг вужудга келиши ёки бекор бўлиш ваъти кърсатилган бўлса, битимлар муддатли рисобланади. Битимларда муддатлар гуйидагича:

- а) маълум кун, ой, йил билан (маслан, 1996 йил 15 сентябр);
- б) маълум ваътнинг нтиши билан (масалан, бир ярим йилдан кейин нтишини кърсатиш);
- в) маълум бир воъеа юз бериши (масалан, дарё оръали юк ташиш - муз эриш ваъти) билан боилаб белгиланиши мумкин.

Агар битимда унинг ижро этилиш муддати кърсатилмаган бўлса, бундай битим муддатсиз рисобланади. ФКнинг 242-моддасида кърсатилганидек, агар мажбуриятни бажариш муддати кърсатилмаган ёки талаб гилиб олиш пайти билан белгилаб гъйилган бўлса, кредитор мар гачон ижрони талаб гилишшга, гъарздор эса - ижрони хар гачон амалга оширишга хакли бўлади. Мажбуриятни дармол бажариш вазифаси гонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моциятидан англашилмаса, гъарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб гилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Шартли битим деб тарафлар нртасида тузиладиган битимнинг амалга оширилиши ёки бекор бўлиши бирон-бир шартга боилаб гъйилишига айтилади. Шартли битимлар икки хил къринишда бўлади. Улар:

- а) шартли кечиктирилган;
- б) бекор бўлиш шарти билан тузиладиган битимлардир.

ФКнинг 104 моддасининг биринчи гъисмида айтилганидек, агар тарафлар хульуль ва бурчларнинг келиб чиълишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган молатга боилиъ гилиб гъйисалар, битим кечиктириш шарти билан тузилган рисобланади. Айтайлик, уй эгаси турар жой ижарага берилишини улининг маълум ваътга бошгъа шаарга гъйишга кетиши шарти билан битим тузади, агар угли бошгъа шахарга кетмаса, тарафлар нртасида хеч гъандай хульуль мар, мажбурият мар вужудга келмайди.

ФК 104-моддасининг иккинчи гъисми бекор бўлиши шарти билан тузилган битимни таъкидлайди. Унда кърсатилишича, агар тарафлар хульуль ва бурчларнинг бекор бўлишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум молатга боилиъ гилиб гъйисалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим рисобланади. Масалан, турар жойни ижарага берувчи фулъаро муайян бир хол содир бўлганда, айтайлик, уили харбий хизматдан гъайтгач, уйни бъшатиб бериши шарт гилиб ижара шартномаси тузган бўлса, уили гъайтиши билан ижара шартномаси бекор бўлади.

Шартли равишда мажбурият олган шахс шартга боилиъ бўлган хульулни ёмонлаштириш ёки йнъ гилишшга гъаратилган харакатларни гъилмаслиги керак.

Агар шартнинг юз беришига ушбу шартнинг юз беришида манфаатдор бўлган тараф инсофсизлик билан ёрдамлашган бўлса, бу шарт содир бўлмаган рисобланади (ФКнинг 104-моддаси, 4-банди). (Маслан, мол-мулкларини суурта килдирган шахс суурта суммасини олиш маъсадида мол-мулкига нт гъйиб ёндирса, суурта суммасини тъламасликка халъи).

Битим тузишда эркин ифодалаш усулига битим шакли деб айтилади. Битимлар оізаки ва ёзма (оддий ёки нотариал тасдиъланган) шаклда тузилади (ФКнинг 105 моддаси, 1 банди).

ФКнинг 106 моддасига биноан љонун хужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма шакл белгилаб љъйилмаган, жумладан, у тузилаётган ваљтнинг љзидаёк бажариладиган битим оізаки тузилиш мумкин. Шахснинг хатти-харакатидан унинг битим тузишга бълган хохиш-иродаси билиниб турган молда дам бундай битим тузилган рисобланади.

Жетон, патта ёки одатда љабул љилишнган бошља белги бериш йъли билан тасдикланган битим, агар љонун хужжатларида бошљача тартиб белгиланган бълмаса, оізаки шаклда тузилган битим рисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартномани бажаришга кратилган битимлар, агар љонун хужжатлари ва шартномага зид бълмаса, тарафларнинг келишувига мувофиль оізаки тузилиши мумкин.

Йонунда индамасдан, сукут саљлаш оркали дам битим тузилиши мумкинлиги назарда тутилади. Бу молда халљимизда кадимдан мавжуд «сукут - ризолик аломати» љоидаси амал љилади. Бирок, бундай усулда битим тузишга фаљат чекланган моллардагина йъл љъйилади. ФКнинг 105 моддасига асосан сукут саљлаш љонун хужжатларида ёки тарафларнинг келишувида назарда тутилган молларда битим тузишга хохиш-ироданинг ифодаси рисобланади.

Юљорида айтилганидек, шахснинг хулк-атвори, хатти-харакатларидан битим тузишга бълган хохиш-иродаси билиниб турган молларда дам бундай битим тузилган рисобланади. Бу усулда тузилган битимларнинг номи лотинча «конклюдо» сузидан олинган бъллиб, «тузаман» деган маънони англатади. Конклюдент харакатлар шундай характлардирки, улар оізаки шаклда дам, ёзма шаклда дам ифода этилмаган бълса-да, шахснинг нияти, маљсади маљида љз-љзидан гуворлик бериб туради. Ёзма шаклда тузиладиган битимлар икки турга:

а) оддий ёзма;

б) нотариал идораларда, шунингдек љонун билан назарда тутилган молларда, бошља органларда тасдиъланадиган битимларга бъллинади.

Оддий ёзма битим, деб битимнинг шартларини љз ичига олган ва тарафлар (ёки бир тараф) томонидан имзоланган хужжатга айтилади. Ёзма битим уни тузувчилар ёки вакиллари томонидан имзоланиши керак. Агар фуљаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки бошља бирон сабаблар туфайли битимни имзолай олмаса, бу молда унинг топширигига биноан бошља фуљаро имзолаши мумкин. Бу фуљаронинг имзоси битим тузувчи фуљаронинг ишлаб ёки укиб турган ташкилоти ва яшаш жойидаги уй бошљармаси ёки у даволанаётган муассасанинг маъмурияти ёхуд нотариал идора томонидан тасдиъланиши лозим. Бундай молларда битим тузган шахснинг љзи љандай сабаб билан битимни имзолай олмаганлиги албатта кърсатилиши керак.

Ташкилотлар томонидан тузиладиган ёзма битимларда мазкур ташкилот раибарининг имзоси ва мухри бъллиши лозим. Баъзи юридик шахслар томонидан тузиладиган битимларда иккита имзо: ташкилот раибари ва бошља мансабдор шахс, одатда бо бухгалтер ёки бухгалтернинг имзоси бъллади.

Хатлар, телеграммалар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факслар ёки субъектларни ва улар хохиш-иродаси мазмунини белгилайдиган бошља хужжатларни љзаро айирбошлаш, агар љонунда ёки тарафларнинг келишувида бошљача белгиланмаган бълса, ёзма шаклда тузилган битимга тенглаштирилади.

Баъзи молларда ёзма тузиладиган битим лъншимча талабга дам жавоб бериши лозим (муайян шаклдаги бланкада тузилиши, мухр билан тасдикланиши ва х.к.).

Ёзма шаклда тузилган битимни бажарган тараф иккинчи тарафдан ижрони тасдиқловчи хужжат талаб ғилишшга ҳақли. Бу ғоида оёзаки тадбиркорлик битимига нисбатан дам жорий ғилинади.

Љонун билан талаб этилган битимнинг оддий ёзма шаклига риоя ғилмаслик унинг ҳаљий эмаслигга олиб келмайди, бироқ низо чиккан тақдирда тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини ғувоғларнинг кърсатувлари билан тасдиғлаш муғуљидан маррум ғилади (ФКнинг 109-моддаси).

Оддий ёзма шаклга риоя ғилмасдан тузилган битим ғонун ёки тарафларнинг келишувига бевосита зид бълмаса, нз-нзича ҳаљий бълб саналса дам, низо чилған тағдирда, битимнинг тузилганлигини ва унинг мазмунини ғувоғларнинг курсатмалари билан исботлаб бълмайди.

Нотариал тасдиғланган битим деб белгиланган шаклда нотариал хати бълган, нотариус томонидан имзоланган ва гербли мухр босилган ёзма хужжатга айтилади. Нотариал шаклдаги битим уни тузувчилар ёки вакиллари томонидан нотариус хузурида имзоланади.

Битимларни нотариал тартибда тасдиғлаш фаљат ғонунда кърсатилган ёки тарафлардан бири талаб ғилган моллардагина мажбурийдир, жумладан: уй-жойларни олиш-сотиш, гаровга ғуйиш шартномалари ва бошға баъзи шартномалар, шунингдек, мулкни васият ғилишш търисидаги битим (васиятнома) нотариал тартибда тасдикланишини талаб ғилади.

Битимларнинг оддий ёзма ва нотариал тасдиқланган шаклда тузилиши баъзи муғим асослар бълйича белгиланган, чунончи:

биринчидан, битимнинг ёзма шакли битим тузилганлиги фактини бир томоннинг баёнотига ёки ғувоғларнинг кърсатмаларига ғараганда асослироқ исботлайдиган далил бља олади;

иккинчидан, ёзма шакл оёзаки шаклдан кърра битимнинг ҳаљий мазмунини аниғлашга яхшироқ ёрдам беради ва зарур молларда уни тегишли давлат органлари томонидан текширилишини енгиллаштиради. Шу нуктаи назардан битимнинг инсофсиз иштирокчилари томонидан баъзи молларда йнл ғйлладиган суистеъмолларга ғарши маљум даражада гаров бълб хизмат ғилади;

учинчидан, битимнинг ёзма шакли тарафлар учун мажбурий бълбиши - юридик фактларни хужжатлаштириш ва тарафларнинг фаолиятлари устидан назорат олиб бориш имкониятини беради;

туртинчидан, битимларнинг ёзма шакли расмийлаштирилиши фуғаролик обороти иштирокчиларини муайян тартибга, нз эрқларини аниғ иғода этишга ва битим билан назарда тутилган шартларни пухта бажаришга ургатади.

Љонун баъзи молларда битимларнинг ёзма ёки нотариал шаклда расмийлаштирилишидан ташғари тегишли давлат муассасаларида кайд этилишини (рълхатдан утказилишини) талаб ғилади. Масалан, ер-участкалари ва бошға кучмас мол-мулк билан боилиб битимлар (бошға шахсга бериш, ипотека, узок муддатли ижара, меросни ғабул ғилиб олиш ва бошғалар) давлат рълхатидан утказилиши керак (ФКнинг 111-моддаси).

Љонун бълйича талаб ғилишнадиган шаклга риоя килмаслик ољибатида ғонунда търидан-търри кърсатилган тақдирдагина битимнинг ҳаљий саналмаслигига сабаб бљади. Жумладан, битимнинг нотариал шаклига ёки уни давлат

рњихатидан њтказиш талабига риоя гљилмаслик битимнинг хагљий эмаслигини келтириб чилъаради. Бундай битим њз-њзидан хагљий бљлмайди (ФКнинг 112-моддаси, 1-банди). Бундай молларда битим тузган тарафлар хар битимга биноан олинган мамма нарсани гљайтаришга, бунинг имконияти бљлмаганда, агар хагљий бљлмаган битимнинг бошља ољибатлари гљонунда назарда тутилмаган бљлса, унинг гљийматини пул билан тљлашга мажбур бљлади.

Агар тарафлардан бири нотариал тасдигљлаш талаб гљилишнадиган битимни тљла ёки гљисман бажарган бљлса, иккинчи тараф эса - битимни нотариал расмийлаштиришдан бош тортса, суд битимни бажарган тарафнинг талаби бљйича унинг хагљий деб мисоблашга хагљидир. Бу молда битимни кейинчалик нотариал расмийлаштириш талаб гљилишмайди (ФКнинг 112-моддаси, 2-банди).

Агар давлат рњихатидан њтказиш талаб гљилинадиган битим керакли шаклда тузилган бљлиб, аммо тарафлардан бири уни рњихатдан њтказишдан бош тортса, суд бошља тарафнинг талаби билан битимни рњихатдан њтказиш тљрисиди гљарор чилъаришга хагљи. Бундай молда битим суд гљарорига мувофиль рњихатдан њтказилади (ФКнинг 112-моддаси, 3-банди).

Биржа битимлари

Битимлар орасиди биржа битимлари њзига хос хусусиятга эга. «Биржа аввалдан тайинланадиган манзил ва ваљтда белгиланган гљоидалар асосиди очик савдо-сотилъ њтказиш орљали биржа товарлари билан эркин улгуржи савдо гљилишш учун шарт-шароитлар яратувчи юридик шахс мисобланадиган корхонадир. (Биржалар ва биржа фаолияти тљрисиди 1992 йил 3 июлда гљабул гљилишнган Гљонуннинг 1-моддаси).

Биржаларда гљуйидаги битимлар тузилиши мумкин:

- бор (мавжуд) товарларнинг олди-сотди битимлари, шу жумладан, товарларни дармол бериб юбориш ёки етказиб бериш ёхуд товарга эгалик гљилишш муљуљини берувчи хужжатлар топширишни кљзда тутувчи олди-сотди битимлари;

- форвард битимлар, яъни бир товарни етказиб бериш муддатларини кечиктирган молда харид гљилишш ва сотишга доир битимлар;

- фљючерс битимлар, яъни стандарт контрактларга доир олди-сотди битимлари;

- опцион битимлар, яъни товарларни ёки товарлар етказиб бериш контрактларини белгиланган нархлар бљйича келгусиди харид гљилиб олиш ёки сотиш хуљуљларига доир олди-сотди битимлар.

Форвард ва фљючерс битимлари мамда опционлар савдосини амалга оширувчи биржа њзининг мисоб-китоб (клиринг) марказлари орљали битимлар ижросини кафолатлаш шарт.

Биржаларда тузилган битимларда тегишли тарафлардан ташљари воситачилар мам гљатнашади. Бунда воситачилик вазифасини брокер (олди-сотди битимлар тузилишида њз мижозларининг топшириги бљйича ва уларнинг номидан воситачилик хизматини амалга оширувчи шахс) ёки дилер (бир жойда њз номи ва мисобидан воситачиликни амалга оширувчи шахс) амалга оширади.

Биржа битимлари биржаларда рњихатда њтказилади ва улар нотариал тасдигљлашни талаб этмайди (гљонунда назарда тутилган моллардан ташљари).

Биржа битимларининг мазмуни (товарнинг номи, милъдори, нархи, ижро њрни ва муддатидан бљлак) ошкор этилиши мумкин эмас.

Биржа битимлари биржа номидан ва унинг мисобидан тузилиши мумкин эмас.

Биржа битимлари фаълат ёзма равишда тузилади.

Битим билан боғлиқ низолар олдин биржалар хакамлик (ихтилоф) комиссиясида хал этилади. Ўлардан рози бўлмаган томон хакамлик судига мурожаат этишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26 сентябрда «Биржа ва ярмарка савдосини фьючерс асосидаги шартнома муносабатларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ўларори биржа ва ярмарка савдосини янада ривожлантириш чора-тадбирларига ўратилгандир.

Битимларнинг ҳаёлий рибобланиш шартлари ва ҳаёлий саналмаслиги тушунчаси

Битимлар ҳаёлий саналиши учун ўйидаги шартларга жавоб бериб:

биринчидан битимларнинг мазмуни ўонунга ва ўонун асосида чиғарилган актларга, умуминсоний ўоидаларга мувофиқ бўлиши;

иккинчидан, битимларни тузувчи шахслар муомала лаёлатига эга бўлишлари;

учинчидан, битимлар кўриниш учунгина тузилмай, балки чиндан ўам юридик оғибат тугдириш маўсадида тузилган бўлиши;

тўртинчидан, нотариал гувоҳлантирилиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган битимлар ҳаёлий саналмаслиги ҳавфи остида ўонун билан талаб ўилишган шаклда расмийлаштирилиши керак.

Юўорида кўрсатилган талабларга риоя ўилишмай тузилган битимлар тузилган пайдан эўтиборан ўз-ўзидан ҳаёлий саналмайди. Бундай битимлар мутлақ ҳаёлий саналмайдиган битимлар деб аталиб, ҳеч ўандай хуўуль ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди.

Мутлақ ҳаёлий саналмайдиган битимлар жумласига ўонун талабларига мувофиқ бўлмаган (ФКнинг 116-моддаси), Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига ҳилоф равишда тузилган (УзР ЖКнинг 175 моддаси), ўн тўрт ёшга тулмаган шахс томонидан тузилган (ФКнинг 117-моддаси), ўалбаки ва кўзбуямачилик учун тузилган битимлар (ФКнинг 124-моддаси) ўз-ўзидан ҳаёлий саналмайди.

Ҳаёлий рибобланмаган битим юзасидан ижрони мулк топширилишини ёки пул ўтказилишини талаб ўилишш мумкин эмас.

Битим бутунлай ҳаёлий саналмаганидек, баўзи молларда, унинг айрим ўисми ҳаёлий бўлмаслиги мумкин. Битимнинг муўим ўисми, яўни унинг нарчасини, юридик табиатини ёки маўсадини ва бошўа муўим шартларини курсатувчи бандлари ҳаёлий бўлмаганида битим бутунлай юридик кучга эга бўлмайди. Масалан, фуўаронинг ўзига уй-жой куриш учун берилган ер участкасини сотиши тўрисида тузган битими бутунлай ҳаёлий саналмайди.

Битимнинг муўим бўлмаган ўисмиларининг, яўни битимнинг юўорида кўрсатилган арамиятга эга бўлмаган бандлари ўонунга мувофиқ келмаган тальдирда, унинг ўолган, ўонунга ҳилоф бўлмаган ўисмлари ҳаёлий саналади. Бу ҳаўда ФКнинг 128 моддасида битимнинг бир ўисми ҳаёлий саналмаслиги битимга ҳаёлий саналмаган ўисм ўўшилмаса ўам у тузилган бўлар эди, деб тахмин ўилишш мумкин бўлса, унинг бошки ўисмларининг ҳаёлий саналмаслигига сабаб бўлмайди, деб кўрсатилган.

Ҳаёлий бўлмаган битим, бу тўрида даўвонинг ўилишниш-ўилишнмаслигидан ўатўи назар, тузилган пайданоў ўз-ўзидан мутлақо ҳаёлий эмас деб танилади. Агар битим бутунлай суд ёки хўжалик суди муўокамасида бўлса,

фаъат унинг ҳаъий эмаслиги таъкидланади ва унга биноан ғонунда кърсатилган оғибатларнинг тадбиъ этилиши лозимлиги кърсатилади.

Юьорида кърсатилган ғз-ғзидан ҳаъий саналмайдиган битимлардан ташғари низоли битимлар дам бғлади. Бундай битимларнинг содир бғлмаслиги учун: биринчидан, битимни тузувчи шахс уз томонидан тузилаётган битимнинг характери ва муғулий оғибатларини аниль, равшан бғлиши; иккинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки ғзи томонидан, бошға бировларнинг таъсирдан ташғари молда ифодаланиши; учинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки етарли даражада етук, мукамал бғлиши керак.

Юьорида кърсатилган талабларга риоя килмасдан тузилган битим тузилиши пайтида ҳаъий саналса дам, кейинчалик бундай битимлар тғирисида низо ғғзатилиши мумкин. Бундай битимлар тузилганидан сғнг тарафларга нисбатан муайян хуғуль ва мажбуриятлар даъво ғғзатилгани молда у ҳаъий эмас деб топилиши мумкин.

Низоли битимлар жумласига ғз харакатларининг арамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошғара олмайдиган фуғаро томонидан тузилган (ФКнинг 121-моддаси), янглишиш таъсирида тузилган (ФКнинг 122-моддаси), алдаш, зғрлик, ғғрльитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши ёки оир молатлар юз бериши таъсирида тузилган (ФКнинг 123-моддаси), муомала лаёлати чекланган фуғаро томонидан тузилган. (ФКнинг 120-моддаси), юридик шахс муғулий лаёлатидан ташғарига чильадиган битимлар (ФКнинг 125-моддаси).

Бундай низоли битимлар тғирисида даъвони жабрланган шахснинг узи, прокурор ёки бошға шахсларнинг манфаатларини кғзлаб судга мурожаат ғилишш муғульига эга бғлган давлат органлари, жамоа хғжалиги, кооператив ва бошға жамоат ташкилотлари дамда айрим фуғаролар ғғзата оладилар.

Ҳаъий эмас деб топилмаган битим у тузилган пайтдан бошлаб ҳаъий эмас деб рисобланади. Битимнинг мазмунидан унинг фаъат келажак ваът учун бекор ғилишниши мумкинлиги англашилса, ҳаъий эмас деб топилган битим келажак ваът учун харакатдан тғхтаиди (ФКнинг 127-моддаси).

Ҳаъий саналмайдиган битим турлари
ва уларнинг муғулий оғибатлари

Ѓонун хужжатлари талабларига мувофил келмайдиган мазмундаги битим, шунингдек, хуғуль-тартибот ёки ахлоль асосларига атайин ғарши малсадда тузилган битим, ФКнинг 116-моддасида кърсатилганидек, ғз-ғзидан ҳаъий эмасдир. Бу моддада кърсатилган «ғонун» сғзи кенг мағнода ғғлланилади. Бу модда фаъат Ѓзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан чильарилган хужжатларни бузиб тузилган битимларгагина эмас, балки ғонунлар асосида чильарилган барча хужжатларни дам бузиб тузилган битимларга тадбиъ этилади.

Ѓонун талабларига мувофил бғлмаган битим ҳаъий саналмагани молда, бундай битим бғйича тарафларнинг хар бири иккинчи тарафга битимга биноан олинган дамма нарсани ғайтаришга, олинган нарсанинг ғзини ғайтариб бериш, имконияти бғлмаган молда эса, агар ҳаъий бғлмаган битимнинг бошға оғибатлари ғонунда назарда тутилмаган бғлса, унинг кийматини пул билан тғлашга мажбурдир. Масалан, жамоа хғжалиги раббари жамоа хғжалигига тегишли наслдор сигирни жамоа хғжалиги бошғарувининг розилигидан ташғари бировга сотса, бундай битим жамоа

хъжалиги Уставига хилоф равишда тузилганлиги сабабли хаъийий саналмайди. Бинобарин, тарафлар аввалги холга келтиришлари, янги сигирнинг жамоа хъжалигига лъайтарилиши, пулнинг эса пул тълаган шахсга лъайтарилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф маъсадларга тузилган битим хаъийий саналмайди. Гараз, ёмон ният билан атайин давлат ва жамият манфаатларига хилоф маъсадларда тузилган битим лъонунни жиддий равишда бузиш, деб лъаралади. Бинобарин, бундай битимларни тузувчилар учун хуъуль нормаларида лъаттиль мулкий масъулият белгиланади мамда бу битим мутлако хаъийий саналмайди. Масалан, фуъарога уй-жой лъуриш учун ажратилган ер участкасини бутунлай ёки лъисман олиш-сотиш тъирисидаги ёки оборотидан чилъарилган ашёлар, чунончи: лъорадори, наша ва бошлаларни олиш-сотиш тъирисидаги ёхуд давлат томонидан фондлаштирилган материалларни олиш-сотиш тъирисидаги битимлар мутлалъо хаъийий саналмайдиган битимлар жумласидандир.

Битим атайин давлат ва жамият манфаатларига хилоф маъсадларда тузилганлиги сабабли хаъийий саналмагани молда лъуйидагича муъульий ольибатларни вужудга келтиради:

1) битим тузувчиларнинг хар лъайсисида хар лъараз ният бълса, хар икки тараф томонидан бажарилган битим юзасидан олинган мамма нарсалар ундирилиб, давлат даромадига лътказилади;

2) битим фалъат бир тараф томонидан бажарилганида, иккинчи тарафдан унинг олган мамма нарсаси ва унинг эвазига биринчи тарафга тъллаши лозим бълган нарсалари ундирилиб, давлат даромадига лътказилади;

3) битимлар тузишда бир тарафдагина лъараз бълган талъдирда, унинг битим бълйича олган мамма нарсаси иккинчи тарафга лъайтариб берилиши лозим, иккинчи тараф олган ёки битимнинг ижроси эвазига, олиши лозим бълган нарсалар ундирилиб, давлат даромадига лътказилади. ЎзР ЖКнинг 175-моддасида Ўзбекистон Республикаси манфаатларига хилоф равишда битимлар тузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Хаъийий саналмайдиган битимлар жумласига лъалбаки ва кълз бълйаш учун тузилган битимлар мам кириши мумкин.

Лълбаки, яъни тарафларнинг келишуви бълйича юридик ольибатлар туидириш нияти бълмаган молда, номигагина тузилган битим лъз-лълздан хаъийий эмасдир (ФКнин 124-моддаси).

Кълзбълйамачилик учун тузилган битим деб бошлъа бир битимни яшириш маъсадида тузилган битимга айтилади. Агар битим бошлъа бир битимни яширмолъ учун тузилган бълса, бу молда тарафлар томонидан хаъийилъатда назарда тутилган битимга оид лъоидалар лъллланилади. Кълзбълйамачилик учун тузилган битим билан молларда хаъийий саналмайди. Бундай битим билан яширилган битим лъонун талабларига жавоб бериш-бермаслигига лъараб ё хаъийий бъллади ёки хаъийий эмас деб танилади.

Агар кузбуямачилик учун тузилган битим лъонунга хилоф бълса мам, жамият ва давлат манфаатларига лъарши лъаратилган бълса, хар икки тарафнинг битим юзасидан олганлари бир-бирига лъайтарилади. Аммо битим жамият ва давлат манфаатларига хилоф маъсадларда тузилган бълса, хар икки тарафнинг олган нарсаси давлат даромадига утказилади.

Муомалага лъелълтсиз шахслар томонидан тузилган битимлар тълрисида шуни айтиш керакки, битимнинг хаъийий саналиши учун уни тузувчи шахслар муомалага

лаёълатли бнлишлари керак. Муомалага лаёълатсиз фуъларолар, масалан, руий касаллар ёки ун турт ёшга тулмаган болалар учун битимларни уларнинг ѓонуний вакиллари: ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Ўн тўрт ёшга тулмаганлиги, шунингдек, руий касаллиги ёки аълли заифлиги сабабли муомалага лаёълатсиз деб танилган фуъларо томонидан тузилган битимлар хаъллий саналмайди, тарафларнинг хар ѓайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг маммасини иккинчи тарафга ѓайтаришга мажбур, олинган нарсани натура бараварида ѓайтариш мумкин бнлмаса, унинг кийматини пул билан тнлашга мажбур.

Муомалага лаёълатли тараф бундан ташълари, агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёълатсизлигини билган бнлса, ёки билиши лозим бнлган бнлса - унинг битим туфайли ѓилган харажатларини, мулкнинг йуколиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тнлашга мажбур.

Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг хаъллий саналмаслиги ольибатлари

Ун турт ёшдан ун саккиз ёшгача бнлган вояга етмаган усмирлар ѓисман муомала лаёълатига эга бнлсаларда, битимларни ота-оналари, фарзандликка олганлар ёки хомийлари розилиги билан тузадилар. Аммо уларнинг кундалик эhtiёжларини кондиришга ѓаратилган ва нълари учун зарарли бнлмаган маиший битимларни Мустаълл равишда тузишлари мумкин. Усмир томонидан тузилган битим (агар бу битим унинг ота-оналари ёки фарзандликка ёхуд хомийлари розилигидан ташълари тузилган бнлса) ота-оналарининг ёки фарзандликка олганларнинг ёхуд хомийларининг даъвосига биноан суд томонидан хаъллий эмас деб топилиши мумкин. Демак, бундай битимлар умумман хаъллий саналса-да, улар тнйрисидан низо кузгатилиши ва битим тузувчиларнинг ѓонуний вакиллари томонидан кузгатилган даъволарга биноан суд томонидан хаъллий эмас деб топилиши мумкин. Бундай молда мазкур битим бнйича тарафларнинг хар ѓайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг маммасини иккинчи тарафга ѓайтаришга, олинган нарсани натура бараварида ѓайтариш мумкин бнлмаса, унинг кийматини пул билан тнлатишга мажбур. Муомалага лаёълатсизлигини бнлган бнлса, унинг битим туфайли ѓилган харажатларини, мулкнинг йуколиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тнлашга мажбур.

Спиртли ичимликларни ёки гиёхванд воситаларни суистеъмол ѓилишш ольибатида муомалага лаёълати чеклаган фуъларо томонидан хомийсининг розилигисиз тузилган битимни суд хаъллий эмас деб топиши мумкин (ФКнинг 120-моддаси).

Уз харакатларининг арамиятини тушунишга ёки уларни бошъларишга кобилиятли бнлмаган фуъларо томонидан тузилган битим деб муомалага лаёълатли бнлса-да, битим тузиш пайтида ѓандайдир таъсирлар остида (масалан, гипноз, психотерапик дори) уз харакатларининг арамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора кила олмайдиган молда бнлган шахс томонидан тузилган битимга айтилади. Бундай битим суд томонидан мам хаъллий эмас деб топилиши мумкин.

Юкорида кнрсатилган икки молда биринчисидан даъволар муомалага лаёълати чекланган фуъларо номидан унинг хомийси кузгатса, иккинчи молда, яъни битим муомалага лаёълатли шахс томонидан тузилган молда, унинг нзи томонидан кузгатилиши мумкин. Агар бундай битимлар хаъллий эмас деб топилса, тарафларнинг хар ѓайсиси битим юзасидан олинган барча нарсаларини иккинчи тарафга

лайтаришга, агар олинган нарсани натура бараварида лайтариш мумкин бўлмаса, унинг кийматини тўлашга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, битим тузиш пайтида ўз харакатларининг арамиятини тушунмаган ёки уларни идора эта олмаган тарафга иккинчи тараф, агар ўзи билан битим тузган фуъларонинг шундай молатда бўлганлигини билган ёки билиши лозим бўлса, унинг битим юзасидан ўилган харажатларини, мулкнинг йуколиши ёки зарарланиши сабабли курган зиёнларни тўлаши лозим.

Жиддий арамиятга эга бўлган янглишиш таъсири остида тузилган битим янглишиш таъсирида харакат ўилган тарафнинг даъвоси бўйича суд томонидан халъий эмас деб топилиши мумкин.

Жиддий янглишиш таъсирида бўлиб битим тузишда бундай битим тузувчи шахс, битимнинг нарсаси, хусусан, бу нарсанинг сифати тўрисида, битим тузувчи контрагентнинг (ларши тарафнинг) шахси маъида хато тасаввурда бўлади.

Агар жиддий арамиятга эга бўлган янглишиш таъсирида тузилган битим халъий эмас деб топилса, тарафлардан бири иккинчи тарафга битим юзасидан олган барча нарсаларини лайтаришга, олинган нарсани натура бараварида лайтариш умкин бўлмаганида эса, унинг кийматини тўлашга мажбур. Бундан ташқари, ўз даъвосига кўра битим халъий эмас, деб топилган тараф янглишиш иккинчи тарафнинг айби билан ўз берганлигини исботлай олмаса, иккинчи тарафдан узига етказилган халъий зарарни тўлашни талаб ўилишшга хакли. Агар бу хол исботланмаса, ўз даъвосига кўра битим халъий эмас деб топилган тараф иккинчи тарафнинг талаби билан, башарти хатто янглишиш янглишган тарафга боилиб бўлмаган молатларга кўра ўз берган бўлса мам, етказилган халъий зарарни унга тўлаши шарт (ФКнинг 122-моддаси).

Алдаш, зўрлаш, зўрлўтиш таъсири остида ёки бир тараф ваъилишнинг иккинчи тараф билан ёмон ниятда ёхуд фуъларо учун оир молатларнинг ўз бериши ольбатида тузилган битим жабрланувчининг даъвоси бўйича халъий саналмаслиги мумкин.

Алдаш таъсири остида битим тузилишида битим тузувчи иккинчи томонни атайин ёмон ният билан янглиштиради. Бу молда алданувчи томон битимнинг нарсаси ёки унинг шартлари тўрисида хато тасаввур ўилади. Уй-жойларни эгаликка бериш маъидаги ларор ва унга асосан эгалик муълўи тўрисида берилган ордер битимларни халъий эмас деб топиш учун фуъларолик зўнунчилигида белгиланган асосларда суд томонидан халъий эмас деб топилиши мумкин. Масалан: Уй-жой ишлаб чиълариш эксплуатация бирлашмасининг даъвогарлигидан «Астория» кичик корхонасига нисбатан ижара шартномасини халъий эмас деб топиш маъидаги ишдаги Лагутина ва «Астория» кичик корхонаси нўтасида тузилган ижара шартномасини олиб кўрайлик. Унда кўрсатилишича, Тошкент шахар Шайхонтахур тумани ижроия кўмитасининг 1991 йил 8 январдаги ларорига кўра Лагутинага 10 йиллик педагогик стажига эга нўитувчи сифатида Президент Фармонига кўра у фойдаланиб келган хонадон унинг шахсий хўжалигига берилган. Кейинчалик бу ларор Шайхонтахур туман хокимининг 1992 йил 8 апрелдаги ларорига кўра Лагутина томонидан тақдим ўилишган белгиланган педагогик стажи борлиги тўрисидаги маълумотнома халъийатга тугри келмаслиги анилангани сабабли бекор ўилишган. Шунга кўра Лагутина томонидан тузилган турар-жойнинг ижара шартномаси суднинг ларорига мувофиль халъий эмас деб топилган.

Лъърлџитиш таъсири остида битим тузилишида жабрланган шахс узига ёки якин кишиларига бирор мулкий ёки шахсий зарар етказилишидан куркиб, битим тузишга мажбур бўлади.

Зурлик деб бошља шахснинг эрки шу шахсни битим тузишга мажбур џилишш маљсадида унинг узига ёки якин кишиларига жисмоний азоб етказишдан иборат бўлган гайриљонуний таъсирот тушунилади.

Бир тараф ваљилишнинг иккинчи тараф ёки ёмон ниятда келишуви туфайли битим тузилса, вакилнинг ёки у билан битим тузувчининг манфаатлари назарда тутилиб, вакил џилишнувчининг зарарига џаратилган харакат џилишнади. Масалан, муайян нарса сотиб олиш учун вакил џилишнган шахс сотувчи билан ёмон ниятда џзига маљлум мукофат берилиши шарти билан нарсани юкори бахода сотиб олиш тўрисида келишса, юљоридаги хол юз беради.

Оир молатларнинг вужудга келиши туфайли тузилган битимда тарафлардан бири каттик мухтожлик таъсирида харакат џилади ва џзи учун зарари очилдан-очил кўриниб турган битимни тузади.

Алдаш, зўрлик, џърлџитиш, бир тараф ваљилишнинг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши таъсирида тузилган битим, шунингдек, огир молатлар юз бериши туфайли тузилган битим хаљилъий эмас деб топилса, бу молат иккинчи тараф битим юзасидан олган нарчасини жабрланувчига џайтариши, олинган нарсани натура бараварида џайтариши мумкин бўлмаганида эса, унинг кийматини тўлаши лозим. Битим юзасидан жабрланувчининг иккинчи тарафдан асоссиз олинган мулки давлат даромадига утказилади. Бундан ташљари, иккинчи тараф битимнинг хаљилъий эмас деб топилиши туфайли вужудга келган харажатларни, йукотилган мол-мулк ва етказилган зарарни жабрланувчига тўлаши шарт (ФКнинг 123-моддаси).

ФКнинг 125-моддасига асосан, юридик шахс томонидан унинг устав маљсадларига зид молда тузилган ёки тегишли фаолият билан шујулланишга лицензияси бўлмаган юридик шахс томонидан тузилган битим унинг муассиси (иштирокчиси) ёки ваколлатли давлат органининг даъвоси бўйича суд томонидан хаљилъий эмас деб топилиши мумкин.

Вакиллик тушунчаси

Вакиллик деб бир шахснинг иккинчи шахс номидан юридик харакатларни амалга оширишига айтилади. Ишончномага, џонунга, суд џарорига ёки вакил џилишнган давлат органининг хужжатида асосланган ваколлат билан бир шахс (вакил) томонидан бошља шахс (вакилат берувчи) номидан тузилган битим ваколлат берувчига нисбатан фуљаролик хуљуљ ва мажбуриятларини бевосита вужудга келтиради, џзгартиради ва бекор џилади (Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 129-моддаси).

Вакилликнинг мољияти шундаки, бунга асосланиб тузилган битимлар фаљат ваколлат берувчи учунгина муайян хуљуљ ва мажбуриятларни тујдиради, џзгартиради ва бекор џилади. Вакилнинг шахсан џзи эса, битимлар юзасидан хеч џандай хуљуљ ва мажбуриятлар олмайди.

Вакиллик оркали хуљуљ лаёљатини амалга ошириш,яъни хуљуљлар олиш ва мажбуриятларни бажариш мумкин бўлмаганлиги сабабали вакилларнинг хизматида фуљаролар дам, юридик шахслар дам мухтож бўладилар. Чунончи, фуљаро узига карашли уй-жойни вакил оркали бошљариши ёки сотиши, ташкилотлар эса, вакиллар оркали бир-бирлари билан хар турли шартномалар тузиши мумкин.

Муомалага лаёълатли фуълароларгина вакил бъллшлари, вакиллик гъллшлари мумкин. Истисно сифатида айрим молларда ун олти ёшга тулиб, паспорт олган фуъларо дам вакил бъллши мумкин. Фуълароларнинг фаълат бир-ирлари учунгина эмас, баълзи молларда ташкилотлар учун дам вакил бъллшларига гълонун йъл гълъяди. Масалан, савдо ва таълминот бъллимларининг агентлари, марсулот тайёрловчи вакил ва бошгья ходимлар ташкилотларнинг вакиллари сифатида иш бажарадилар.

Юридик шахс фаълат уз уставида назарда тутилган молларда ёки нъл фаолиятининг характерига мувофил бългандагина фуълароларнинг вакил ёки бошгья юридик шахс ваъллиш сифатида харакат гъллшши мумкин.

Ташкилотларнинг мулкий хуългълларини, шунингдек, фуълароларнинг шахсий ва мулкий хуългълларини гълригъллаш маълсадида гълонун кимларнинг вакил сифатида харакат гълла олмаслигини белгилайди. Жумладан, ташкилотнинг бош бухгалтерига нъл ишлаб турган ташкилот учун банкдан ва молия органларидан нагд пул, шунингдек, бошгья товар, моддий бойликлар олишига йъл гълйлмайди. Савдо корхоналари ва бошгья ташкилотлар нъларидан олинган ваколлатномалар юзасидан рисобот бермаган мансабдор шахсларни товар ва бошгья ашёларни олиш учун вакил кила олмайди.

Судда: вояга етмаган шахслар васийлик ва хомийлик остидаги шахслар айрим фуълароларнинг вакиллари сифатида гълтнаша олмайдилар. Судьялар, терговчилар, прокурорлар гълонуний вакил сифатида (ота-оналар, болаликка олганлар, васийлар, хомийлар), шунингдек, тегишли суд ёки прокълратуранинг ваъллиш сифатида гълтнашиш молларидан ташгьяри, судда вакил бълла олмайдилар (ГПКнинг 51-моддаси).

Ваколлат берувчи хар гълндай шахс (муомалага лаёълатли ва муомалага лаёълатсиз фуъларолар) дам, шунингдек, юридик шахслар дам бъллши мумкин.

Ваколлат ва унинг турлари

Вакил узида бълган ваколлатга биноан нълзини вакил гъллувчига нисбатан муайян хуългъл ва мажбуриятларни вужудга келтиради, нългартиради ва бекор гъллади. Бинобарин, ваколлат деб вакилнинг бошгья шахс номидан муайян юридик харакатлар гъллшшга ва шу билан у учун муългъллий оълбатларни вужудга келтиришга гълратилган хуългъл тушунилади. Вакилнинг ваколлатлари гълонунга, суд гълрорига, вакил гъллшнган давлат органларининг хужжатида ёки ишончномага асосланган бъллши мумкин.

Вакил уз ваколлатини ваколлат берувчининг манфаатларини кълзлабгина амалга оширишга мажбур. Бинобарин, вакил узида ваколлат берган шахс номидан шахсан узида нисбатан дам, у айна бир ваълтда ваъллиш бълган бошгья шахсга нисбатан дам битимлар тузиши мумкин эмас, тижорат вакиллиги бълган моллар бундан мустасно (ФКнинг 129-модданинг, 3-банди).

Агар бошгья шахс номидан харакат гъллшш учун хеч гълндай ваколлат бълмаса, ёки ваколлатли бълса дам унинг доирасидан четга чилгилган бълса - бу молда тузилган битимлар бълйича ким номидан харакат гъллган бълса, мазкур шахс учун хуългъл ва мажбуриятлар вужудга келмайди.

ФКнинг 132-моддасида кълрсатилганидек, вакил гъллшнмаган шахс томонидан бошгья шахс номидан тузилган ёки ваколлатлардан ташгьяри чикиб тузилган битим ваколлат берган шахс ушбу битимни кейинчалик маълкулланган такдирдагина унинг учун хуългъл ва мажбуриятларни вужудга келтиради, нългартиради ва бекор гъллади. Битим тузишга ваколлат берган шахс битимнинг ижрога гълбул гъллшнганлигидан гувохлик берувчи харакатлар гъллган молда дам бундай битим маълкулланган рисобланади.

Вакил ғилувчи томонидан битимнинг келгусида маъгулланиши у тузилган ваътдан эътиборан хаълиъий деб мисоблашга хуъуль беради.

Битимлар тузишда вакил уз эрки билан харакат ғилади. Бу молда у узига берилган ваколатнинг хажмига, амалдаги муъульий нормаларнинг ғоидаларига, вакил ғилувчининг берган курсатмаларига асосланиб иш тутаети. Битим тузилишида вакилнинг эрки дам ваколат доирасида ифодаланганлиги сабабли вакилнинг жиддий равишда янглишиши, алданиши, ғърльитилиши ёки зърлик таъсирида тузилган битим суд томонидан хаълиъий эмас деб топилиши мумкин.

Вакил комиссионердан фарк ғилади. Агар вакил битим тузишда бошъа бир шахс номидан харакат ғилса, комиссионер бошъа бир шахс комитент топшириги бъйича ва унинг мисобига харакат ғилса дам битимни уз номидан тузаети.

Вакил ғилувчи томонидан юридик харакатлар ғилишш, вакил ғилувчи учун муайян фуъаролик хуъульларини вужудга келтириш, нъзгартириш ёки бекор ғилишш ниятида бълганлигини узи билан битим тузувчи шахсларга очик-равшан билдирилиши лозим. Вакилнинг бундай ниятда бълганлиги вакил харакат ғилиб турган вазиятнинг нъзидан дам къриниб туриши мумкин. Масалан, чакана савдо корхонасидаги сотувчи, кассир ва бошъаларнинг харакатларини, улар муайян бир ташкилот вакиллари бъллишларини билдиради.

Вакил билан ваколат берувчи нъртасида вужудга келадиган муъульий муносабатлардаги вакилнинг юридик харакатлари туфайли, жумладан, у томондан тузилган битим туфайли, ваколат берувчи билан учинчи шахс нъртасида вужудга келадиган муъульий муносабатни ажратиш керак. Агар вакил билан ваколат берувчи нъртасидаги муносабат (ички муносабат) шартномага, масалан, топширик ёки мернат шартномасига асосланган, ёхуд бошъа турдаги юридик ваътларга, чунончи, тугишганлик, васийлик, фарзандликка олиш фактларига, асосланган ваколат берувчи билан учинчи шахс нъртасидаги муъульий муносабат (ташки муносабат) вакилнинг учинчи шахс билан тузган битими асосида вужудга келаети.

Ваколат ғандай асослардан вужудга келишига ғараб, вакиллик икки турга: ғонун бъйича вакиллик ва шартнома бъйича, яъни ихтиёрый вакилликка бъллинади.

Вакиллик ва унинг ваколети меъёрый хужжат билан белгиланган тақдирда бундай вакиллик ғонуний вакиллик деб аталади. Ғонун бъйича вакиллик муомалага лаёлтасиз шахслар: ёш болалар, руий касаллар ва акли заифларнинг хуъуль ва манфаатлари курикланишини таъминлашга ғаратилади. Суд органларида вакиллик ғилишш търисидаги ғоидалар тегишли ғонунлар билан белгиланади.

Ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва васийлар Нъзбекистон ФКнинг 131-моддасида белгиланганидек, ғонуний вакил мисобланадилар.

Шартномали, яъни ихтиёрый вакилликка вакил ва унинг ваколети вакил ғилувчининг эрки билан белгиланади. Бундай вакилликка вакил ва унинг ваколети вакил ғилувчи томонидан кърсатилади.

Шартнома бъйича вакилликда мернат шартномасига биноан ташкилот номидан берилган ваколатномага асосан харакат ғилувчи хизматчи, масалан, ташкилотларнинг юрист маслахатчилари, таъминот вакиллари ва бошъалар вакил бъллиб мисобланадилар.

Топширик шартномасига биноан берилган ваколатномага асосан харакат ғилувчи шахслар дам шартнома бъйича вакил бълла олади.

Корхона раѳбари корхона фаолияти билан боѳлиъ масалаларни Мустаѳил хал ѳилади, ...корхона номидан ишонч коѳзисиз иш олиб боради... (Њзбекистон Республикасидаги Корхоналар тѳирисидаги ѳонуннинг 16-моддаси).

Ишончнома

Њзбекистон Республикаси ФКнинг 134-моддасида таѳрифланишича, бир шахс (ишонч билдирувчи) томонидан иккинчи шахсга (ишончли вакилга) учинчи шахслар олдида вакиллик килуш учун бериладиган ваколат ишончнома ѳисобланади. Ишончли вакил узога ишончнома билан берилган ваколатлар доирасида иш олиб боради. Ишончноманинг берилиши вакил учун ваколат белгилашга ѳаратилган бир томонлама битим сифатида курилади. Ишончнома топширик шартномаси, меѳнат шартномаси, экспедиция шартномаси ва бошѳа шартномалар асосида бериллади.

Юридик шахс номидан, шунингдек юридик шахсга ѳам ишончнома фаѳат юридик шахсинг уставида (низомида) кѳрсатилган фаолият маѳсадларига зид бѳлмаган битимларни тузиш учунгина берилиши мумкин (ФКнинг 134-моддаси, 2-банди).

Ишончнома бир шахс, шунингдек, бир неча шахслар номига ѳам берилиши мумкин. Чунончи, уй-жой куриш кооперативининг ваѳилиш кооператив аѳзоларининг барчаси томонидан ёки умумий мажлиснинг ваколатига биноан бир неча шахс томонидан имзоланган ишончнома олиши мумкин.

Ишончнома вакилнинг учинчи шахслар билан ѳулѳуѳий муносабатларда бѳлиши учун тайинланади. Ишончноманинг мазмунидан унинг ѳандай ваколатларга эга эканлиги, ѳандай юридик харакатлар ѳилишшга хакли бѳлиши кѳриниб туради. Бинобарин, вакил ишончномада кѳрсатилган ваколат доирасида харакат ѳилиб, учинчи шахслар билан шартнома тузган бѳлса, вакил ѳилувчи бу шартномани бажаришдан бош торта олмайди.

Ишончнома умумий ва махсус турларга бѳлинади.

Умумий ишончномада хар хил битимлар ва бошѳа юридик харакатлар ѳилишш, масалан, юридик ва жисмоний шахсларнинг филиалини идора этиш ёки фуѳарога карашли мулкни бошѳариш учун берилган ваколат кѳрсатилади.

Махсус ишончнома бир турдаги битимларни ѳилишш, масалан, жамоа хѳжаликлари ва уларнинг аѳзоларидан кишлок хѳжалик махсулотларини харид ѳилишш бѳйича битимлар тузиш учун ваколат белгиланади. Факат бирон-бир битимнигина тузиш, масалан, сотиб олиб ажратиб ѳѳйилган товарни олиш учун бериладиган ишончнома биргалик махсус ишончнома ѳисобланади. Ишончномада унинг качон берилганлиги кѳрсатилиши лозим, акс ѳолда у халѳий саналмайди. Ишончнома купи билан уч йил муддатга берилиши мумкин. Агар ишончномада муддат кѳрсатилган бѳлмаса, у берилган кундан бошлаб бир мобайнида уз кучини саклайди. Берилган куни кѳрсатилмаган ишончнома халѳий эмас (ФКнинг 139-моддаси).

Ташкилотлар томонидан товарлар ва бошѳа моддий бойликлар олиш учун бериладиган ишончномаларда уларнинг амалда бѳлиш муддати албатта кѳрсатилиши керак.

Нотариал шаклни талаб ѳилувчи битимларни тузиш ёхуд юридик шахсларга нисбатан харакатларни амалга ошириш учун берилган ишончнома нотариал тасдикланган бѳлиши керак. ФКнинг 126, 137, 138- моддаларида назарда тутилган ѳоллар ва ѳонун хужжатлари билан ишончноманинг узгача шакли белгилаб ѳѳйилган бошѳа ѳоллар бундан мустасно (ФКнинг 135-моддаси, 2-банди).

Ишончномаларнинг нотариал идоралардан ташъари бошъа ташкилотлар томонидан тасдикланиши ФКнинг 136, 137-моддалари билан белгиланади. Чунончи, хат-хабарларни, иш хакини мамда мернат муносабатлари билан боилиъ бълган бошъа тълвларни, олишга, муаллифлар ва кашфиётчиларга тълладиган халъларни, пенсиялар, нафалъалар ва стипендияларни, шунингдек, банк муассасаларидан суммаларни олиш ишончнома фуъларолар яшаб турган жойдаги нъ-нъзини бошъариш органлари томонидан, ишлаб турган ёки нълъиб турган ташкилот томонидан, турар жойдаги уйга хизмат кърсатувчи уй-жойдан фойдаланиш ташкилоти томонидан, даволаниб турган жойда эса - даволаниш муассасасининг маъмурияти томонидан, харбий хизматчи томонидан ваколатнома берилганида - тегишли харбий гъисм кумондонлиги томонидан тасдикланиши мумкин. Озодликдан маърум гъилиш жойларида бълган ёки гъамолъда салъланаётган шахсларга берилладиган ишончнома тегишли муассасалар бошликлари томонидан тасдиълланади.

Юридик шахс номидан берилладиган ишончнома раибар томонидан имзоланиб, унга ушбу юридик шахснинг мури босилади.

Давлат мулкига асосланган юридик шахс номидан пул ва бошъа мулкий бойликларни олиш ёки топшириш учун берилладиган ишончнома шу юридик шахснинг бош (катта) бухгалтери томонидан мам имзоланиши керак. Банкда операцияларни амалга оширишга ишончнома бериш тартиби ва унинг шакли гъонун хужжатлари билан белгилаб гъыйилади (ФКнинг 138-моддаси).

Вакиллик шахсий ишончга боилиъ бълганлиги туфайли ваколат олган шахс гъандай харакатларни гъилишга вакил гъилишган бълса, уларни шахсан нъзи бажариши лозим. Вакил олган ваколоти юзасидан бу харакатларни бажаришни фалъат ишончномада кърсатилган молларда ёки ваколат берувчининг манфаатларини куриклаш учун маълум бир шароитлар туфайли бировга топширишга хакли. Ваколатнинг вакил томонидан бошъа шахсга нъказилиши мумкин бъллишлиги назарда тутилган ишончнома нотариал идора томонидан тасдиълланиши лозим.

Ишончнома ФКнинг 141-моддасида кърсатилганидек, гъуйидаги молларда бекор бъллади: муддати тугаши, ишончнома берувчи томонидан бекор гъилишниши, ваколат олган шахснинг вакилликдан бош тортиши, номидан ишончнома берилган юридик шахс фаолиятининг тугатилиши, номига ишончнома берилган юридик шахс фаолиятининг тугатилиши, ишончнома берган фуъларонинг улими, муомалага лаёлъатсиз, муомала лаёлъати чекланган деб танилиши ёки бедарак йнълъолган деб танилиши, ишончнома олган шахснинг нлиши, унинг муомалага лаёлъатсиз, муомала лаёлъати чекланган ёки бедарак йнълъолган деб танилиши туфайли.

Ишончнома берувчи ишончномани хохлаган пайтида бекор кила олади, ишончнома олувчи мам ундан бош торта олади.

Номидан ишончнома берилган юридик шахснинг тугаши туфайли ишончнома бекор гъилишган молда, бундай вазифа ваколат берувчининг муълъулини олувчи шахсларга мам юклатилади. Ваколат берувчининг вафот этиши туфайли ишончнома бекор гъилишган молда эса бу вазифа унинг ворисларига юклатилади.

Ишончнома берган шахс унинг бекор гъилишганлиги търисида ишончнома берган шахсни, шунингдек, ишончнома йнълъотирилган учинчи шахсларни мам хабардор гъилишши керак. Номидан ишончнома берилган юридик шахс бекор бълган, ишончнома берган фуъларо вафот этган, муомалага лаёлъатсиз деб топилган сингари молатларда ишончнома бекор бългани мамда хабардор гъилишш ишончнома берган шахс муълъули гъабул гъилишниб, олувчилар зиммасига юклатилади.

Ишончнома бекор гъилишнганидан сунг ваколат олган шахс томонидан гъилишнган харакатлар търисида ФКнинг 142-144 моддаларида мулкнинг йуколиши ёки зарарланиши сабабли курилган зиёнларни жабрланувчига тъланиши кърсатилган. Ишончноманинг бекор гъилишнганлигини билганига ёки билиши лозим бълганига кадар ишончнома берган шахс томонидан учинчи шахсларга нисбатан гъилишнган харакатлар ишончнома берувчи учун ёки унинг хуълугъларини олувчилар учун нз кучини саллаб гъолади.

Ишончнома олган шахс томонидан унинг ишончнома бекор гъилишнган ёки тугаганлигини билганидан ёки билиши лозим бълган валъдан сунг гъилишнган харакатлар ваколатнома берувчи учун хуълугъ ва мажбурият тугдирмайди. Ишончнома бекор гъилишнганидан сунг ваколат олган шахс ёки унинг ворислари (хуълугъ ва мажбурият олувчилар) ишончномани дархол гъайтаришлари лозим.

Ишончноманинг бекор гъилишниши билан бу ишончнома юзасидан бошгъа шахсларга топширилган ваколат (нътказилган ваколат) дам нз кучини йнълотади.

Саккизинчи мавзу ДАЪВО МУДДАТИ

Даъво муддати тушунчаси ва арамияти

Даъво муддати деб шахс нзининг бузилган муълугъларини даъво кузгатиш йнли билан химоя гъилишши мумкин бълладиган муддатга айтилади.

ФКнинг 10-моддасида кърсатилганидек, фуъларолик хуълугълари процессуал гъонунлар ёки шартномада белгилаб гъийилганидек, ишлар гъайси судга тааллукли бнлишига гъараб, суд, хнжалик суди ёки холислар суди томонидан химоя гъилишнади. Бинобарин, хуълугълари бузилган шахс (фуъларо ёки ташкилот)лар югъорида кърсатилган суд, хнжалик суди ёки холислар судига даъво аризаси бериб, бузилган хуълугъларини химоя гъилишниши търисида даъво кузгатишлари мумкин.

Бузилган хуълугъларини химоя гъилишш талаби даъво муддатининг нътганлигидан катти назар судда къриб чилтиш учун гъабул гъилишнади (ФКнинг 153-моддаси).

Агар даъво аризаси гъонун билан белгиланган муддат давомида берилган бнлса, суд хнжалик суди, ёки холислар суди томони даъво ишини къриб, ишнинг мазмуни бнйича даъвони кондирит ёки кондирмаслик търисида гъарор чилтиди. Агар даъво аризаси гъонун билан белгиланган муддатни утказиб берилган бнлса, суд, хнжалик суди ёки холислар суди муддатнинг утказилиши сабабини муокама гъилади, агар даъво муддати узрсиз сабаблар билан утказилганлиги анигланса, утказилган муддат тикланиши ва ишнинг мазмуни бнйича гъарор чилтирилиши мумкин.

Мулкий муносабатларни тартибга солишда даъво муддатларининг гъонун билан белгиланиши муим арамиятга эга. Даъво муддатининг белгиланиши фуъларолик муълугъларини муносабатларни мустаркамлашга, гъарзнинг ундирилиши, мажбуриятнинг бажарилиши търисидаги талаблар уз валътида бажарилишини таъминлашга, ташкилотлар нртасидаги рисоб-китоблар гъилишнишини тезлатишга, шартнома ва молия интизомига риоя этилишини таъминлашга, хнжалик рисобини мустаркамлашга ёрдам беради. Даъво муддатларининг белгиланиши фуъларолар нртасидаги муълугъларини муносабатларни мустаркамлаш учун дам катта арамиятга эга.

Маълумки, даъвони белгиланган муддатга тури хал гилишш учун фуъаролик иши юзасидан далиллар туплаш ва уларни чуъур текшириш лозим. Аммо низоли муъульий муносабат вужудга келган пайдан бошлаб узок муддат нтган бълса, далилларни туплаш анча кийнлашади. Чунки ишнинг судда гурилиши ваътида баъзи гувоиларнинг бълмаслиги (кучиб кетган, вафот этган бъллиши), баъзилари эса бълган воъеаларни, фактларни унътган бъллишлари ёки бу фактларни бузиб тасвирлашлари, иш търи хал гилишниши учун зарур харажатлар йнъотилган бъллиши мумкин ва хоказо. Агар даъво муддати гонун билан белгиланмаган бълса, битим тузган ёки биронинг бирон-бир муъульини бузган шахс доимо узолъ ваът давомида нъзига нисбатан бошгъа шахс томонидан даъво гилишниши хавфи остида бълар эди.

Хулоса гилиб айтсак, даъво муддатларининг белгиланиши ташкилот ва фуъароларнинг хуъуль ва манфаатларини химоя гилишшга, фуъаролик муъульий муносабатларни мустақкамлашга катта ёрдам беради.

Даъво муддатлари ва уларнинг турлари

Гуъульи бузилган шахсларнинг даъволари юзасидан уларнинг муъульини химоя гилишш гонун билан белгиланган даъво муддатлари муъульий муносабатнинг иштирокчиларига ва мазмунига гъараб умумий ва махсус гисгъартирилган ёки узайтирилган муддатларга бъллинади.

Умумий даъво муддати - муъульий муносабатларда гъатнашувчи шахсларнинг барчаси учун уч йил белгиланади (ФКнинг 150-моддаси).

ФКнинг 151-моддасига асосан айрим турдаги талаблар учун гонунларда умумий даъво муддатига караганда кискартирилган ёки узайтирилган махсус даъво муддатлари белгиланиши мумкин.

Махсус даъво муддатларини тартибга солиш темир йнъллар Устави, Хаво кодекси ва бошгъа меъёрий хужжатларда кузда тутилиши мумкин.

Махсус даъво муддатлари фаълат гонунда туридан-тури кърсатилган моллардагина гълланилади. Чунончи, олти ой давом этадиган гисгъартирилган даъво муддати:

- 1) неустойка (жарима, пеня, ундириш тъирисидаги даъволар;
- 2) сотилган ашённинг камчиликлари тъирисидаги даъволар;
- 3) сифати лозим даражада бълмаган маъсулотларни етказишдан келиб чигъадиган даъволарга жирий гилишнади.

Даъво муддатлари императив, яъни гъатий белгиланганлиги сабабли бу муддатлар ва уларни мисоблаш тартиби тарафларнинг келишуви билан нъзгартирилиши мумкин эмас (ФКнинг 152-моддаси).

Даъво муддати нтишининг бошланиши

Даъво муддатини тугри мисоблаш учун унинг кай ваътда тугагини белгилаш зарур. Даъво муддатининг тугаши даъво гилишш муъульи вужудга келган кундан бошланади. Бундай муъульи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бълган кундан ута бошлайди.

Даъволарнинг турларига гъараб даъво муддати нтишининг бошланиш пайти бир хил бълмайди, жумладан бажариш муддати кърсатилган мажбуриятлар бълйича даъво

муддатининг Ӏтиши учун шу кӀрсатилган бажариш муддатининг Ӏтиши учун шу кӀрсатилган бажариш муддатининг оирги кундан кейинги кундан бошланади. Масалан, фульаро бошља бировга 1995 йил 20 октябрда тӀлаш шарти билан лярз берган бӀлса, даъво муддати Ӏтиши шу йил 21 октябрь соат 00-у 01 даљийада бошланади. Бу ваљтдан аввал кредитор лярздорга нисбатан Ӏз талабини лӀйишга хаљли эмас.

Бажариш муддати кӀрсатилмаган ёки кредитор томонидан талаб лйилишниш пайти белгиланган мажбуриятлар бӀйича даъво муддатининг Ӏтиши мажбуриятларнинг вужудга келган пайтидан бошланади. Бировга зарар етказишдан келиб чиљадиган мажбуриятлар бӀйича даъво муддатининг Ӏтиши жабрланган шахснинг Ӏзига зарар етказилганлигини билган ёки билиши лозим бӀлган кундан эътиборан бошланади.

Баъзи даъволар бӀйича даъво муддати Ӏтишининг бошланиши тӀрисида махсус лйоидалар белгиланган. Чунончи, юк ташиш шартномаси юзасидан юк ташувчига нисбатан даъво лйилишш учун белгиланган икки ойлик муддатнинг Ӏтган кунидан бошланади; сифати лозим даражада бӀлмаган махсулотлар етказиб беришдан келиб чиљадиган даъволар учун белгиланган даъво муддатининг Ӏтиши етказиб берилган марсулотдаги камчиликлар сотиб олувчи томонидан тегишли тартибда белгиланган кундан бошланади.

Даъво муддати Ӏтишининг тӀхталиши,
узилиши ва даъво муддатининг тикланиши

Даъво муддати Ӏтишининг тӀхталиши. Лйоида бӀйича даъво муддатининг Ӏтиши узлуксиз давом этади. Аммо баъзи молларда даъво муддати давом этиб турганда даъво лйилишш учун объектив халакит берадиган биронта молат содир бӀлиши мумкин. Бундай даъво муддатининг Ӏтишини тӀхтатадиган молатлар люнунда (ФКнинг 156-моддаси) белгиланган бӀлиб, луйидагилардан иборат:

- 1) даъво лйилиш учун муайян шароитларда олдини олиб бӀлмайдиган фављулодда ходиса (енгиб бӀлмас куч) тӀслӀнлик лйилса, масалан тошљин, зилзила сингари ходисалар юз берса;
- 2) мажбуриятларни бажаришни кечиктириш (мораторий) тӀрисида Хукумат лярори бӀлса;
- 3) агар даъвогар ёки жавобгар харбий молатга Ӏтказилган Луролли Кучлар, чегара лӀшинлари ва ички лӀшинлар такибида бӀлса;
- 4) агар муомалага лаёљатсиз шахснинг люнуний вакиллари бӀлмаса;
- 5) тегишли муносабатларни тартибга солувчи люнун ёки бошља муљуљий хажжатларнинг амал лйилишши тӀхтатилган бӀлса.

Агар юљорида кӀрсатилган молатлар даъво муддатининг оирги олти ойида, бу муддат олти ойдан кам бӀлса, даъво муддатида вужудга келган ёки давом этиб турган бӀлса, муддатнинг Ӏтиши тӀхтатилади.

Муддатнинг тӀхтатиб турилишига асос бӀлган молат баррам топган кундан бошлаб даъво муддатининг Ӏтиши давом этади, бунда муддатнинг лйолган лйисми олти ойгача, даъво муддати олти ойдан кам бӀлса, даъво муддатида лядар узайтирилади (ФКнинг 156-моддаси).

Даъво муддатининг ӑтиши юъорида кърсатилган умумий асослардан ташъари яна махсус асослар бӑлган тақдирда ӑам тӑхтатиб турилиши мумкин. Бундай махсус асослар ӑонунларда назарда тутилади.

Даъво муддати ӑтишининг узилиши - даъво муддати ӑтишининг тӑхтатилишидан фарлъ ӑилади. Агар даъво муддатининг ӑтиши тӑхтаганда муддат янгидан ӑисобланмаса, даъво муддатининг ӑтиши узилган ӑолда, даъво муддати узулгунга кадар валът янги муддатга ӑӑшилмайди ва даъво муддатининг ӑтиши узилганидан сӑнг янгидан ӑисобланади.

Даъво муддатининг ӑтиши икки ӑолда: биринчидан, белгиланган тартибда даъво кузгатилиши билан, иккинчидан, мажбур шахс ӑарзни тан олганлигини кърсатувчи харакатларни ӑилиши билан узилади (ФКнинг 157-моддаси).

Даъво муддатининг тикланиши. Агар суд, хъжалик суди ӑки холислар суди даъво муддатининг ӑтказиб юборилиши сабабини узрли деб топса, бузилган хуъуль химоя ӑилишшини лозим бӑлади. Бу ӑолда ӑтказилган даъво муддати тикланади ва тарафлар ӑртасидаги низо мазмунан къриб хал ӑилишнади.

Даъво муддатининг утказилиши сабабларини ӑандай ӑолларда узрли деб топиш тӑӑрисида ӑонун муайян ӑолатларни курсатмайди, бинобарин, даъво муддатини утказиб юбориш сабабларини текшириш ва узрли ӑки узрсиз деб топиш ӑуъуъи судга, хъжалик суди ӑки холислар судига берилади. Суд, хъжалик суди ӑки холислар суди хар сафар конкрет ишнинг ӑолатларини ӑтиборга олиб, ӑтказилган даъво муддатини узрли ӑки узрсиз деб топиши мумкин.

Баъзи ӑолларда фуъаролар боилиъ бӑлмаган сабаблар билан ӑонунда белгиланган муддат давомида даъволарни ӑӑзиата олмасликлари мумкин. Масалан, фуъаролар касаллиги ӑки ӑарилиги ӑхуд вояга етмаганлиги, узоъ муддат давомида хизмат сафарида бӑлганлиги сабабли ӑки жавобгарнинг каерда бӑлиши номаълум бӑлган ва бошъа баъзи ӑолларда ӑтказилган даъво муддатлари суд томонидан узрли деб топилиши мумкин. Ташкилотлар томонидан утказилган даъво муддатлари ӑам баъзи ӑолларда суд ӑки хъжалик суди томонидан узрли деб топилиши мумкин. Чунончи, ташкилотлар ӑз мансабдор шахсларининг айбли харакатлари, назоратчи органларнинг нотӑри берган буйруълари, суд ӑки хъжалик судининг хато харакатлари туфайли даъво муддати ӑтказиб юборилган ва бошъа баъзи ӑолларда даъво муддатининг утказилиши узрли сабаб деб топилиши ва ишнинг мазмунан хал ӑилишниши мумкин.

Даъво муддатининг тӑхталиши, узилиши ва тикланиши тӑӑрисидаги ӑоидалар, агар ӑонунда бошъача хол белгиланган бӑлмаса, махсус даъво муддатларига ӑам жорий ӑилинади (ФКнинг 151-моддаси, 2-банди).

Даъво муддати ӑтишининг оъибатлари

Даъво кузгатилгунга ӑадар даъво муддатининг ӑтиши даъвони рад ӑилишш учун асос бӑлади. Бинобарин, даъвогар (бировда хаъи бӑлган шахс) ӑз ӑуъуъини мажбурий равишда амалга ошириш имкониятини йӑъотади.

Юъорида кърсатилган даъво муддати ӑтишининг асосий оъибатини белгилайдиган ӑоидадан ташъари ӑонунда шу юридик факт билан боилиъ бӑлган бошъа ӑоидалар ӑам белгиланади. Жумладан, асосий талаб бӑйича даъво муддати ӑтиши билан ӑӑшимча талаблар, чунончи: неустойка, гаров, кафолат ва бошъалар бӑйича даъво муддати ӑам ӑтган ӑисобланади (ФКнинг 162-моддаси).

Баъзи молларда лъарздор Ӣз мажбуриятини даъво муддати Ӣтгандан сӢнг Ӣам бажариши моллари юз бериши мумкин. Бундай молларда аввал мажбур шахс Ӣз томонидан бажарилганлиги, тӢланган сумманинг лъайтарилиши тӢӢрисадаги талабни куя олмайди. ФҚда лъарздор даъво муддати Ӣтганидан кейин мажбуриятини бажарган молда, гарчи ижро этиш пайтида даъво муддатининг Ӣтиб кетганлигини билган Ӣки билиши лозим бӢлганлигидан катӢи назар бажарган нарчасини лъайтаришни талаб лъилишшга хакли эмасдир, деб кӢрсатилади (ФҚнинг 161-моддаси).

Даъво муддати жорий лъилишнмайдиган талаблар

Бузилган фулъаролик хулъуъларини химоя лъилишш учун кӢпчилик молларда даъво муддати белгиланса, даъво муддати лъуйидаги талабларга жорий лъилишнмайди:

шахсий номулкий хулъуъларни ва бошлъа номоддий бойликларни химоя лъилишш маъидаги талабларга, лъонун хужжатларида назарда тутилган моллар бундан мустасно; омонотчиларнинг Ӣз омонотларини бериш тӢӢрисада банкка лъӢядиган талабларига;

фулъаронинг хаӢтига Ӣки соӢлиига етказилган зарарни тӢлаш маъидаги талабларига. Даъво муддати Ӣтганидан кейин кузӢтилган талаблар даъво лъӢзӢатилишидан олдинги купи билан уч йил бӢйича кондирилади

жиноят туфайли етказилган зарарни тӢлаш маъидаги талабларга;

мулкдорнинг Ӣки бошлъа эгалик лъилувчининг уз мулъуълани хар лъандай бузилишларни, шу жумладан, эгалик лъилишшдан махрум этиш билан боӢлиль бӢлмаган бузишларни бартараф этиш маъидаги талабларга;

мамлакат Мустаъиллиги эълон лъилинишидан олдин унинг чегараларидан ташлъарига олиб чикиб кетилган тарихий, маданий ва илмий-бадий лъийматга эга бӢлган мол-мулкни Ӣамда бошлъа лъимматбаро объектларни лъайтариб бериш маъидаги талабларга;

лъонунда белгиланган молларда бошлъа талабларга (ФҚнинг 163-моддаси).

МУЛК ХУЪУЪИ

Мулк ва мулк мулъуълари тушунчалари

Жамиятнинг илътисодий негизи - мавжуд мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафаълат юридик мазмунга, балки илътисодий маънога Ӣам эга. Кишилар меънати билан яратилган Ӣки табиат томонидан инсонларга Ӣзига хос тарзда “талъдим этилган” бойликлар хар доим мулк бӢлиб келган. Мулк эгаси бӢлиш Ӣки бӢлмаслигига лъараб, кишиларнинг жамиятдаги мавлъеи, анилъроги ижтимоий-ильтисодий макоми вужудга келади. Мулкий муносабатларсиз илътисодий муносабатлар, ишлаб чильариш жараӢни Ӣз мазмунига эга эмас.

Мулкчилик муносабатлари - жамиятдаги бойликларни Ӣзлаштириш хусусидаги илътисодий муносабатлардир. Мулкчилик, биринчидан, инсоннинг бойлиги бӢлмиш ашӢ, буюм Ӣки бошлъа нарсага нисбатан муносабат, иккинчидан, бойлик, неъмат хусусида кишилар Ӣртасида вужудга келган муносабатдир. Кишилар буюмларни, неъматларни Ӣзиники лъилиб олгандагина Ӣзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда Ӣзганики бӢлган неъматларни Ӣзлаштириб бӢлмайди. Мулк соӢиби Ӣз мулкига

Мустаълл таянлб иш къралдл. Мулкслз нъгалннг мулкнн ижарага олувчл ёкн мулкдорга ёлланлб ишловчл шахс бу маънода Мустаълл эмас. Неъматлар иккн йнъслнда: ишлаб чилъарнш натлжаларн нълаштрнладл.

Мулкчллк бу - масъулят блан манфаатларннг узвлй бнрлнгл мнсобланадл. Мулкчллк реал бнълншн учун мулкдорннг ильтнсодинй манфаати - унннг бойлнк эгасн снфатндагн хаётнй эхтнёлжн бнълнб, хаттн-харакат, феъл-атворн ильтнсодинй мотивацясл (сабабн)нн юзага чилъарадл.

Мамлакатнмнзда бозор муносабатларннн шакллантирнш, мулкчллк муносабатларннн тубдан лъайта кърнб чилъншнн такозо этадл. Шахслннг мулкдан бегоналашувнга асосланган ижтнмоий алорнда имтнёлзлн мавлъенга баррам бернлдл. Нъбекнстон Республикасл Конституцияслнннг 53-моддаснда бозор муносабатларннн мамлакатнмнз ильтнсодинётннннг негнзнн хнлма-хнл шакллардагн мулк ташкнл этншн мустаркамлаб лнълнлдл.

Табиат бойлнкларн ва кншн мёрнати натлжаларн шахслар томондан айрнм-айрнм ролда нълаштрнлмай, балкн бнргалашнб ва нъзаро рамкорлнк блан нълаштрнладл. Бннобарнн, мулк табиат нарсаларннн нълаштрншда кншнлар ва уларнннг жамоаларн нртаснда бнлган муносабатнн, ижтнмоий муносабатнн, ижтнмоий ишлаб чилъарнш муносабатларннн билднрадл.

Юкорнда айтганлардан маълум бнълншнча, мулк ишлаб чилъарншнннг зарур шартн ва ишлаб чилъарнлган бойлнкларнннг узлаштрнлншн натлжасн мнсобланадл.

Мулк ишлаб чилъарнш воснталарн ва ишлаб чилъарнлган махсулотларнн эгаллаш, фойдаланнш ва уларнн тасарруф этнш сораснда бнладнган ижтнмоий муносабатларнннг мажмуи снфатнда рам таърнфлнншн мумкнн.

Юрндик маънода «мулк» тушунчасн тнърнслнда тнхталнб шуни айтнш кераккн, шахслар томондан табиат бойлнкларннн, ашёларннн нълаштрншда бнладнган ижтнмоий муносабатларннн тартнбга соладнган ва мустаркамлайднган муълуълнй меърлар тнзнмн - юрндик маънодагн «мулк» тушунчаснда лнъллннладл. Бу маънодагн мулк муълуълн снфатнда кърнладл.

Мулк муълуълннннг мазмуни

Мулк муълуълн нъ навбатида иккн маънодагн: объектнв ва субъектнв мулк муълуълнга бнлннадл.

Объектнв маънодагн мулк муълуълн, деганда табиат ашёларннн ижтнмоий нълаштрншнннг мавжуд захнрларннн, усулларннн белгнлаш, тартнбга солнш ва мустаркамлаш учун халъ манфаатларннн кнълаб белгнланган тадбнрларннн ифодоловчн хуълуъл меърларнн йнннднслн назарда тутнладл. Мулк тнърнслндагн умумнй лъондалар объектнв хуълуъл меърларнн мнсобланадл.

Субъектнв маънодагн мулк муълуълн, деб айрнм шахслар, яънн хуълуъл субъектларннннг (давлат, кооператнв ва жамоат ташкнлотларн рамда фуълароларннннг) объектнв хуълуъл меърларннн асоснда келнб чилъаднган мулкнн эгаллаш, ундан фойдаланнш ва уни тасарруф лънлншш хуълуълларнга айтнладл.

Мулкнн нъ хохншнга кърн ва нъ манфаатннн кнълаб эгаллаш, мулкдан фойдаланнш ва уни тасарруф этнш, шунннгдек, нъзнннг мулк муълуълннннг хар лнндай бузнлншларнннн бартараф этншнн талаб лънлншш муълуълн тушунчаларнн мулк муълуълннннг мазмунннн ташкнл этадл. Субъектнв мулк муълуълннннг мазмуннннн ташкнл этаднган бу элементлар, мулк эгаснга лъонун блан белгнланган донраларда бернладл.

Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонунига қўра, мулкдор узига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига қўра эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Бунга асосан мулкдор ўз мулкига бўлган хушхўшларини ихтиёрий равишда ўз хошига қўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўзининг, шунингдек, бошқаларнинг ёки ижтимоий манфаатларини қўзғаб бировнинг тазйикисиз, зурлашсиз харакат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай қолатда зурлик тазйик қўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоши-иродасини эркин амалга оширишни қароқлайди ва муқофаза қилади. Айти ваътда мулкдорнинг ўз хошига қўра иш тўғриси қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкдор мулкий қўзғўлини ўз хошига қўра амалга оширишда унинг манфаати ётади. Бу манфаат бевосита унинг ўзига, яқинларига ёки бошқаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, ота-она вояга етмаган фарзанди номига банкка омонат қўл маблағи қўйганда қам, гарчи бунда учинчи шахснинг манфаати қўзлангандай бўлса қам, аслида мулкдорнинг харакати замирида ота-она сифатидаги бурчи ётади. Мулкдори ўзи хошига қўра ёки манфаатига зид равишда мулкий битимлар тузишига мажбур қилиши, умумий қўида бўйича бундай битимлар хаълий саналмаслигига сабаб бўлади.

Мулкни эгаллаш қўзғўли, деб мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз хушхўшларини амалга оширишга имкон берувчи бирон жойда саълаб туришга айтилади. Мулкни қонунга мувофиқ равишда ўз қўлида ёки ўз эрки-иродаси таъсири остида саълаб турган шахс мулкни эгаллаш қўзғўлига эга. Бундай хушхўш, аввало, мулк эгасига тегишли бўлади. Аммо мулкни эгаллаш қўзғўли қонун ёки шартномага асосан бошқа шахсда қам бўлиши мумкин. Масалан, мулк шартнома бўйича ижарага қўйилишида, ваътинча текин фойдаланиш учун топширилишида, омонат қўйилишида ёки маъмурий далолатномаларга биноан ваътинча саълаш учун бирон ташкилот ёки қўларога утказилишида эгаллик қўзғўли мулк эгаси қисобланмаган шахсда қам бўлиши мумкин.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда саълаб туришга қонуний эгаллаш деб айтилса, қонуний асослар бўлмағи, бировларга қаршли мулкни эгаллашга, масалан, бировнинг угирлаган ёки йўлётган мулкни саълашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулкдан фойдаланиш, деб мулкнинг фойдали хусусиятларини олишга, мулкни иълтисодий маънода фойдаланишга айтилади. Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш қўзғўлига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш қўзғўли шу мулкни эгаллаш қўзғўли билан қамбарчас боғлиқдир. Мулкни эгалламағи, қўлда саъламағи туриб ундан фойдаланиб қам бўлмағи. Мулкдан ишлаб қўларишда ёки қўдалик хаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истеъмол қилишда ёки бирмунча ваът давомида аста-секин эскиради.

Агар бировнинг мулкдан қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмағи туриб фойдаланилса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш қисобланади (масалан, қўиланган ёки йўлётилган мулкдан фойдаланиш).

Мулкни тасарруф этиш қўзғўли, деб мулкнинг юридик тақдирини белгилашга, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган қўзғўлий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган хушхўшга айтилади.

Мулк эгаси тасарруф этиш қўзғўлига биноан мулк юзасидан қилма-қил битимлар, шартномалар, қўнунчи, ашёни сотиш, қадя қилиш, ижарага қўйиш

тўйрисиди шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай кераксиз бўлиб қолса, мулк эгаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирон бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу хуғуль мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан ўонунга зид бўлмаган хар қандай харакатларни амалга ошириши, шу жумладан мол-мулкдан гаров нарсаси сифатиди фойдаланиши ёки унга бошқача ўнлар билан вазифа юқлаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Бу хуғульнинг ўндан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгаллик муғульи дам ўндан кетади. Масалан, мулкни омонот қуйишда ашёнигина эгаллаш муғульи бировга ўтса, ижарага қуйишда ашёни эгаллаш ва ўндан фойдаланиш муғульи бировга ўтса, ашёнинг сотилиши ёки хадя қилишишида эса субъектив мулк муғульининг хар ўч элементи: эгаллаш, тасарруф этиш ва шунинг ўзи билан мулкка нисбатан бўлган эгаллик муғульи дам бутунлай бошқача шахсга (янги эгага) ўтади.

Айрим ўолларда, чунончи, мулкни ўнўотилиш, ўирлатиш ўолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маўрум бўлса дам эгаллик муғульини ўонунда белгиланган ўолларда ва муддатларда ўзида сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўирлатилганида ўнинг кимнинг ўнлида бўлишлари аниўланганидан сўнг ўонун билан белгиланган ўч ўиллик даўво муддати давомиди талаб қилиб олиниши керак. Акс ўолда мулкка нисбатан бўлган эгаллик муғульи ўнўотилиши мумкин.

Мулк эгалари ўзларига тегишли мулк муғульидан гайри ўонуний маўсадларда, бировнинг зарарига фойдаланишига ўнл қўйилмайди.

Мулкдор хуғульларининг вақолатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб берилган Конституциясининг 54-моддасига асосан мулкдор ўз вақолатларини амалга оширишда экологик мухитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг хуғульларини дамда ўонун билан ўнриўланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Бу конституциявий меўёр Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 172-моддасида батафсил талкин қилишган. Ушбу моддага асосан мулк муғульини амалга ошириш шартлари қуйидагилардан иборат:

1. Мулкдорнинг ўз хуғульларини амалга ошириши бошқача шахсларнинг хуғульларини ва ўонун билан белгиланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт;

2. Ўонунларда назарда тутилган ўолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқача шахслар ўнинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига ўнл қуйишга мажбур (масалан, кучмас мулк-ер участкаси эгаси ўншни ер участкасининг эгасидан зарур ўолларда, бошқача ер участкаларининг эгаларидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган ўолда фойдаланиш (сервитут) муғульини беришни талаб қилишга халъли. Одатда сервитут ва транспорт ўнли, электр, алоқача, газ, ёки сув қувурлари ўтказиш ўчун зарур бўлиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер эгасининг мулк муғульидан асло маўрум қилмайди. Сервитутдан фойдаланувчи билан ер участкаси эгаси ўртасида сервитут маўида битим тузилиб, ў кучмас мулкка оид битимлар каби рўйхатдан ўтказилади. Сервитут белгиланган участканинг эгаси, агар ўонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик ўчун мутаносиб халъ талаб қилишга халълидир (ФКнинг 173-моддаси).

3. Мулқдор ъзининг устунлик мављеини суистеъмол гъилишшга, бошгъа шахсларнинг хульуъларини ва гъонун билан гъьригъланадиган манфаатларини камситадиган ъзга харакатларни гъилишшга хаъли эмас;

4. Мулқдор ъз мульуълени амалга оширганида фульароларнинг соілиига ва атроф-мухитга зарар етказилишининг олдини олиш чораларини къришга мажбур.

Мулк мульуъленинг мазмунида нафаъат мулқдорнинг хульуълари, балки мол-мулкни саълаб туриш бурчи дам ётади. ФКнинг 174-моддасига асосан, ъзига гъарашли мол-мулкни саълаш, агар гъонун хужжатларида ёки шартномада бошгъача тартиб назарда тутилган бълмаса, мулқдор зиммасида бъллади. Агар мулқдор бу мажбуриятни бажармаса, баъзи молларда унинг мулккий хульуълари чегаралаб гъьйилиши ёки мол-мулк ундан олиб гъьйилиши мумкин.

Мулк мульуъленинг вужудга келиш ва бекор бъллиш асослари

Мулк мульуъленинг вужудга келиши ва бекор бъллиш асослари деганда, мулк мульуъленинг олиниси ёки йъгъотилиши билан боілигъ бълган юридик фактлар назарда тугъилади.

Мулк мульуъленинг олиниси асосларида жамиятнинг илътисодий тизимида уз ифодасини топади. Мулк мульуъленинг олиниси : дастлабки ва хосила асосларига бъллинади.

Мулк мульуъленинг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бълйича мулкка нисбатан эгалик мульуълни илгари хеч кимга тегишли бълмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг мульуълни билан боілигъ бълмаган молда вужудга келади. Мулк мульуъленинг дастлабки асосда вужудга келиши:

биринчидан, табиат неъматларини ъзлаштириш;

иккинчидан, ишлаб чилъариш тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашъларни вужудга келтириш;

учинчидан, эгасиз мулкнинг суд гъарори билан давлат ихтиёрига олиниси;

търтинчидан, эгаси бълмаган мулкка ёки эгаси бълса дам хъжасизлик билан саъланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб гъилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашълар, хазиналар (бошгъа усулда яширилган нарсалар) дастлабки асослар бъллади.

Национализация (ФКнинг 202-моддаси), реквизиция (ФКнинг 203-моддаси), мусодара (ФКнинг 204-моддаси) гъилишш оръали мол-мулкни олувчида дам мулк мульуълни дастлабки асосда. Вужудга келади. Мулк мульуъленинг вужудга келишида эгалик мульуълени тугъдирувчи муддат ъзига хосдир. Мулқдор бълмаган, лекин къчмас мол-мулкка ън беш йил давомида ёки бошгъа мол-мулкка беш йил давомида ъзиники каби малол, ошкора ва узлуксиз эгалик гъилган шахс бу мол-мулкка мулк мульуълени олади, яъни тъллигъ маънода мулқдор хульуъларига эга бъллади (ФКнинг 187-моддаси).

Мулк мульуълни вужудга келишининг дастлабки асосларида яна бири - дамма йигиб олиши мумкин бълган ашъларни мулкка айланттиришдир. ФКнинг 189-моддасида кърсатилишича, гъонун хужжатларида ёввойи мевалар, ёнгок, замбуруглар, резавор мевалар хамда ъсимлик, хайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг дамма олиши мумкин бълган бошгъа объектларини йигиш йъли билан фульаролар мулккига айланттириш тартиби ва шартлари белгилаб гъьйилиши мумкин. Бундай тартибда мулк мульуълни

нормонлардан лънзильорин, мевалар териш, дашт-у тоилардан доривор гиёхлар тьплаш, дарё ва кьллардан балигь овлаш оръали вужудга келиши мумкин. Бирок, маълумки, ушбу мулк объектлари усган ва мавжуд худуд ва хусусий мулк асосида бошлъага тегишли бълмаслиги лозим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органидан рухсат (лицензия) олинган бълйиши талаб этилади. Айни ваътда балигь ва бошлъа жониворларни овлаш овга рухсат берилган мавсумдагина йнъл лънйилади, акс молда овланган жониворлар мусодара гъилишниб, ов гъуроллари олиб лънйилади ва “браконьер”ларга нисбатан тегишли жазо чоралари гъълланади.

Эгасиз ашёга нисбатан мулк мулъульи рам дастлабки асосда вужудга келади. Эгаси бълмаган ёки эгаси номаълум ашё эгасиз ашё мисобланади. Эгасиз кучар ашёларга эгалик гъилишш мулъульини вужудга келтирувчи муддат амал гъилишши асосида кулга киритилиши мумкин. Бундай ашё тегишли давлат органи ёки фулъароларнинг ъзини узи бошлъариш органи аризасига мувофиль кучмас мол-мулкни давлат рнйхатига олувчи органда мисобга олинйб, уч йил утгач тегишли давлат органи талаби асосида суд томонидан давлатга ътказилиши мумкин.

ФКнинг 192-моддасида топилмага нисбатан мулкй хулъульларнинг вужудга келиши хусусиятлари белгиланган. Унда кърсатилишича, йульолган ашёни топиб олган шахс бу хаъда уни йнълотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш мулъульига эга бълган ъзга маълум шахслардан биронтасини дархол хабардор этиши рамда топилган ашёни шу шахсга гъайтариши шарт. Башарти, ашё бинода ёки транспортда топилган бълса, у шу бинонинг ёки транспорт воситасининг эгаси булмиш шахсга топширмоги лозим. Топилма топширилган шахс ашёни топиб олган шахсинг хулъульларини кулга киритади ва унинг мажбуриятларини ъз зиммасига олади. Башарти, топилган ашё гъайтарилишини талаб гъилишш мулъульига эга бълган шахс номаълум бълса ёки унинг манзили маълум бълмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тьирисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фулъароларнинг ъзини ъзи бошлъариш органига маълум гъилишши шарт.

ФКнинг 193-моддасига асосан, агар олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниъланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик мулъульини гънлга киритади (агар у бу хулъульдан воз кечса, топилма давлат мулкига ътади).

ФКнинг 196-моддасида хазилага нисбатан мулк мулъульини вужудга келиши хусусиятлари белгилаб лънйилган. Хазина деб, эгаси аниъланиши мумкин бълмаган ёки гъонун биноан хулъульларини йнълотган ерга кумилган ёки бошлъача усулда яширилган пул ёки гъимматбаро буюмларга айтилади. Яшириб лънйилган мол-мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бълган шахсга ва хазинани топган шахс мулкига, агар улар ъртасидаги келишувга мувофиль бошлъача тартиб белгиланган бълмаса, тенг улушларда тегишли бъллади.

Хазина у яшириб лънйилган ер участкаси ёки бошлъа мол-мулк эгасининг розилигисиз казишма ишларини олиб борган ёки бойлик гъидирган шахс томонидан топилган тагъдирда, бу хазина мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига кирадиган ашёлардан иборат хазина топилган тагъдирда, улар давлат ихтиёрига утади. Бирок хазина топилган ер участкаси эгаси ва хазинани топган шахс хазина кийматининг эллик фоизи мигъдорида мукофот олишга хаъли.

Хазина топиш учун казишма ва кидирув ишларини олиб бориш мернат ёки хизмат вазифаларига кирадиган шахслар (масалан, археологлар, геологлар)га нисбатан юъоридаги гъоидалар гънлланилмайдй (ФКнинг 196-моддаси, 5-банди).

Мулкка нисбатан эгалик муљульини вужудга келтирувчи хосила усули деганда, муайян шахс томонидан мулк муљульининг олинши дастлабки мулк эгасининг муљульига боилиль бълган усул назарда тутилади. Бу усулда мулк муљульининг маълум ашёга нисбатан пайдо бълши ёки бу ашёга нисбатан мулк муљульининг илгари маълум шахсга тегишли бълши билан боилильдир. Шу маънода мулк муљульининг бошља шахсга нтиши маъида суз юритилади. Бинобарин, хосила усули бълйича мулк муљульи вужудга келганда бу мулкка нисбатан бълган хуљульни бу шахсдан иккинчи шахсга кучирилиши тълрисида суз боради. Масалан, олиш-сотиш шартномаси тузилиши йъли билан узгаларга тегишли ашёга нисбатан эгалик муљульи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бъллади.

Мулк муљульининг хосила усулида вужудга келишига мисол гъилиб олиш-сотиш, хадя, айирбошлал, гъарз шартномалари, шунингдек, гъонун ва васият бълйича мерос олиш, давлат мулкни хусусийлаштириш оргъали олиншини кърсатса бъллади.

Фуълролик кодексининг 185-моддасида кърсатилганидек, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк муљульи, агар гъонун хужжатларида ёки шартномада бошляча тартиб назарда тутилган бълмаса, ашё топширилган пайдан бошлаб вужудга келади. Агар ашёни бировга нтказиш тълрисидаги шартнома нотариал гувохлантирилиши ёки рълхатдан нтказилиши лозим бълса, эгалик муљульи бундай шартнома нотариал гувохлантирилиши ёки рълхатдан нтказилиши лозим бълса, эгалик муљульи бундай шартнома нотариал гувохлантирилган ёки рълхатдан нтказилиши пайдан эълборан вужудга келади.

Гъонунда уй-жой (квартира)га мулк муљульининг вужудга келиши белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида кърилаётган янги уй-жойга мулк муљульи давлат рълхатидаг нтказилган пайдан бошлаб вужудга келади.

Бир ёки бир неча шахслар томонидан гъурилаётган уй-жой гъурилиши тамом бългунча ва рълхатдан нтказилгунча махаллий хокимият органларининг рухсатисиз бошля шахсга берилиши мумкин эмас. Давлатга гъарашли уй-жой назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Кооператив уй-жойга, квартирага, гаражга, чорбокка ва бошля биноларга мулк муљульи кооператив аъзоси пай бадалларини батамом тъллаб бълганидан кейин вужудга келади (ФКнинг 210-моддаси). Баъзи ашёларга нисбатан эса эгалик муљульи ашё топширилишидан сунг ёки ашёнинг киймати тълла ёки гъисман тълланганидан сунг вужудга келиши белгиланиши мумкин.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бир шахсдан иккинчи шахсга нтказилган молда, агар бундай нтказиш тегишли органлардан рълхатдан нтказилиши шарт бълса, ашёга нисбатан эгалик муљульи шартноманинг гъайд гъилишниши пайдан эълборан вужудга келади.

Мулкка нисбатан эгалик муљульининг нтиш пайти гъонунда мукаррар белгиланиши бировга утказилаётган ашёларни тасодифан нобуд бълши ёки бузилиши хавф-хатари, яъни бунинг натижасида келган зарар кимнинг зиммасида бълшлигини ум арамиятга эгадир.

ФКнинг 175-моддасида белгиланган гъоида бълйича мол-мулкнинг тасодифан нобуд бълши ёки бузилиши хавфи, агар гъонун хужжатларида ёки шартномада бошляча тартиб назарда тутилган бълмаса, келган зарар мулк эгасининг зиммасида бъллади.

Агар ашёларни бировга нтказувчи шахс топширишини ёки олувчи уларни гъабул гъилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бълши ёки бузилиши хавф-

хатари кечиктирган тарафда бўлади. Маслан, сотиб олувчи лўрилиш материалларини лўбул лўилишши кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилишидан келган зарарни ўз зиммасига олади.

Мулк мулўўнинг бекор бўлиш усуллари ўам хилма-хил. Бу усулларни лўйидагича туркумлаштириш мумкин:

1) мулкдорни ўз эрки-иродаси бўйича мулк мулўўнинг бекор бўлиши (маслан, мол-мулкни сотиш, хадя лўилиш ва ш.к.);

2) мол-мулкни тугатиш ва мисобдан чиљариш (йук лўилиш) ёки нобуд бўлиши натижасида мулк мулўўнинг бекор бўлиши (ФКнинг 198-моддаси).

3) мулкдорнинг эрки, иродасидан ташљари мол-мулкнинг олиб лўйилиши орљали мулк мулўўнинг бекор бўлиши. Мол-мулкни мулкдордан олиб лўйишга лўонунларда назарда тутилган молларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка лўаратилган тақдирда, шунингдек, национализация лўилиши, реквизиция ва мусодара лўилиши тартибда йўл лўйилади (ФКнинг 199-моддаси).

Агар лўонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб колса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк мулўўи суд тартибда бекор лўилишниб, олиб лўйилган мол-мулкнинг киймати шахсга тўланади (ФКнинг 199-моддаси, 2-банди).

Ашёларга нисбатан эгалик мулўўи баъзи молларда мулк эгасининг эркидан ташљари ўам бекор бўлиши мумкин. Масалан, ашёлар табиий офатлар, ёнгин, сув тошқини, зилзила натижасида тасодифан нобуд бўлишида мулк мулўўи мулк эгасининг эркига боилиљ бўлмаган молда бекор бўлади. Баъзи молларда, чунончи, лўарзни лўоплаш учун ижро варакаси бўйича хак ундирилишида ёки мол-мулкнинг мусодара лўилишнишида эгалик мулўўи мулк эгасининг эркига боилиљ бўлмаган молда бекор бўлиши мумкин.

Мулк мулўўнинг асосий тамойиллари (принциплари)

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (36, 53, 54 моддалар), ФК (164, 165, 172, 228, 231-моддалари) ва бошља лўонунларда мулк мулўўнинг лўйидаги асосий тамойиллари ўз ифодасини топган:

1. Ўзбекистон Республикасида мулк дахлсиз, мулкдорнинг мулкий=мулўўий лўонун билан кафолатланади ва мулкдор бу хулўўлардан фаљат лўонунда назарда тутилган молларда ва тартибдагина ўз мулкидан маўрум этилиши мумкин.

2. Иктисоднинг самарали амал лўилишшига ва халљ фаровонлигининг ўсишига ёрдам берадиган хар лўандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади.

3. Мулкчиликнинг ўамма шакллари химоя лўилишниши лўонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади.

4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан лўонунга зид бўлмаган хар лўандай хатти-харакатлари ўз хошишига кўра содир этишга халљли.

5. Мулкий хулўўнинг амалга оширилиши атроф-мухитга зарар етказмаслиги, фуљаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат хулўўларини бузмаслиги ўамда лўонун билан лўўриљланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.

6. Хар ким мулкдор бълишга хаъли.

Мулк шакллари

Илътисодий маънода мулк шакли дейилганда моддий неъматларни нъзлаштириш усулларининг йииндисиди тушунилади. Бундай усуллар якка тартибда ёки жамоат бълиб, ёхуд давлат томонидан амалга оширилиши мумкин.

Юридик маънодаги мулк шакли - моддий неъматларни муайян субъектларга тегишли бълишини (бириктириб лъуйишликни) мустаркамловчи ва тегишли мулкнинг муъульий режимини белгилловчи муъульий меъёрлар йииндисидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 167-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг лъуйидаги шакллари мавжуд:

1. Хусусий мулк;
2. Оммавий мулк.

Давлат мулк шакллари ривожлантириш учун зарур хуъуъларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг химоя лъилишнишини кафолатлайди. Мулк шакллари бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти маълуми ва мол-мулк режимининг узвий бирлиги асосий мезон мисобланади. Ўз навбатида хусусий мулк шакли лъуйидаги къринишларда (турларда) намоён бъледи:

- а) якка шахсга (индивидга) тегишли мулк (фуъларолар мулки);
 - б) нодавлат юридик шахслар мулки;
- Оммавий мулк таркибига лъуйидагилар киреди:
- а) Ўзбекистон Республикаси мулки;
 - б) маъмурий-худудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

Хусусий мулк тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 207-моддасига асосан хусусий мулк муъульи шахснинг лъонун хужжатларига мувофиъл тарзда лъълга киритган мол-мулкка эгаллик лъилиши, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш муъульидир. Яъни у мерос тариъласида, ишлаб чилъаришда нъз мернати билан шахсан иштирок этиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш, битимлар тузиш, ёлланма мернатдан фойдаланиш тартибиди рамда лъонунда таълъиллаб лъйлмаган бошъл асосларда олган муъульидир.

Хусусий мулк муъульининг субъектлари фуъларолар, хъжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга лъарашли бълмаган бошъл юридик шахслардир (ФКнинг 208-моддаси).

Хусусий мулк муъульи субъектлари гарчи турли-туман ва кенг доирада бълса рам уларни бирлаштирувчи белги мулкнинг вужудга келиши, ундан фойдаланиш, бошълариш, тасарруф этиш, унинг натижаларидан бахраманд бъллишда жисмоний шахс (хусусий шахс)нинг у ёки бу даражада иштирок этиши, иштирок этганида рам оммавий мулкдаги каби фуъларо (давлатга мансуб шахс) ёки махсус ваколатли мансабдор шахс сифатида эмас, балки мулкдор шахс сифатида иштирок этишидир. Бундай иштирок этиш бевосита (маслан, фуълароларга тегишли мол-мулк бълйича мулкдор ваколатларини амалга оширишда) ёки билвосита (масалан, юридик шахснинг таълсис

этувчиси ёки юридик шахс мол-мулкидан бахраманд булувчи субъекти сифатидаги хуъуъларини амалга оширишда) намоён бўлади. Хар иккала кўринишда ҳам хусусий шахсга маълум мулк хуъуълар тегишли бўлади ва у бу хуъуъларни ўзига хос тарзда руёбга чиқаради.

Фуъларолар мулки

Фуъларо мулки хусусий мулкнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, мулкнинг бошқа турларига нисбатан ўйидаги афзал томонларга эга:

1. Мулкдор хар доим конкрет шахс бўлади;
2. Мулкдор мулкка нисбатан энг якин бўлади ва шу сабабли ҳам унга таъсир ўйишда устунликларга эга;

3. Бинобарин, бундай мулк ташмачилик, ўрилик, хўжасизликнинг ўурбони бўлиш эртимолидан узоқ бўлиши Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 207-моддасига асосан хусусий мулк муълўи шахснинг ўонун хужжатларига мувофиль тарзда ўўлга киритган мол-мулкка эгалик ўйиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш муълўидир. Бошўача айтганда, хусусий мулкнинг бир тўрини фуълароларга якка тартибда тегишли бўлган мол-мулк маўносида тушуниш мумкин. Бу мулкнинг энг асосий белгилари мол-мулкка нисбатан мулкдор якка шахс, яўни фуъларо эканлиги ва у мол-мулкка нисбатан ўз хуъуъларини хусусий тарзда амалга оширишга халўи эканлигидир. Хусусий тарзда амалга ошириш дейилганда, мулк сориби бўлган шахснинг бошўа хар ўандай шахслардан рухсат олмай, ўз хохишига кўра мулк хуъуъларни амалга ошириши тушунилади. Фуълароларнинг хусусий мулк муълўини эътироф этиши тоталитар тузумда кораланган ёлланма меўнатни куллаш асосида фойда олиш маўсадини кўзлаб ишлаб чиқариш воситаларига, корхоналарга эгалик ўйишш имкониятларига йўл очди. Айни ваўтда хусусий мулк муълўини фуъларонинг ўзига якка тартибда тегишли мол-мулкка нисбатан эрки ва иродасини амалга оширишда мутлаў хохишини руёбга чиқариш маўносида тушунмаслик лозим. Хусусий мулк эгаси ўз хуъуъларини амалга оширишда атроф-мухитга зарар етказмаслиги ва бошўаларнинг манфаатларини бузмаслиги лозим. Юўорида таъкидланганидек, барча мулк турлари ичида фаўат фуъларолар мулкигина мулкдорга энг якин туради. Ўачонки мулкдор аниў ва муайян бўлса, ўз мол-мулкига бевосита тез ва осон таъсир кўрсатишга, назорат ўйишига имконият бўлса, бундай мол-мулк хўжасиз ўолмайди. Аксинча, мулкдорнинг доимий назорати, бошўаруви гамхурлиги остида кўпайиб, ривожланиб боради. Фуъларолар мулки сифатидаги бундай хусусий мулк бозор муносабатлари тизимида тадбиркорлик фаолиятининг моддий негизи мулкулчилик ва фарованлик манбаи сифатида ўзига хос мавўеига эга бўлади.

Хусусий мулк объектлари

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 209 моддасига асосан ўонун билан ман этилган айрим ашўлардан ташўари хар ўандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин. Ўйидагилар хусусий мулк муълўининг объектлари мисобланади:

- уй-жойлар, хонадонлар, дала ховлилар, экинлар, хайвон ва паррандалар, уй-рузгор буюмлари;
- акциялар, облигациялар ва бошўа ўимматбахо коўозлар;

- ишлаб чиғариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошға хўжалик фаолияти соҳасидаги корхоналар, мулкый комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошға ишлаб чиғариш воситалари;
- ихтиролар, селекция ютуғлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошға натижалари;
- истеъмол қилишга ва ишлаб чиғаришга мўлжалланган хар қандай бошға мол-мулк қонунларга мувофиқ хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно.

Юкоридаги объектлар хусусий мулк қўлуғи асосида фуғароларга қам, юридик шахсларга қам тегишли бўлиши мумкин.

Корхона мол-мулк мажмуидан иборат бўлиб, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг зарур ва муқим шартларидан биридир. Тадбиркорлик фаолияти юридик шахслар, фуғаролар ёки фуғаро томонидан ўз таваккалчиликлари ва мулкый жавобгарликлари асосида шахсий даромад (қойда) олиш мақсадида қонунлар доирасида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалик фаолиятидир, деб таърифлаш мумкин.

Фаолиятига ёлланма меҳнатни жалб қилган қолда иш олиб бораётган хусусий тадбиркор юридик шахс қисобланиб, унинг корхонаси тегишли тартибда қўйхатдан ўтказилиши шарт.

Ёлланма меҳнат жалб қилмай яқка тартибда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс юридик шахсни ташкил қилмай иш олиб бориши мумкин.

Хусусий тадбиркорликнинг мулки давлат, кооператив ёки бошға корхоналарнинг барча мулки ёки унинг бир қисмини харид қилишнинг ёки ижарадаги мулкни сотиб олишдан қамда қонунда назарда тутилган бошға асослардан вужудга келади.

Хусусий корхона ўзи жойлашган туман, шахар ва шахарлардаги туман хокимликларида давлат қўйхатидан ўтказилган қундан бошлаб юридик шахс қўлуғига эга бўлади. Унинг мулки асосий ва айланма маблақлардан, шунингдек, корхона балансида акс эттирилган бошға бойликлардан иборат.

Хусусий корхона эгаси Ўзбекистон Республикаси қонунларида зид белмаган хар қандай харакатни амалга оширишга ҳақлидир. Хусусий корхона мажбуриятлари бўйича корхона эгасига тегишли бўлган ўз мулки билан жавоб беради.

Қонун бўйича фуғаро ёки юридик шахс сотиб олиши, қойдаланиши ва ҳади қилиши мумкин бўлган хар қандай нарса хусусий мулк объекти бўлиши мумкин.

Фуғаролик муомаласида харакати чекланган мол-мулк объектларини эркин равишда сотиш ва сотиб олиш мумкин эмас. Бундай объектларнинг фуғаролик муомаласидаги харакати давлатнинг махсус ваколатли органлари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади. Ер хусусий мулк сифатида ўзига ҳос хусусиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги Фармонида асосан савдо объектлари жойлашган ер участкалари хусусий мулк сифатида сотилишига руҳсат берилади. Бундай сотиш танлов ёки қимошди савдолари асосида амалга оширилади. Турар жой ёки маъмурий бинолар жойлашган ер участкалари хусусий мулк бўлиб сотилмайди.

Тегишли қонун ҳужжатларида фуғароларнинг мулки бўла олмайдиган мол-мулк кўрсатиб утилган. Бунга асосан қўйидагилар фуғароларга тегишли мулк бўла олмайди:

- курол-ярог, шу жумладан, укотар курол (силлик стволли ов милтиклари, спорт куроллари, шунингдек мукофотга берилиб белгиланган тартибда рўйхатдан нўтказилган гўроллардан ташғари), армия нў-дорилари ва харбий техникаси;
- портловчи моддалар ва материаллар, асбоблар ва гўрилмалар;
- гиёхвандлик моддалари, психотрон, замарли моддалар, каттик таъсир этувчи, захарловчи моддалар;
- махсус таъғийлаб гўйилган бошға мол-мулк.

Агар фуғаро ихтиёрида бундай мол-мулк инсофли ва гўонуний асосларда пайдо бўлса (мерос тариғасида нўтиш ва х.к.), у буни нўзидан бегоналаштириши лозим. Агар бундай мол-мулк гайригўонуний ва ноинсофлик асосида олинса ёки хосил гўилинса, давлат фойдасига мусодара этилиши лозим.

Юльоридаги объектлар гўонунда белгиланган тартибда ва асосларда юридик шахслар мол-мулки таркибига кириши истисно этилмайди.

Фуғароларга гўарашли мол-мулк оила мулки кўринишида дам бўлиши мумкин. Оила - кишиларни бир-бирлари битим гўону-гўариндошлик ёки никоғ асосида биргаликда яшаб, умумий хўжалик юритувчи уюшмасидир. Оилавий мулкнинг таркибига гўуйидагилар киради:

- эр-хотининг биргаликдаги мулки;
- оила ағзоларининг хар бирига шахсан тегишли бўлган мулк, шу жумладан никоғгача бўлган мулк дам;
- оилавий умумий мулк - оила мулки ағзоларининг умумий келишуви асосида бошғарилади. Умумий гўоидага кўра оила юридик шахс эмас, бироқ оила замирида деғлон хўжалиги ташкил этилса, у юридик шахс муғуғидан фойдаланади.

Давлатга гўарашли бўлмаган юридик шахслар мулки - хусусий мулк сифатида

Давлатга гўарашли бўлмаган юридик шахслар мулкнинг иғтисодий мазмуни ташғилиши жихатдан уюшган кишилар гурухига моддий неғматларнинг тегишли эканлигида ифодаланади. Бағзи иғтисодий адабиётларда юридик шахслар мулки шу жамоа ағзоси рисобланган шахсларнинг умумий хиссали мулки деб кўрсатилади. Бу нотуғри. Мазкур мулкнинг субъекти фағат юридик шахс рисобланади.

Юридик шахслар мулкида умумий мулкдаги каби куп субъектлик эмас, балки бир субъектлик мавжуд. Юридик шахслар мулкнинг гўуйидаги турлари мавжуд: а) мағалла мулки; б) кооператив мулк; в) жамоа корхоналарининг мулки; г) ижара корхонасининг мулки; д) хўжалик ширкати ва жамияти мулки; е) хўжалик уюшмалари ва бирлашмаларининг мулки; з) диний ташкилотларнинг мулки.

Мағалла мулки. Мағалла иғтимой уз-нўзини бошғаришнинг бошланғич бўини рисобланади. Мағалла мулки таркибига гўуйидагилар киради:

- мағалла ағолисининг биргаликдаги меғнат фаолияти ва уларнинг умумий даромадлари;
- фуғаролар ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бадиялари, хайр-эхсонлари;
- давлат томонидан бериладиган моддий ёрдамлари мағаллада истикомат гўилувчи ағоли томонидан сайлаб гўйилган органлар мағалла мулкнинг субъекти рисобланади. Мағалла мулкнинг тайинлашидан мағсад, турли маросимлар,

тадбирлар, шунингдек, кам таъминланган оилаларга нисбатан моддий ёрдам бериш мисобланади.

Кооператив мулк хўжаликни биргаликда юритиш ёки бошга фаолият билан шуғулланиш учун аъзолик асосида ихтиёрий бирлашган фуъароларнинг биргаликдаги мулкидир. Кооператив мулк нз таркиби бўйича унинг аъзолари мол-мулкни умумлаштириш, хўжалик фаолиятини юритиш асосида олинган даромадлар ва хоказолардан ташкил топади.

Ижарага олинган корхона мулки таркибига асосан ишлаб чиғарилган махсулотдан олинган даромад ва бошғалар киради. Корхонанинг органи мулк субъекти мисобланади.

Жамоа корхонасининг мулки давлат корхонасининг бутун мол-мулки меънат жамоаси аъзолари томонидан сотиб олиш ёки бошғача усуллар билан кулга киритилган тақдирда вужудга келади. Унинг таркибига, шунингдек, ишлаб чиғарилган маъсулотлар, олинган даромад ва бошғалар ҳам киради.

Хўжалик ширкати ва жамиятларининг мулки юридик шахс мисобланган хўжалик ширкати ва жамиятининг мулки гъатнашчиларнинг гъншган хиссаси мисобидан хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда гъонунда ман этилмаган бошга асосларда улар томонидан гънлга киритилган мол-мулкдан мавжуд:

- масъулияти чекланган жамиятлар. Бунда муассис=таъсисчи жамиятнинг хўжалик фаолияти натижаси учун устав фондига нзи киритган пай бадали улуши миғдориди жавобгар бўлади;
- тўлигъ масъулияти жамоалар. Бунда таъсисчи жамият фаолияти учун тўлигъ хажмда жавобгар бўлади;
- коммандит жамияти узига хос аралаш жамият бўлиб, муассислар масъулияти чекланган аъзо ёки тўлигъ масъулиятли аъзо бўлиши мумкин.

Хўжалик жамияти муассислари хўжалик жамиятлари фаолиятида бевосита иштирок этишлари шарт эмас.

Акционерлик жамиятлари нз устав фондининг маълум гъисми кийматида (20-50 фоиз) акциялар, гъимматли гъоюзлар чиғаришга хагъли. Умумий гъоиди бўйича акция чиғарувчи акция чиғариш учун махсус идора рухсатини олади.

Акционерлик жамиятлари очик ёки ёпик турда бўлиши мумкин. Акциялар фонд биржасида эркин таркатилса, очик турдаги, фагъат махсус доирадаги шахсларгагина таргъатилса, ёпик типдаги акционерлик жамияти бўлади.

Жамоат бирлашмаларининг мулки жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари; хотин-гъизлар, фағрийлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва турли жамиярмалар мол-мулкидан иборат.

Оммавий (давлат) мулкнинг зарурати ва манбалари

Давлат мулки мулкнинг Мустагъил шакли мисобланади. Давлат мулки зарурлигининг объектив сабаблари гъуйидагилардан иборат:

- давлат органлари фаолиятини ташкил этиш;
- давлат хавфсизлиги ва мудофаа эхтиёжлари;
- илм-фан ва маданиятни таъминлаш;
- кам таъминланган аролини ижтимоий мимоя гъилишш;

- табиий офатларга ва фавъулудда молатларга лъарши кураш ва оъибатларини бартараф этиш;
- баъзи тармолларда ишлаб чиълариш фаолиятини амалга ошириш (масалан, атом, ёнилги энергияси ва ш.к.).

Давлат мулкнинг манбалари лъуйидагилардан иборат:

- а) солиълар; б) хар хил тълвлар; в) ишлаб чиълариш фаолиятидан олинган даромад; г) кредитлар, заёмлар; д) давлат мулкни хусусийлаштиришдан тушган даромадлар; з) бошља манбалар.

ОММАВИЙ (ДАВЛАТ) МУЛКИ ХУЪУЪИ Оммавий (давлат) мулкнинг турлари

Ўзбекистон Республикасида оммавий (давлат) мулкнинг лъуйидаги турлари мавжуд:

а) Ўзбекистон Республикаси мулки лъуйидагилардир:

- муълъи асосида тегишли бълган мол-мулк: ер, ер ости бойликлари, сув, хаво бълшлиги, ъсимлик ва хайвонот дунёси дамда бошља табиий бойликлар;
- давлат хокимияти ва бошъларуви республика органларининг мол-мулки давлат арамиятига эга бълган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблаилари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошља фондлари республика мулкдир, шунингдек, корхоналар ва бошља мулккий комплекслар, ълв илмий-тадкикот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти бъллар бюджет ёки давлатнинг ъзга маблаилари мисобидан яратилган ёки сотиб олинган бълса, бошља мол-мулк республика мулки бъллиши мумкин. Республика мулки бълган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Хукумати ёки улар махсус вакил лълган органлар, агар лъонунда бошълча тариб назарда тутилмаган бълса, тасарруф лъиладилар (ФКнинг 214-моддаси).

Республика мулки бълган мол-мулк давлат юридик шахсларига хължалик юритиш ёки операти бошълариш муълъи асосида бириктириб лълйилиши мумкин.

Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиълар, йигимлар ва бошља мажбурий тълвлардан, шунингдек, лъонунларда назарда тутилган асосларга мувофилъ бошља тушумлар мисобидан ташкил этилади.

Б) маълурий-худудий тузилмалар мулки (муниципал ёки коммунал мулк). Мазкур мулк таркибига махаллий бюджет маблаилари, муниципал уй-жоё фонди ва коммунал хължалик корхоналар ва бошља мулккий комплекслар, халъ таълими, маданият, соилълни салълаш муассасалари, шунингдек бошља мол-мулк муниципал мулк бъллади.

Муниципал мол-мулкни лъонун хужжатларида ошкача тартиб назарда тутилмаган бълса, давлат хокимияти махаллий органлари ёки улар вакил лълган органлар тасарруф этадилар

Мулкни давлат тасарруфидан чиълариш

ва хусусийлаштириш

1991 йил 19 ноябрда бу ҳаёда махсус гуонун гуабул гуилишнган. Мазкур гуонуннинг гуабул гуилишнишига гууйидагилар объектив сабаблар булди:

- 1) тоталитар тузумда шахснинг мулкдан бегоналашуви огуьибатларини тугатиш;
- 2) давлат мулкининг таркибий марказлашувининг хаддан ортиши, ундан самарали фойдаланиш, бошгуариш ва назорат гуилишшни таъминлай олинмаганлиги;
- 3) давлат мулкига нисбатан ташмачилик ва хъжасизликка баррам бериш;
- 4) бозор илтусодиети, тадбиркорлик фаолиятини йнълга гуъйиш мулкнинг давлат гуълида хаддан ортилъ марказлашувига зид эканлиги.

Давлат тасарруфидан чилгуариш дейилганда, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа ижара корхоналарига, акцияли жамиармаларга, давлатга гуарашли бнълмаган бошгуа корхоналар, ташкилотларга айлантирилиши тушунилади.

Хусусийлаштириш дейилганда эса, фулгуаролар ва давлатга тааллугули бнълмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат акцияларини давлатдан сотиб олиши тушунилади.

Давлат органлари хусусийлаштириш субъекти бнъла олмайди. Хусусийлаштириш объектларини давлат бюджети томонидан сотиб олишга йнъл гуъйилмайди. Хусусийлаштириш жараёни мобайнида кнп молларда низоли бинолар хусусида келишмовчиликлар ва тизим бнълимларнинг акциядорлик жамиятлари таркибидан чилгуишлари билан боилилъ бнълган низолар келиб чилъмогуа.

Тажриба шуни кнрсатадики, айрим корхоналар ва идоралар томонидан Ёзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Вазирлар Махкамасининг давлат тасарруфидан чилгуариш ва хусусийлаштириш масалаларига оид гуарорларига етарлича эътибор берилмаётган моллар рам учраб туради. Уларни бажаришда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва хусусийлаштириш жараёнига тнъсилгулар тугдирадиган тор маркамачиликка йнъл гуъйилаётганидан далолат беради.

Тошкент шахар Акмал Икромов тумани ошхоналар трести «Таом» акционерлик жамиятига айлантирилган, шундан кейин 2 ва 4-ошхона жамоалари «Таом» таркибидан чикиб, «Чупон-ота» ва «Маърифат» жамоа ташкилотига айланишга гуарор гуилганлар.

Давлат мулкани бошгуариш ва тадбиркорликни гуъллаб-гуувватлаш гуъмитасининг Тошкент шахар бошгуармаси нз буйруи билан гуайта ташкил гуилишшни расмийлаштирган.

«Таом» хиссадорлик жамияти бу буйругуни рагуилгуий эмас деб топиш рагуида Тошкент вилоят хнъжалик судига мурожаат гуилган.

Вилоят суди судлов райъатининг мал гуилув гуарори билан ошхоналарни риссадорлик жамияти таркибидан чилгуариш рагуида умумий мажлисининг рухсати бнълмаганлиги учун даъво талаблари гуаноатлантирилмаган.

Прокурорнинг протести ва Тошкент шарар Давлат мулкани бошгуариш бошгуармасининг аризасига асосан вилоят суди судлов райъатининг гуарори билан шу суднинг мал гуилув гуарори бекор гуилишниб, даъво талаблари рад этилган. «Таом» риссадорлик жамияти, гарчанд, талаблари Ёзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1994 йил 18 июлдаги 366-сонли гуарори билан тасдигуланган «Объектларнинг хнъжалик жамиятлари ва ширкатлари таркибидан чилгуиш тартиби рагуида»ги Низомга зид бнълса-да, иккита ошхонани нз таркибидан чилгуармаслик

маъсадида вилоят хъжалик судининг ғарори устидан Олий хъжалик судига шикоят билан мурожаат этган. Олий хъжалик суди судлов райъати омонидан даъвонинг рад этилиши асосли деб топилган.

Амалиётда хусусийлаштиришни олиб боришнинг у ёки бу меъёри билан боғлиқ бўлган давлат бошқаруви органларининг актларини маълумий эмас деб топиш маълумидаги низолар ҳам мавжуд.

Ашёвий мулк турлари

Мулкий мулклар тизимида мулк мулк билан бир ғаторда ашёвий мулклар муҳим ғринни эгаллайди. Маълумки, мулкдор ҳам доим ғз мол-мулкига нисбатан шахсан ғзи барча ваколатларини амалга ошириш имкониятига эга бўлавермайди. Баъзи молларда объектив сабабларга кўра (масалан, давлат мулкни идора қилишда) ёхуд мулкдорнинг вояга етмаганлиги, мулкни шахсан ғзи бошқариш мулкдоридан фойдаланиш имкониятига эга эмаслиги ва бошқалар сабабли мол-мулк бошқа шахслар ихтиёрига ваътинчалик топширилиши мумкин. Ана шундай молларда мулкдор бўлмаган шахс бошқаларнинг мол-мулкига эгаллик қилиши, фойдаланиши ва мулкдор рухсат берган доирада тасарруф қилиши ашёвий мулклар орқали амалга оширилади. Бинобарин, ашёвий мулкнинг мулкдорнинг розилиги билан унинг мол-мулкни бошқа шахслар томонидан эгаллаш, фойдаланиш тартибини белгиловчи мулкнинг воситалар сифатида тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ғонунларига асосан ашёвий мулкларнинг ғуйидаги турлари мавжуд:

- хъжалик мулк;
- оператив бошқариш мулк;
- ижара ва мулк ижара.

Хъжалик юритиш мулк

Хъжалик юритиш мулк давлатга ғарашли корхоналарга нисбатан кенг ғўлланилади. ФКнинг 176-моддаси асосан хъжалик юритиш мулк асосида ихтиёрида мол-мулк бўлган унитар корхона бу мол-мулкка ФКда белгиланадиган доирада эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Унитар корхона дейилганда ғзига бириктириб ғўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк мулк берилмаган тижоратчи ташкилот тушунилади. Унитар корхонанинг мол-мулк бўлинмасдир ва у ғўшилган хиссалар (улашлар, пайлар) бўйича, шу жумладан корхона ходимларари ғртасида ҳам таъсимланиши мумкин эмас (ФКнинг 70-моддаси).

Хъжалик юритиш мулкда мулк хулклар ғз мазмунига кўра икки ғисмдан иборат бўлади:

- ғонунга мувофиқ корхона ташкил этиш;
- корхона фаолият соғасини ва маъсадларини аниқлаш;
- корхонани ғайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини хал қилиш;
- корхонани ғайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини хал қилиш;
- корхона директорини (раъбарини) тайинлаш;

- корхонага лъарашли мол-мулкдан белгиланган маъсадларда фойдаланиши ва унинг сакланишини назорат гъилишш;
- хъжалик юритишда бълган мол-мулкни ишлатишдан келган фойданинг бир гъисмини нъзига олиш.

Мулкдорнинг ушубу хуълъларда айни ваълта хъжалик юритиш корхонасининг мажбуриятлари дамдир. Бунга асосан корхона хъжалик юритиш асосида нъзига бириктирилган кълчмас мулкни мулкдорнинг розилигисиз сотишга, ижарага беришга, гаровга гъуйишга, хъжалик ширкатлари ва жамиятларининг устав фондига хисса, улуш сифатида топширишга ёки уни бошълча усулда тасарруф этишга хакли эмас.

б) хъжалик юритиш асосида узига мол-мулк бириктирилган корхона бу мол-мулкка нисбатан юълорида кърсатилган хуълъларидан ташъларида бълган хуълъл ва ваколатларни амалга оширишга халъли. Корхонага карашли мол-мулкни у Мустаълл тасарруф этади (ълонунда белгиланган моллар бундан мустасно).

Хъжалик юритиш муълъл асосида фаолият юритувчи корхона маълмурияти мулкдор ёки у вакил гъилган орган томонидан тайинланади ва уларга мисоб беради.

Оператив бошълариш муълъл

Нълбекистон Республикаси ФКнинг 178-моддасида оператив бошълариш муълълнинг мазмуни берилган. Унга асосан давлат корхонаси, шунингдек, муассаси нъларига бириктириб гълйлган мол-мулкка нисбатан лълонунда белгилаб гълйлган доирада, у фаолиятининг маълсадларига, мулкдорнинг топширикларига дамда мол-мулкнинг вазифасига мувофил молда эгалик гъилишш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш хуълълларини амалга оширадлар.

Давлат корхонаси ёки муассасасига бириктириб гълйлган мол-мулкнинг эгаси ортикча фойдаланилмаётган ёки ноълрин фойдаланилаётган мол-мулкни олиб гъуйиш дамда уни нъл хохлаган тарзда тасарруф этишга хакли.

Оператив бошъларув муълълдан фойдаланувчи муассаса нълзига бириктириб гълйлган мол-мулкни ва смета бълйича унга ажратилган маблалар мисобига сотиб олинган мол-мулкни бошъл шахсга беришга ёки бошълча усул билан тасарруф этишга хакли эмас. Агар таълсис хужжатларига мувофил муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуулланиш муълъл берилган бълса, бундай фаолиятдан олинган даромадлар бу даромадлар мисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасасининг Мустаълл тасарруфига утади ва алоида балансда мисобда олиб борилади (масалан, давлатга карашли олий нълув юрти кафедраси томонидан шартнома асосида тадълълотлар нълказиб, ишлаб топилган маблалар худди шундай тартибда тасарруф гъилишнади).

Давлат корхонаси нълзига бириктириб гълйлган мол-мулкни унинг эгасининг (ялни давлатнинг) розилиги билангина бошъл шахсга беришга ёки уни бошълча усулда тасарруф гъилишшга хакли. Агар лълонун хужжатларида бошълча белгиланган бълса, давлат корхонаси ишлаб чилъарадиган марсулотларни нълзига Мустаълл равишда реализация гъилади. Давлат корхонасининг даромадларини таълсимлаш тартиби унинг мол-мулки мулкдори томонидан белгиланади. Оператив бошъларув-муълъл асосида фаолият юритувчи давлат корхонасининг мол-мулки етарли бълмаганида давлат унинг мажбуриятлари бълйича субсидиар жавобгар бъллади (ФКнинг 72-моддаси, 5-банди).

Хъжалик юритиш муљуљи ёки оператив бошљариш муљуљининг вужудга келиши ва бекор бњлиши

Унитар корхонага ёки муассасага уз мол-мулкини хъжалик юритиш муљуљи ёки оператив бошљариш муљуљи асосида бириктириб љуйиш маљидаги љарор бириктириб љњйиладиган мол-мулк эгаси (мулкдори) томонидан љабул љилишнади. Бирок ашёвий хуљуљнинг вужудга келиши учун шундай љарорни љабул љилишш кифоя эмас. Тњла хъжалик юритиш муљуљи ёки оперативбошљариш муљуљи бириктириб љњйиладиган мол-мулк мулкдор томонидан унитар корхона ёки муассасага топширилган ваљтдан бошлаб вужудга келган мисобланади (агар љонун хужжатларида ёки мулкдорнинг љарорида бошљача тартиб белгиланмаган бњлса).

Хъжалик юритиш ёки оператив бошљаришда бњлган мол-мулкдан фойдаланишдан олинган даромадлар, хосил ва мајсулотлар, шунингдек, унитар корхона ёки муассаса шартнома бњйича ёхуд бошља асосларда олган мол-мулк љонунда белгилаб љњйилган тартибда корхона муассасасининг хъжалик юритишига ёки оператив бошљаришига утади.

Хъжалик юритиш ёки оператив бошљариш муљуљи асосида корхона ёки муассасага бириктириб љњйилган мол-мулк мулкдорнинг љарори билан корхона ёки муассасанинг мол-мулки љонуний суратда олиб љњйилган молларда бекор бњлади. Айни ваљтда хъжалик юритиш ёки оператив бошљариш муљуљи мулк муљуљининг бекор бњлиши љонуний асослари вужудга келган молларда (мулк муљуљининг бекор бњлиши тартибда) бекор бњлиши мумкин.

Мулки комплекс сифатида давлат корхонасида бњлган мулк муљуљи давлат мол-мулкини бошља мулкдорга њтган ваљтда бундай корхона узига карашли мол-мулка хъжалик юритиш муљуљини мај салљаб љолади. Оператив бошљариш муљуљига эга бњлган муассаса ёки корхонага мулк муљуљи бошља шахсга њтганида бу муассаса ва корхона њзига бириктириб љњйилган мол-мулкнинг оператив бошљариш муљуљини њзида салљаб љолади.

Дерљон (фермер) хъжалигининг мулки

Умумий биргаликдаги мулк књринишларидан бири дерљон хъжалигининг мол-мулкидир. Йонунга асосан дерљон (фермер) хъжалигининг мол-мулки унинг аъзоларига, агар улар њртасидаги шартнома билан бошљача тартиб белгиланмаган бњлса, улушли ёки биргаликдаги умумий мулк муљуљи асосида тегишли бњлади. Бу мол-мулк њз таркибига турар-жой хъжалик бинолари, сујориш иншоотлари, экинлар, чорва моллари, паррандалар, техника ва ускуналар, транспорт воситалари, љишлољ хъжалиги ашёлари кабиларни олади.

Хъжалик етиштирган мосил, мајсулот ва бошља даромадлар хъжалик аъзоларининг умумий мол-мулки мисобланади ва њзаро келишув асосида фойдаланилади. Бундай мол-мулкни тасарруф этиш бњйича битимлар хъжалик рајбари ёхуд у ваколат берган хъжалик аъзоси томонидан тузилади.

Дерљон (фермер) хъжаликлари маљидаги љонунга асосан дерљон (фермер) хъжаликлари юридик шахс муљуљига эга.

Дерљон (фермер) хъжаликларининг бир ёки бир неча аъзоси унинг таркибидан чилљан талљирда биргаликдаги умумий мулк асл молида талљимланмайди, белки тегишли улуш пул маблајлари билан тњланади. Бундан асосий маљсад мавжуд дерљон

(фермер) хъжаликларининг парчаланиб йук куймасликдир. Худди шу сабали янги деръон (фермер) хъжалиги ташкил этиш маъсадида ажралиб чилъаётган аъзолар деръон (фермер) хъжалигининг умумий мулкдаги нъз улушларини асл холида олишга халъли. Бирок бунда мол-мулкни таъсимлаш деръон (фермер) хъжалиги фаолият юритиш учун зарур бълган асосий ишлаб чилъариш воситаларидан маърум гълмайдиган тарзда амалга оширилиши керак.

Деръон (фермер) хъжалиги аъзоларининг биргаликдаги умумий мол-мулкдаги улушлари, агар улар нъртасидаги келишувга мувофилъ бошлъача тартиб белгиланмаган бълса, барчаси учун тенг хажмда деб рисобланади.

Деръон (фермер) хъжалиги тугатилган таъдирда, барча кредиторларнинг талаблари кондирилганидан кейин гълган мол-мулк мулк муълъули асосида деръон хъжалиги аъзоларига тегишли бъллади ва гълонунда ёки шартномада белгиланган тартибда таъсимланади.

Мулк муълъулини римоя гъллишш усуллари

Мулк муълъулини химоя гъллишшда Фуълъаролик муълъули нормалари мурим роль уйнайди. Фуълъаролик муълъули йнли юридик мулк муълъулини химоя гъллишнинг асосий усуллари гълуйдагича: мулкни бировнинг гълонунсиз эгаллашидан талаб гъллиб олиш (виндикацион даъволар); мулкдан фойдаланишда мулк эгаси гъллишган тълъсгинликларни бартараф этиш (негатор даъволар); мулк муълъулини бузишга гъларатилган айригълонуний битимлар (шартномалар)ни халъилъий эмас деб топиш тълърисида гъларорлар чилъариш билан гълъригъллаш; асоссиз олинган мулкни гълйтариш йнли билан гълъригъллаш.

Мулк муълъулини химоя гъллишшнинг юълорида кърсатилган усулларида биринчи ва иккинчи ашёвий хулъулъ нормаларига асосланиб гъллинадиган даъволар бълса, учинчи, тълртинчи ва бешинчи усуллар мажбурият муълъули нормаларига асосланиб гъллишнадиган даъволар рисобланади.

Ашёвий хулъулъка асосланган даъволар - ашёнинг(мулкнинг) асл холида гълйтарилишига ёки мулкдан фойдаланишда гъллишнаётган тускинликларни йукотишга гълратилади.

Мажбурият муълъулига асосланган даъволар эса битимда (шартномада) иштирок этувчи мулк эгасининг (кредиторнинг) манфаатини куриклашга гайригълонуний равишда тузилган шартнома юзасидан олинган нарсанинг мулк эгасига гълйтаришга, зарар курган шахснинг (жабрланган шахснинг) зарарларини тъллатишга, асоссиз олинган нарсаларни гълйтариш ёки унинг кийматини гълйтаришга гълратилади. Бундан ташлъари Ёзбекистон Республикаси ФКнинг 233-моддасида мулкдорнинг муълъули гълонуний равишда тълхтатилган таъдирда унинг манфаатларини химоя гъллишш кафолатлари белгилаб гълъйилган. Айни валътда гълонунда мулкдор муълъулини бузувчи дам уз ифодасини топган. Бинобарин, юълоридаги асослар мулк муълъули химоя гъллишшнинг узига хос Мустагълл тури сифатида каралиши мумкин. Бундай молатларда мулкдор муълъулининг бузилиши давлат идораси томонидан ноорматив ёки хулъулъни кулловчи хужжат гълбул гъллишниши оркали руй беради. Бунда мулк муълъулининг бекор бъллиши гълонуни асосларга эга бъллиши ёхуд гайригълонуний бъллиши мумкин. Лекин хар иккала молатда дам мулкдорнинг гълонуний манфаатлари кафолатланади. Масалан, мулкдорга карашли уй, бошлъа бинолар, иншоотлар, дов-дарахтлар жойлашган ер участкасини олиб гълуйиш дамда гъларор гълбул гъллишниши

муносабати билан ёки давлат идорасининг мулкдор мол-мулкни бевосита олиб ўйишга қаратилмаган бошқа қарори муносабати билан мулкдор муўўғини тўхтатиб ўйишга ўонунда белгиланган ўолларда ва тартибдагича йўл ўўйилади. Бунда мулк муўўғи бекор бўлиши муносабати билан мулкдорга етказилган барча зарарлар мулкдорга батамом тўланади. Агар мулкдор бундай қарордан норози бўлса, у ўолда низо суд томонидан хал этилмагунча мулк муўўғини бекор ўилишга сабаб булувчи қарор ижроси тўхтатилади.

Давлат бошқарув идораси ёки давлат хокимияти махаллий идораси томонидан ўонунга хилоф бўлган хужжатнинг ўабул ўилишниши натижасида мулкдорнинг мулккий хуўўғлари бузилган талқидирда, бундай хужжат мулкдорнинг даўвосига кўра суд томонидан халўлий эмас деб топилади. Мазкур хужжатни ўабул ўилган давлат органи ўуз ихтиёридаги маблаў рисобидан мулкдорга етказилган зарарларни тўлаши лозим.

Мулкни бировнинг ўонунсиз эгаллашидан талаб ўилиб олиш (индивикацион даўволар)

Мулкдорга қаршли мулк бирон-бир шахс (фуўро ёки юридик шахс)нинг ўонунсиз эгалигида бўлса, мулкдор ўуз мулкни асл ўолатида ўайтариш ўаўида судда бу шахсга нисбатан даўво кузгатишга халқли. ФКнинг 228-моддасида айтилганидек, мулкдор ўуз мол-мулкни бошқа шахснинг ўонунсиз эгалигидан талаб ўилиб олишга халқидир. Фуўролик муўўғи назариясидан бундайдаўволарга виндикацион даўволар дейилади.

Виндикацион даўво мулкни инсофсиз эгалловчиларга ўам ўилишниши мумкин. Инсофсиз эгалловчи деб мулкнинг ўзига йайриўонуний йўл билан ўтишини билган ёки билиши лозим бўлган эгалловчига айтилади. Инсофли эгалловчи деганда, мулкнинг ўзига йайриўонуний йўл билан ўтишини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган эгалловчи тушунилади.

ФКнинг 229-моддасида кўрсатилганидек, агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш муўўғига эга бўлмаган шахсдан хал тўлаб олинган бўлса, олувчи буни билмаган ва билиши мумкин бўлмаган (инсофли эгалловчи) бўлса, мол-мулк мулкдор томонидан ёки эгалик ўилишш учун мулкдор берган шахс томонидан йўлотиб ўўйилган ёхуд мулкдордан ёки у мол-мулкни берган шахсдан уйрланган ё бўлмаса уларнинг ихтиёридан ташқари бошқача йўл билан уларнинг эгалигидан чилўиб кетган бўлса, мулкдор бу мол-мулкни олган шахсдан талаб ўилиб олишга халўли.

ФКнинг мазкур 229-моддасидаги умумий ўоидада баўзи истиснолар ўам назарда тутилган, чунончи: агар мулк суди қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибдасотилган бўлса, мол-мулкни юўорида кўрсатилган асослар бўйича талаб ўилиб олишга йўл ўўйилмайди; агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш муўўғига эга бўлмаган шахсдан хал тўламасдан олинган бўлса, мулкдор мол-мулкни барча ўолатларда ўам талаб ўилиб олишга халўли. Пул, шунингдек, тақдим этувчига деб ёзилган кимматли ўоиозлар инсофли эгалловчидан талаб ўилиб олиниши мумкин эмас.

Ўзининг гайриўонуний равишда бошқа шахсга ўтказилган мулкларини талаб ўилиб олишда мулкдор бир валтнинг ўзида ўуйидагиларни:

биринчидан, инсофсиз эгалловчидан, масалан сотиб олувчидан мулкни эгаллаган барча ваъти мобайнида олган ёки олиниши лозим бълган мамма даромадларнинг гъайтарилишини ёки тъланишини;

иккинчидан, инсофли эгалловчидан эса - у ъзининг билган ёки билиши лозим бълган пайтдан бошлаб ёхуд мулкнинг гъайтарилиши търисида мулк эгасининг даъвоси ёки чилъариб олиши лозим бълган мамма даромадларнинг гъайтарилишини ёки тъланишини талаб гъилишшга хакли..

Њз навбатида инсофли эгалловчи мам, инсофсиз эгалловчи мам мулкдан канча ваът давомида олинган даромад мулкдорга гъайтарилиши керак бълса, шунча ваът давомида мол-мулкка гъилишнган зарур харажатларини тълашни мулкдордан талаб гъилишшга хакли.

Фуълролик кодексида мулк хуълуълари химоя гъилишнишининг кучайтирилишини таъминловчи гъатор мурим гъоидалар белгиланган. Бундай гъоидалар жумласига куидагилар киради:

биринчидан, мулк эгаси мулкни ъзи йълъотган ёки ъзи ъирлатган молларда инсофли эгалловчидан талаб гъилиб олишдан ташгъари яна мулк унинг ихтиёридан ташгъари эгалигидан (кулидан) кетган тақдирда мам талаб гъилиб олиш;

иккинчидан, мулк бировга ишониб топшириб гъыйилганда, унинг ихтиёридан ташгъари кулидан чикиб кетган бълса мам бу мулкни инсофли равишда олувчидан талаб гъилиб олиш;

учинчидан, агар мулк бировга топшириш муълуълуга эга бълмаган шахсдан бепул олинган бълса, у ваътда мулк эгаси барча молларда уз мулкни талаб гъилиб олиш муълуълуга эга бълди.

Юкорида айтиб утилганидек, виндикацион даъво - бировнинг гъонунсиз эгалигида бълган ашёни гъайтариб олиш маълудаги мулк эгасининг даъвосидир. Виндикацион даъвони бошгъа турдаги даъволардан ажратиб турадиган асосий белгилари: даъволашувчи тарафлар, даъво асоси ва даъво нарсаи, шунингдек, унинг маълсаидир.

Ашёга нисбатан мулк муълуълуга эга бълган, лекин ашёи кулида бълмаган шахс виндикацион даъво бълйича даъвогар бълди. Виндикацион даъвони гъилишшга айрим мулк эгасигина хакли бълмай, улушлари бълган мулкдорларнинг хар гъайсиси мам даъво гъилишга халли. Бундан ташгъари мулкни гъонун ва шартномага биноан эгаллаб (саллаб) турган шахслар мам виндикацион даъво бълйича жавобгар бълдилар.

Эгалик муълуълви виндикацион даъвони гъилишшга асос бълди. Мулкдор мулк муълуълви асосида узига тегишли ашёга бълган субъектив муълуълви билан бу мулкни эгаллаш (гъллида саллаш), ундан фойдаланиш, унитасарруф этиш имкониятидан маърум бълганида - бу хуълуъларнинг ъзига гъайтарилишини талаб кила олади.

Виндикацион даъвонинг маълсади - бузилган мулкй хуълуълни тиклашдан, ашёни бевосита мулк эгаси ихтиёрига гъайтаришдан иборат бълди.

Виндикацион даъвонинг предмети (нарсаи) - турга хос аломатлар (сон, огирлик, улчов) билан белгиланадиган, шунингдек, индивидуал (хусусий) аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бъллиши мумкин.

Виндикацион даъво бълйича фаълат индивидуал ашёлар эмас, балки бошгъа барча мулкдор, асл молатда гъонунсиз эгалловчидан талаб гъилиб олиниши мумкин.

Мулк эгасига унга карашли ашё ърнига, унинг кийматини тълаш, барча молларда мам мулк эгасининг манфаатларини таъминлай олмайди. Бинобарин, мазкур масалани

хал гъилишшда жисмий ёки индивидуал аломатли мулкларни эгалловчидан мажбурий тарзда олиб бериш муъульининг судларга берилиши - мажбуриятларининг турмушда реал ижро этилишини, шунингдек, мулкий хуъульининг янада тъларок мимоя гъилишнишини таъминлашга гъаратилади.

Виндикацион даъво хуъульни бузиш фактидан келиб чикса рам, зарар етказишдан келиб чилъадиган даъво мисобланмайди. Виндикацион даъвога биноан ашё асли молатда гъайтарилиши талаб гъилишнса, зарар етказишдан келиб чилъадиган мажбуриятда эса, ашё нрнига унинг киймати рам талаб гъилишниши мумкин.

Агар ишни хал гъилишшда шартномага оид жавобгарлик белгилаш учун асослар бълса, у валътда даъво шартнома мажбуриятлари тълрисидаги нормаларнинг гъоидаси бълйича хал гъилишнади. Бинобарин, виндикацион даъво ашёвий муъульий даъво сифатида кърилганлиги туфайли шартнома юзасидан гъилишнадиган даъво билан аралаштириб юбормаслиги лозим. Масалан, ашёни гъайтариш малъидаги даъво шартнома мажбуриятларини, чунончи, ижара ёки омонат тълрисидаги шартномалар юзасидан мулк эгаси ашёни асли холида гъайтариш тълрисида даъво гъилганида, ашёни гъайтариб олиш малъидаги талаб шу шартномани тартибга соладиган муъульий нормалар асосида каноатлантирилади. Демак, бундай молларда мулк эгаси шартнома бълйича даъво гъилишш нрнига виндикацион даъво гъилишшга хакли бълмайди.

Мулкни эгаллаш гъонуний ва гъонунсиз бълйиши мумкин. Мулкни хуъуль нормалари ёки шартномага асосланган молда эгаллаш гъонуний эгаллаш мисобланади. Бунда мулк ижозат этилган (гъонун ёки бошгъа муъульий акт билан йъл гълйилган) усул билан кулга киритилади.

Гъонунсиз эгаллаш ашёни етарли муъульий асосларга эса бълмай гълда салъаб туришга айтилади. Гъонунсиз эгалловчи деб нъзбошимчалик билан эгаллаб олувчи, нирловчи ёки топиб олинган нарсани нъзлаштирувчи, шунингдек, ашёни эгасидан гъонун ёки шартнома асосида олмайдиган шахсга айтилади. Мулк гъонун йъл гълйимайдиган усул билан сотиб олинганда, гълга киритилганида рам уни эгаллаш учун муъульий асос бълмаса, бундай эгаллаш рам гъонунсиз эгаллаш бъллади. Масалан, фуъларо А. Фуъларо Б. дан бир ашё сотиб олади. Аммо кейинчалик фуъларо Б. Сотилган ашёнинг эгаси эмаслиги туфайли харидор А. га мулкка бълган хуъульни нътказа олмаслиги малълум бъллади. Фуъларо А. муъульий нуълтаи назардан гъараганда, гарчи ашёни фуъларо Б. Иштироки билан тегишли усулда нъзига олган бълсада, гъонунсиз эгалловчи бълйиб кърилади.

Фалъат гъонунсиз эгалловчи, яъни даъво гълъзиатилган валътда низоли мулк гъонунсиз эгалигида бълган шахсина виндикацион даъво бълйича жавобгар мисобланиши мумкин.

Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига
гъилишнган тускинликларни бартараф этиш
(негатор даъволар)

Баъзи молларда мулкий хуъульининг бузилиши ашёни эгаллаш муъульидан махрум гъилишш билан боилйль бълмаслиги рам мумкин. Ашё мулк эгасининг ихтиёрида, эгалигида бълган бир валътда мазкур ашёни бирон-бир шахснинг харакати тускинлик гъилишши олйбатида фойдаланиш кийнлишиши ёки умуман фойдаланиш имкони бълмай гъолиши мумкин. Масалан, фуъларо А. нинг гълрзи учун фуъларо Б. нинг мулки нотълри хатланганида фуъларо билан. Мулкнинг рълхатдан чилъарилишини ва

шу билан ыз мулкидан фойдаланишга гылишган тгьсгынликнинг бартараф этилишини талаб гыла олади.

Мулк эгаларининг мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш мугууьини бузиш (гарчи бу эгалик мугууьидан махрум гылишш билан боилигь бгьлмаса дам) игьгьотиш магыдаги талабларни хугууь назариясида негатор дагьволар деб айтилади. ФКнинг 231-моддасида мулкдор ыз хугууьларининг хар гьандай бузилишини, гарчи бу бузилиш эгалик гылишшдан махрум этиш билан боилигь бгьлмаса дам, бартараф этишни талаб гылишши мумкинлиги кгьрсатилган. Мазкур дагьвонинг нарсаси мулк эгасининг бундай халакитни (тгьсгынликни) игьгь гылишш магыдаги талаби рисобланади. У мулк эгасига мулкдан фойдаланишда, уз мугууьини амалга оширишда тускинлик гылади.

Судда негатор дагьвони мулк эгасигина эмас, балки ашгьни гьонуний асослар бгьйича, масалан, гьонун гьки шартномага асосан эгалловчи шахс дам кузгатишга хакли. Бундай гьонуний эгалловчилар гьзларининг талабларини ФКнинг 231-моддаси асосида эмас, балки мулкни эгаллашларининг гьонунийлигини белгиловчи хугууь нормалари (ФКнинг 232-моддаси) асосида куя оладилар. Масалан, мулкни ижарага олувчи, ягьни мулк эгаси билан тузилган шартнома бгьйича ашгьдан вагьтинча фойдаланувчи шахс бу мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш мугууьни бузилганида хар кимга, шу жумладан, мулк эгасига нисбатан дам дагьво гьгьзгаигьшга хакли. ФКнинг 232-моддасида айтилишича, гарчи мулкдор бгьлмаса дам, лекин мол-мулкка мерос гылиб колдириладиган умрбод эгалик, хгьжалик юритиш, оператив бошгьариш мугууьни асосида гьки гьонун гьхуд шартномада назарда тутилган бошгьа асосга кгьра эгалик килагьтган шахс дам ФКнинг 228-231-моддаларида назарда тутилган хугууьларга эга бгьлади.

Суд тажрибасини гьрганиш шуни курсатадики, хозирги вагьтда негатор дагьво деб аталган дагьво билан судга камда-кам мурожаат гылишнади. Аммо бундан мулк эгаларининг хугууьларини бузишдан магьлум даражада химоя гылиувчи мазкур хугууь нормаси уз арамиятини игькотди, деган хулоса мутлако келиб чикмайди. Амалда бировнинг мулкгий мугууьини бузишга уринган мар гьандай шахсни тартибга чагьриб турувчи бундай нормаларнинг бгьлиши магьсадга мувофигьдир.

Мулкий хугууьни фугьаролик мугууьни нормалари юридик химоя гылишшнинг бошгьа усуллари

Юкорида биз мулк мугууьининг ашгьвий-мугууьгий воситалари гьрдамида (виндикацион ва негатор дагьволар билан) римоя гылишшиши масалалари билан танишдик. Мулкий хугууьни химоя гылиш билан боилигь бгьлган масалаларни гьрганишда мулк эгаларининг мулкгий хугууьларини римоя гылиувчи мажбурият мугууьига оид воситалар дам мурим арамиятга эга. Мулк мугууьини римоя гылишшнинг бундай мажбурий-мугууьгий усуллари икки кгьринишда:

- 1) шартномали муносабатлар; 2) шартномадан ташгьари муносабатларда бгьлади.

Тгьгьгьизинчи МАВЗУ

Мажбурият ва мажбурият мугууьни тушунчалари

Фуъаролик муъульида мажбурият деб шундай фуъаролик муъульий муносабатга айтиладики, унга асосан шахс (ъарздор) бошъа шахс (кредитор) фойдасига муайян харакатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулк топшириш, ишни бажариш хизматлар кърсатиш, пул тълаш ва хоказо, ёки муайян харакатдан ъзини сальлашга мажбур бълади, кредитор эса - ъарздордан ъзининг мажбуриятларини бажаришни талаб ъилишш муъульига эга бълади (ФКнинг 234-моддаси).

Юкорида берилган таърифга кър мажбурият кенг маънода хуъуль субъектлари мисобланган шахслар (ташкilotлар ва фуъаролар) ъртасидабъладиган фуъаролик муъульи харктеридаги муносабатларни билдиради.

Мажбурият тушунчаси хуъульнинг бошъа соъаларида дам, чунончи, маъмурий хуъуль, оила муъульи, мернат муъульи соъаларида дам берилади. «Мажбурият» атамаси бошъа маъноларда дам ишлатилади, масалан, мажбурият деб фальат муайян бир харакатни ъилишшга, чунончи: ижара хакини тълашга, сотиб олинган нарсанинг ъийматини тълашга ъаратилган бурчга дам айтилади.

Мажбурият субъектлари ва объектлари унинг муъим элементлари мисобланади.

Мажбурият субъектлари муайян хуъульларга эга бълган ва зиммасига мажбурият олган шахслардир. Хар бир мажбуриятда, албатта, икки тараф иштирок этади. Муайян бир харакатнинг, ъилишнишини ёки муайян харакатни ъилишшдан сакланишни талаб этишга хакли бълган тараф - кредитор деб аталади. Муайян харакатни ъилишшга ёки харакат ъилишшдан сакланишга мажбур бълган тараф эса ъарздор деб аталади.

Мажбуриятда иштирок этувчи кредиторнинг муъульи нисбий хуъуль бълади, чунки кредитор фальат маълум шахс ёки шахсларга (бир ъарздор ёки бир неча ъарздорларга) нисбатан талаб ъъийиш муъульига эга.

Мажбуриятда кредиторнинг талаб ъилишш муъульи ва шунга яраша ъарздорнинг бурчи нимага ъарата белгиланган бълса, шунинг ъзи мажбурият объекти мисобланади. Жумладан, хуъуль ва бурчлар бирон-бир ашёни олишга, топширишга, муайян пул суммасини тълашга, бирон-бир ишнинг бажарилишига ъаратилган муъульий харакатлардан иборат бъллиши мумкин.

Мажбурият муъульи деб мулк топшириш, ишларни бажариш, хизмат кърсатиш ёки пул тълаш билан боилиъ бълган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган фуъаролик муъульий нормалар йииндисига айтилади. Мажбурият муъульи жамиятимизда мулкый муносабатларнинг энг муъим ва кенг соъасини ъзининг фуъаролик муъульий характеридаги ъоидалари билан тартибга солади. У ташкilotлар билан фуъаролар ъртасидаги муносабатларни дам, чунончи: фуъароларга хилма-хил товарлар, озик-овкат махсулотларини сотишда, уларга хар турдаги хизматлар кърсатиш, турар-жойлар бериш ва бошъа молларда вужудга келадиган муносабатларни дам тартибга солади.

Жамиятдаги мажбуриятга оид муъульий муносабатлар фуъаролар ва ташкilotларнинг хилма-хил эhtiёжларини кондириш, таъминлаш маъсадларида ърнатилади. Мажбуриятлар търисидаги нормалар мулкнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ътишини, ишлаб чилъариш ва маиший хизмат кърсатиш корхоналари оркали хилма-хил хизматлар кърсатилишини тартибга солади. Мажбуриятлар воситасида мулк ва мулкый хуъульлар курикланиши таъминланади, фуъаронинг соглигига зарар етказилганда, фуъаро улдирилганида курилган зарарлар копланади ва хоказо.

Мажбурият муъульи фуъаролар билан фуъаролар ъртасидаги муносабатларни дам, жумладан, бозорларда озик-овкат махсулотларини олишда, уй-жой сотиб олиш ва

бошља ролларда бњладиган њзаро мажбуриятларни рам тартибга солади. У ташкилотлар ва фуљароларга етказилган мулкий зарарнинг тњланишини, шунингдек љонун ёки шартномалар билан белгиланган асослар бњлмай туриб олинган насаларнинг љайтарилишини тањминлайдиган хуљуљларни рам уз ичига олади.

Мажбурият муљуљининг тизими икки асосий булимдан: мажбуриятлар тњірісидаги умумий љоидалар ва мажбуриятларнинг айрим турларига оид махсус љоидалардан иборат.

Мажбурият тњірісидаги умумий љоидаларда (ФКнинг 234-252-моддаларида) мажбуриятларнинг келиб чилјиши ва бажарилиши, мажбуриятларнинг бажарилишини тањминлаш, талаб љилишш муљуљини бировга њтказиш ва љарзни кучириш, мажбуриятлари бузганлик учун жавобгарлик ва нихоят мажбуриятларнинг бекор љилишниши асослари белгиланади.

Мажбуриятларнинг алоқида турларига баіишланган ФК нормалари мажбурият муљуљи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар нихоятда куп ва хилма-хил бњлишлиги туфайли Кодексда салмокли њринни эгаллайди. Мажбурият муљуљининг мазкур махсус љисми нормалари мазмуни ва хажми бњйича тенг бњлмаган икки туркумга: шартномали мажбуриятлар институтларига ва шартномасиз (шартномадан ташљари) мажбуриятлар институтларига бњлинган.

Шартномали мажбуриятларга оид муљуљий институтлар жумласига: олиш-сотиш, махсулот етказиб бериш, љарз, контрактация, пудрат, мулк ижараси, турар-жой ижараси, юк ва йњловчилар ташиш, комиссия шартномалари ва бошља бирмунча шартномалар асосида бњладиган муносабатларни тартибга соладиган муљуљий нормалар тааллуқлидир.

Шартномалардан ташљари мажбуриятларга оид муљуљий институтларни асосан љуйидагилар: зарар етказишдан келиб чилјадиган мажбуриятлар, мулкни асоссиз олиш ёки асоссиз тежашдан ва шу каби бошља асослардан келиб чилјадиган мажбуриятлари ташкил этади.

Мажбурият мазмуни деганда кредиторнинг љарздор томонидан муайян харакатлар љилинишини (ёки љилинмаслигини) талаб этишга бњлган муљуљи ва љарздорнинг шунга яраша бњлган бурчи тушунилади. Йарздор томонидан љилишниши лозим бњлган харакатлар хар хил: ашёни эгасига (кредиторга) топшириш, ашёларни фойдаланиш учун топшириш, маълум сумма пулни тњлаш, биронта ишни љилишш ёки хизмат књрсатиш, љарздор томонидан биронта битимнинг тузилишини тањминлаш, бировга етказилган зарарни тњлаш, асоссиз олинган ёки асоссиз тежалган мулкни љайтариш ва хоказолар тњірісида бњлиши мумкин.

Юкорида књрсатилган мажбурият объектларидан књринишича, мажбуриятнинг мазмуни асосан мулкий характердаги хуљуљ ва бурчлардан иборат бњлса-да, хуљуљ субъектлари њзаро мулкий характерда бњлмаган мажбуриятларни рам белгилашлари мумкин. Масалан, маълум асар муаллифларидан бири њзаро келишув бњйича муайян валът ичида асарнинг бир љисмини тузатиб љайта ишлаб келиш тњірісида сөз зиммасига мажбурият олиши мумкин ва хоказо.

Хулоса љилиб айтганда, мажбуриятларнинг мазмунида љонунга хилоф бњлмаган хар љандай мулкий ва мулкий характерда бњлмаган харакатларни љилишшни талаб этишга љаратилган хуљуљлар ва бу харакатларни љилишш юзасидан олинган мажбуриятлар бњлиши мумкин.

Мажбуриятларнинг турли тарафларнинг бир-бирига нисбатан белгиланган хулуъ ва мажбуриятлари уларнинг характериға лъараб фарё гъилади. Улар мазмуни, объектлари ва субъектларига лъараб гъуйидагиларга бълнади:

1.Ижобий мазмунли мажбуриятлар ва салбий мазмунли мажбуриятлар. Агар мажбуриятлар юзасидан лъарздор муайян бир харакатни гъилишшга бурчли бълнб, кредитор айнан шу харакатнинг гъилишнишини талаб гъилишшга хакли бълса - бундай мажбурият ижобий мазмунли мажбурият, деб аталади. Гъулуъий муносабатларнинг гъуйидагида ижобий мазмунли мажбуриятлар ётади. Масалан, олиш-сотиш, мулкни ижарага бериш, маиший хизмат кърсатиш сорасида олинадиган мажбуриятлар - ижобий мазмунли мажбуриятлардир.

Агар мажбурият бълйича лъарздор муайян харакатни гъилишдан салъланишга бурчли, кредитор харакат гъилишдан салъланишини талаб этиш мулуъуьига эга бълса - бундай мажбурият салбий мазмунли мажбурият деб аталади. Масалан, нашриёт шартномаси бълйича муаллиф шартнома кучда бълган даврда нъз асарини бошгъа нашриётга топширишдан салъланиш мажбуриятини олса, нашриёт муаллифнинг бошгъа нашриёт билан шартнома тузишдан салъланишини талаб этиш мулуъуьини олади.

2.Бир томонлама ва икки томонлама мажбуриятлар. Агар мажбуриятда гъатнашувчиларнинг бирида фалъат талаб гъилишш мулуъуьи (ёки хулуъуьлари), иккинчи томонда эса, фалъат мажбурият (мажбуриятлар) бълса, бундай мажбуриятларга бир томонлама мажбурият деб айтилади. Бунга мисол гъилиб лъарз шартномасини кърсатиш мумкин. Карз шартномаси бълйича лъарз берган шахс лъарзнинг гъайтарилишини талаб гъилишш мулуъуьига эга бълса, лъарздор нъз зиммасига олган лъарзини гъайтаришга бурчлидир.

Агар мулуъуьий муносабатда гъатнашувчиларнинг хар гъайсиси ха хулуъуь, дам мажбуриятга (гъатор хулуъуьлар ва мажбуриятларга) эга бълса, бундай мажбурият икки томонлама мажбурият мисобланади. Икки томонлама мажбуриятларга олиш-сотиш, ижара, пудрат каби шартномаларни мисол гъилиб кърсатиш мумкин. Масалан, олиш-сотиш муносабатида сотувчида сотилган нарсани топшириш мажбурияти бълса, олувчида сотиб олинган нарсанинг кийматиға яраша хак тълаш мажбурияти бъллади. Аксарият мажбуриятлар икки томонлама бълнб кърнади.

3.Муайян харакатни бажаришга лъаратилган ва альтернатив мажбурият. Агар мулуъуьий муносабат бълйича кредитор лъарздордан муайян бир харакат гъилишнишини, масалан, маълум ишнинг бажарилишини, бирон-бир ашённинг топширилишини ёки маълум сумма пул тъланишини талаб гъилишш мулуъуьига эга бълса, бундай мажбурият муайян харакатни бажаришга лъаратилган мажбурият деб аталади. Агар мулуъуьий муносабатда кредиторнинг талаби бълйича лъарздор бир неча харакатлардан бирини бажаришга мажбур бълса, бунда мажбурият альтернатив мажбурият саналади. Альтернатив мажбурият бълйича мулуъуьий муносабатда бир неча харакат кърсатилган бълса дам, мажбуриятнинг мазмунини лъарздорнинг фалъат биргина мажбурияти ва кредиторнинг шу мажбуриятнинг бажарилишини талаб гъилишшга бълган мулуъуьи ташкил этади. Гъулуъуьий муносабатда назарда тутилган харакатлардан бирининг бажарилиши билан мажбурият ижро этилган мисобланади. Альтернатив (муълубил) мажбуриятнинг бажарилиши тълрисидаги гъоида ФКнинг 250-моддасида берилади. Мазкур моддада кърсатилишича агар лъарздор икки ёки бир неча харакатлардан биринчи бажаришга мажбур бълса, гъонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моријатидан бошгъача тартиб англишилмаса, танлаш мулуъуьи лъарздор ихтиёрида бъллади. Фуълроли кодексининг бир канча харакат кърсатилган бълса дам, мажбуриятнинг

мазмунини гъарздорнинг фалъат биргина мажбурияти ва кредиторнинг шу мажбуриятнинг бажарилишини талаб гъилишга бълган мулъульи ташкил этади. Гълульий муносабатда назарда тутилган харакатлардан бирининг бажарилиши билан мажбурият ижро этилган мисобланади. Альтернатив (мулъобил) мажбуриятнинг бажарилиши тълрисидаги гъоиди ФКнинг 250-моддасида берилади. Мазкур моддада кърсатилишича, агар гъарздор икки ёки бир неча харакатлардан бирини бажарилшга мажбур бълса, гъонун, шартнома ёки мажбуриятнинг мориятидан бошгъача тартиб англашилмаса, танлаш мулъульи гъарздор ихтиёрида бълди. Фулъаролик кодексининг бир канча моддаларида гъандай мажбуриятнинг бажарилиши лозимлигини танлаш мулъульи кредиторга берилганлигига кърсатилади. Чунончи: уларда сотилган ашённинг сифати лозим даражада бълмаганда, сотиб олувчи нз мориши билан ана шу ашён бошгъа сифатли ашёга алмаштиришни ёки харид бахосини тегишли даражада камайитиришни ёхуд сотувчининг шу ашёдаги камчиликларни халъ олмай тузатиб беришни, ёки шу камчиликни тузатиш учун олувчининг гъилган харажатларини тъллашини ё бълмаса шартномани бекор гъилиб, нзига келган зарарнинг тълланишини талаб гъилишга халъли бълди,, деб кърсатилади. Бу гъоиди бълйича гъарздор сифатидаги сотувчи томонидан бажарилиши лозим бълган харакатлардан бирини танлаш мулъульи кредиторга, яъни сотиб олувчига берилади.

4. Шахсий характерга эга бълган мажбуриятларга ва шахсий характерга эга бълмаган мажбуриятлар. Баъзи мажбуриятлар мулъульий муносабатда гъатнашувчиларнинг хар гъайсиси ёки бирининг шахси билан гъатъий боилиль бълйиши мумкин. Масалан, топширилъ шартномаси бълйича вужудга келадиган мажбурият вакилнинг (топширилъни бажарувчининг ишончли шахс бълйишига гъараб белгиланади. Бундай шахсий характерга эга бълган мажбуриятларнинг бажарилишини, агар гъонун ёки шартномада бошгъача хол белгиланган бълмаса, бошгъа шахс билан алмашиниши мумкин эмас. Бундай мажбурият гъарздор ёки кредиторнинг вафот этиши билан бекор бълди.

Аксарият мулъульий муносабатларда мажбуриятнинг ким томонидан бажарилиши арамиятга эга бълмайди. Масалан, гъарз шартномаси бълйича мажбуриятнинг фулъаро Г. томонидан ёки унинг учун фулъаро Б. томонидан мам бажарилиши мумкин. Бундай шахсий характерга эга бълмаган мажбуриятлар бълйича кредитор мам, гъарздор мам бошгъа шахс билан алмашинишига йъл гълйилади. Бундай мажбуриятлар бълйича кредитор ёки гъарздорнинг вафот этиши мажбуриятнинг бекор гъилиши учун асос бълмайди.

Мажбурият мулъульидаги санкция масаласига келсак, фулъаролик мулъульи нормаларига мувофилъ гъллланиладиган мажбурлаш чоралари кълпинча хуълуль бузилишида, мажбуриятларни бажармаслик ёки тегишли даражада бажармаслик учун гъллланилади. Санкция фулъаролик мулъульий муносабатида иштирок этаётган тарафлар уз зиммаларидаги мажбуриятларини бажармаганларида ёки лозим даражада бажармаганларида хуълуль нормаларига мувофилъ гъллланиладиган мажбурлаш чорасидир. Бузилган мажбуриятлар юзасидан гъллланиладиган санкциялар хар хил. Мажбурий чора сифатида гъллланиладиган санкциялар умумий характерга эга бълйиши мамда махсус, яъни аниль бир мулъульий муносабатдан юзага келган харакатларга нисбатан гъллланиладиган бълйиши мумкин. Умумий характердаги санкциялар мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш, бирор ашён топшириш мажбуриятини бажармаслик учун гъллланилади.

Махсус санкцияларга мисол ғилиб сотилган ашёларни сифати тегишли даражада бълмаслиги учун сотувчининг жавобгарлигини кърсатиши мумкин.

Санкция мажбуриятларда иштирок этувчи ва ғз зиммаларидаги мажбуриятларни бажармаган тараф - кредитор ва ғарздорга нисбатан ғълланилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун ғълланиладиган санкциялар ғуйидаги гурухларга бъллиниши мумкин:

1. Ихтиёрий бажарилмаган бурчни мажбурий ижро эттиришга ғаратилган санкция. Масалан, олинган ғарз пули ихтиёрий равишда тъланмаганида уни мажбуран ундириш мумкин бълди.

2. Шартномада кърсатилган мажбурият бажарилмаганда уни бир томонлама бекор ғилишш мульғини беришга ғаратилган санкция. Масалан, ижарага олувчи уз мажбуриятини бажармаганда ижарага берувчининг талаби билан шартнома муддатидан аввал бекор ғилишниши мумкин.

3. Мажбуриятнинг ижро этилиши тартибини ғзгартиришдан иборат бълган санкция. Масалан, махсулот олувчи ташкилот аввал махсулотлари учун халь тълашни кечиктирганидан махсулот етказувчи у билан акцепт шакли бълйча рисоб-китоб килмай, балки харидор ташкилотга ноулай бълган аккредитив шакли бълйча рисоблашиш тартибига ғтиши мумкин.

4. тузук тараф зиммасида бълган мажбуриятлар хажмини камайтиришга ғаратилган санкциялар. Бунга мисол ғилиб харидор узига шартнома шартларига номувофиль сифатдаги ашё топширилганида, унинг нархини тегишинча камайтиришни талаб кила олишлигини кърсатиш мумкин.

5. Нотузук тарафнинг зиммасида бълган мажбуриятлар хажмини оширишга ғаратилган санкциялар. Бундай санкция ғълланилишида мажбурият бузган нотузук тараф узи учун нокулай бълган бағзи вазифаларни, ғншимча мажбуриятларни бажаришга мажбур ғилишнади. Масалан, сифатли нарса ғрнига сифатсиз ашё топширган сотувчи бу ашёнинг нуксонларини тузатиш учун ёки камчиликларни йукотиш учун харидор томонидан ғилишнган харажатларни тълашга мажбур ғилишниши мумкин.

6. Мулкий жавобгарлик чоралари сифатида куриладиган санкциялар.

Мажбуриятнинг вужудга келиш асослари

Фульаролик хульғлари ва бурчларини келтириб чиларадиган молатлар мажбуриятга оид мульғий муносабатларни дам вужудга келтирадиган асослар бъллиб, ФКнинг 8-моддасида кърсатилган. ФКнинг 234-моддасида айтилишича, мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида дамда Фульаролик кодексида кърсатилган бошља асослардан келиб чилди.

Фульаролик хульғ ва бурчларининг вужудга келиш асослари (юримдик ваьтлар) ФКнинг 8-моддасида кърсатилган.

Маълумки, ФКнинг деярли барча нормалари шартномалардан келиб чилдиган мажбуриятларни тартибга солишга ғаратилган. Бу мульғий нормалар воситасида тартибга солинадиган мажбуриятлар жумласига мулкни бошља шахсинг эгалигига топшириш (олиш-сотиш, айирбошлалш, хадя шартномалари)дан келиб чилдиган, мулкни оператив бошляриш мульғини ғтказиш (махсулот етказиб бериш шартномаси)дан фойдаланиш мульғини ғтказиш (мулк ижараси ва турар жой

ижараси, мулкдан бепул фойдаланиш тўрисидаги шартномалар)дан, бирор ишни бажари ёки хизмат кўрсатиш (пудрат, юк ташиш, топширик, комиссия, омонат, экспедиция шартномалари)дан ва бошга шартномалардан келиб чиладиган мажбуриятлар киради. Хозирги бозор шароитларида турли тадбиркорлик субъектлари нўртасида тузиладиган шартномалардан келиб чиладиган мажбуриятлар алоҳида арамиятга эгадир.

Давлат органларининг ўонунда фуъаролик хуъуъ ва мажбуриятлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган хужжатлари ўам мажбуриятларни келтириб чиъариши . Бундай хужжатлар турли кўринишларда - давлат буюртмаси ёки маъмурий хужжатлар шаклида бўлиши мумкин.

Фуъароларга турар жойлардан фойдаланиш ўуъуъини берадиган ордер ва маъмурий далолатнома сифатида уй бошъармаси билан ордер олган фуъаро нўртасида турар жой ижараси шартномасини тузишга ва шу билан муайян мажбуриятларни вужудга келтиришга асос бўлади.

Фуъаролик ўуъуъий мажбурият судлар томонидан чиъарилган хужжатлар (хал килув ўарорлари, ажримлар, хукмлар) асосида ўам вужудга келиши мумкин. Ўонун йнъл ўнълган асосларда мол-мулкнинг мулк сифатида олиниси натижасида ўам (масалан, эгалик ўуъуъини вужудга келтирувчи муддат хосил бўлганлиги сабабли) мажбурият келиб чиъиши мумкин. Бир томонлама битимлар ўам фуъаролик ўуъуъий мажбуриятларни келтириб чиъарувчи юридик фактлар жумласига киради. Бундай битимга мувофилъ шахсинг эрки иккинчи бир шахсга хуъуъ ва мажбурият келтириб чиъаради. Бир томонлама битимларга мисол ўилиб васиятни курстайш мумкин. Васият бўйича мулк олиш ўуъуъи ва мархумнинг ўарзларини тўлаш мажбурияти вужудга келиши мумкин.

Яратилган ихтиро ва фойдали модель, буюмларнинг саноат намуналари, фан, адабиёт ва санъат асарлари ўонун талабларига жавооб ебриши керак. Тегишли ўонунлардаги нормаларга мувофилъ бу яратилган нарсалар уни яратган шахс билан тегишли давлат ташкилотлари нўртасида мажбуриятларнинг келиб чиъишига асос бўлади.

ФКнинг 234-моддасида кўрсатилганидек, фуъарога ёки ташкилотга зиён етказиш ўам мажбуриятнинг келиб чиъишига асос бўлади. Зиён етказган шахсда жабрланган шахсга нисбатан унга етказган зиён учун муайян мажбуриятлар вужудга келади. Бундай мажбуриятлар шартлашилмаган мажбуриятлар деб аталади.

Мажбуриятлар ўонунларда белгиланганидек, етарли асослар бўлмасдан туриб, бошга бировнинг мулкни олиш ёки бошга шахс мулкни асоссиз тежашдан ўам келиб чиъади. Агар асоссиз олинган мулкни асли холида ўайтариш имконияти бўлмаса, унинг асоссиз олинган пайтда белгиланган киймати бараварида хал олинган мажбурияти вужудга келади.

Бошка шахсарнинг ишларини топшириксиз юргизганлик сабабли келиб чиъадиган мажбуриятлар тўрисидаги ўоидалар ўам ўонунларда мавжуд.

Ўонунларда кўрсатилишича, бошга шахс манфаатларини кўзлаб топширик олмай харакат ўилган шахс шу муносабат билан ўилган зарур харажатларнинг тўланишини талаб ўилишга хакли. Агар манфаатдор шахс топширик олмай харакат ўилган шахсинг ишини маъкулласа, бундай ўолларда фуъароларўонунданнинг топширик шартномаси тўрисидаги ўоидалари ўўлланилади ва мажбуриятларнинг келиб чиъишига асос бўлади.

Фуъаролик муъульий мажбуриятлари танлов эълон гъилишшдан дам келиб чилъиши мумкин. Мукофот тълaшни ошкора ваъда гъилишш (танлов эълон гъилишш)дан келиб чилъадиган мажбуриятларда муайян ишни яхширок ижро этганлик учун давлат, кооператив ёки жамоат тaшкилоти томонидан махсус хак мукофат тъланишини ошкора ваъда гъилишш - бу тaшкилотни ишни танлов шартларига мувофилъ мукофотга сазовар бълган шахсга ваъда гъилишшган хакни тълaшга мажбур гъилади.

Мажбуриятга оид муъульий муносабатлар ходисалардан дам келиб чилъади. Бунга мисол гъилиб табиий ходисалар, масалан, ёнгин ёки зилзила натижасида ижарага топширилган мулкнинг зарарланиши туфайли суиурта органига нисбатан келиб чилъадиган мажбуриятларни кърсатиш мумкин.

Мажбуриятлар гъонунда кърсатилган молларда бошгъа асослардан дам келиб чилъиши мумкин.

Мажбуриятдаги шахсларнинг гъзгариши

Кредиторнинг гъзгариш мажбуриятга оид муъульий муносабатларда муайян субъектлар гъртасида вужудга келади. Мажбуриятни бажаришда иштирок этаётган тарафлар гъринларини бошгъа шахс билан алмaшинишларига гъонун бълйича йъл гълъйилади. Мажбуриятда гълатнашувчи кредитор дам, гъларздор дам бошгъа шахслар билан алмaшинишлари мумкин.

Кредиторнинг алмaшиниши, деб мажбуриятда иштирок этаётган кредитор уз гърнини бошгъа шахс билан алмaшинишига айтилади. Кредитор талаб гъилишш муъульининг бошгъа шахсга гълказиши, агар бу гъонун ёки шартномага зид бълмасагина ёхуд талаб кредиторнинг шахси билан боилиль бълмасагина йъл гълъйилади. Агар талаб кредиторнинг шахси билан чамбарчас богланган бълса, масалан, ФКнинг 314-моддасида кърсатилганидек, алиментлар тълрисидаги ва хаётга ёки соиликка етказилган зарарни тълaштълрисидаги талабларнинг бошгъа шахсга гълтишига йъл гълъйилмайди.

Баъзи молларда талаб гъилишш муъульини гълказиш шартнома бълйича дам йъл гълъйилмайди. Масалан, умрбод асраш шарти билан уй-жойни топширган шахс гълзининг талаб гъилишш муъульини бошгъа шахсга гълказа олмайди. ФКнинг 318-моддасида кърсатилишичча, кредиторнинг мажбурият бълйича хуълуъллари бошгъа шахсга гълуйидаги молларда утади:

- 1) кредитор хуълуъларидаги универсал ворислик натижасида;
- 2) кредитор хуълуъларини бошгъа шахсга гълказиш тълрисидаги суднинг гъларорига мувофилъ;
- 3) гъларздорнинг мажбурияти ушбу мажбурият бълйича гъларздор бълмаган кафил ёки гаровга куювчи томонидан бажарилиши ольибатида;
- 4) суиурта молати бошланиши учун жавобгар бълган гъларздорга нисбатан кредитор хуълуъларининг суиурта гъилувчига суброгацияси (гълтиши) натижасида;
- 5) гъонунда назарда тутилган бошгъа молларда;

Талаб гъилишш муъульини бошгъа шахсга утказган кредитор бу хуълуълни тасдиклайдиган хужжатларни ана шу шахсга топширишга мажбур. Чунончи, кредитор гъларздордан тилхат олган бълса, мазкур хужжатга талаб гъилишш муъульининг

Њтказилганлигини ёзиб, уни янги кредиторга топшириши лозим. Талабдан бошља шахс фойдасига кечган дастлабки кредитор янги кредитор олдида унга утказилган талабнинг халъилий эмаслиги учун жавоб беради, бирок ѓарздорр бу талабнинг бажарилмаганлиги учун жавоб бермайди, дастлабки кредитор янги кредитор олдида ѓарздор учун ѓз зиммасига кафолатни олган моллар бундан мустасно (ФКнинг 321-моддаси).

Кредиторнинг хуљуљлари бошља шахсга ѓтиши учун агар ѓонун ёки шартномада бошљача тартиб назарда тутилган бњлмаса, ѓарздорнинг розилиги талаб ѓилишнмайди. Агар ѓарздор кредиторнинг хуљуљлари бошља шахсга ѓтганлиги маљида ёзма равишда хабардор ѓилишнган бњлмаса, яги кредитор шу туфайли келиб чилъан ѓзи учун нокулай ољибатлар хавфини ѓз зиммасига олади. Мазкур молда мажбуриятнинг дастлабки кредиторга нисбатан бажариш деб рисобланади (ФКнинг 313-моддаси).

Баъзи молларда меъёрий хужжатларнинг узида мам талаб ѓилишш муљуљини умумий ѓоида сифатида ѓтказишга йњл куймаслиги, масалан, темир йњл Уставининг 171-моддасида темир йњл корхонасига талаб, шикоят ёки даъво кузгатиш муљуљини бошља ташкилотга ёки фуљарога ѓтказишга йњл куймаслиги књрсатилиши билан бирга ѓандай молларда бу ѓоидадан истиснолар бњлишлиги мам айтилган.

Гарздор мажбурият бњйича хуљуљлар янки кредиторга ѓтганлиги маљида озорлантириш олган пайтида дастлабки кредиторга ѓарши эътирозларини янги кредиторнинг талабига ѓарши ѓуйишга халъли (ФКнинг 317-моддаси). Масалан, мажбуриятнинг ѓисман бажарилганлигини ёки ѓарз хужжатида књрсатилган сумманинг олинмаганлигини књрсатиб, уз эътирозларини янги кредитор талабига ѓарши ѓуйиш муљуљига эга.

Гарздорнинг алмашилишига келсак, мажбуриятда ѓатнашаётган ѓарздор мам уз ѓрнини бошља шахс билан алмашиш муљуљига эга.. Гарздор алмашгани туфайли янги ѓарздор мажбуриятли бњлиб колишга - ѓарзнинг (мажбуриятнинг) кучирилиши, дейилади.

Гарздорнинг ѓз ѓарзини бошља шахсга ѓтказишига фаљат кредиторнинг розилиги билан йњл ѓњйилади (ФКнинг 322-моддаси). Гарздор учун ѓайси кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришнинг фарки йук бњлса мам кредитор учун ким янги ѓарздор бњлишининг арамияти бор. Аввало, кредиторнинг янги ѓарздорнинг мулкий молати, иш кобилияти мамда мажбуриятини бажаришга кодир бњлиш-бњлмаслиги кизиктиради. Агар, масалан, юкори малакали уста ишни бажаришни уз шогирдига топширмокчи бњлса, кредитор иш манфаатларини књзлаб бунга рози бњлмаслиги мам мумкин. Олдинги ѓарздор бошља шахсга мажбуриятни утказганида кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришдан бутунлай озод бњлади. Унинг барча мажбурияти янги ѓарздор зиммасига ѓтади.

Кредитор билан дастлабки ѓарздор ѓртасидаги муносабатларга асосланган барча эътирозларни янги ѓарздор кредиторнинг талабига ѓарши куя олади. Жумладан, янги ѓарздор мам дастлабки ѓарздор каби мажбуриятнинг ѓисман бажарилганлигини ёки ѓарзнинг ѓисман тњланганлигини ёхуд хужжатда књрсатилганга ѓараганда камрољ суммада олинганлигини айтиб, эътирозларини билдира олади.

Кредитор янги ѓарздордан мажбуриятни тњла хажмда бажаришни талаб кила олади, чунки мажбуриятни кучиришда унинг мазмуни ѓзгармайди. Масалан, ѓарз

шартномасида гъарздор алмашса, кредитор янги гъарздордан тъла хажмда тъланишини талаб кила олади.

Агар кафил ёки гаровга куювчи янги гъарздор учун жавобгар бълшига розилик бермаса, кафиллик ёки учинчи шахс томонидан берилган гаров гъарзнинг бошга шахсга кучирилиши билан бекор бълди.

Гъарзни (мажбуриятни) кучириш кълпинча фуълроларнинг нъзаро муносабатларида гъллланилади. Аммо мажбурият гъарздорнинг шахси билан боилил бълса, гъарзни кълчириш мумкин эмас.

Ёзма шаклда тузилган битимга асосланган талаб гъилишш муълуълени нъказиш ва гъарзни (мажбуриятни) кълчириш оддий ёзма шаклда гъилишниши лозим. Агар битим нотариал тасдиъланган ва давлат рълхатидан нъказилган бълса, у молда ушбу тегишли шаклга риоя гъилишнган молда амалга оширилади. ФКнинг 323-моддасида гъарзни дам, мажбурият бълйичи ижрони дам бир пайтда бошга шахсга нъказиш гъоидалари назарда тутилган. Бунга асосан гъарздорни гъарзни тълаш мажбуриятдан озод килмаган молда гъарзни ёки унинг бир гълсмини бошга шахсга нъказишга рухсат берилди. Бу молда хар иккала гъарздор мажбуриятнинг бажарилиши учун шерик (солидар) жавобгар бълди.

Гъарздорнинг учинчи шахс билан шартномаси асосида учинчи шахс мажбуриятнинг бажарилиши бълйича кредитор олдида эмас, балки фълъат гъарздор олдида бурчли бълди.

Регресс (гълйтарма) мажбурият

«Регресс» фуълролик муълуълди «гълйтариш» тушунчасини, масалан, биров учун тъланган пулнинг гълйтарилиши тълрисидаги талабни билдиради. Шериклик ва гълъшимча мажбуриятлари бажаришдан - гълйтарма мажбуриятлар келиб чилъади. Шерик гъарздорлардан бири кредиторга нисбатан мажбуриятни тълла хажмда бажариб, кейинчалик улар учун тъланган суммани, гъилишнган иш харажатларини гълган гъарздорлардан гълйтарма талаб асосида коплати олади.

Регресс (гълйтарма) мажбурият деб - бир тараф иккинчи тараф учун учинчи шахс бажарган мажбуриятни гълйтариш тълрисида талаб кила олиш муълуълдига айтилиди. Регресс (гълйтарма) талабда бошга мажбурият сингари икки тараф иштирок этади. Бу гълонундан маълум бълйишича, масалан, гъарз шартномасига асосан гъарздорлардан бири гъарзни тълла хажмда тълласа, гъарз мажбурияти бекор бълди. Лекин бошга гъарздорлар учун гъарзни тъллаган гъарздор шериклари учун бажарганларни гълган гъарздорлардан ундириш учун гълйтарма талаб кила олади. Аммо мажбуриятни тълла хажмда бажарган гъарздор бу тълрида бошга шерик гъарздорларини оголлантирмаса, шерик гъарздорлар мажбуриятни бажарган бълса, зарар курган гъарздор гълган гъарздорларга нисбатан гълйтарма даълво гълъзиата олмайди. У фълъат кредиторга нисбатангина унинг асосиз олганини гълйтариши тълрисида даълво кила олади. Кайтарма талаб учинчи шахсга нисбатан гъилишнган харажатнинг умумий милъдоридан ошмаслиги керак.

Кайтарма мажбурият хължалик ташкилотлари нълтасидаги муносабатларда кълпроъл таркалган. Чунончи, махсулот етказиб берувчи ташкилот сотиб олувчи ташкилотга марсулот сифатсиз бългани учун жарима тъланганида - бундай санкцияга (жаримага) тортилиши марсулот тайёрловчи ташкилотнинг шартнома шартларини бузганлиги сабабли вужудга келганлиги кълрсатилиб, кейинчалик бу жарима

суммасининг ӈзига ӈайтарилиши тӈирисида марсулот тайӈрловчи ташкилотга ӈайтарма даъво ӈӈзиата олади.

Бинобарин, ӈайтарма даъво ташкилотлар ӈртасида хар бир хӈжалик юритувчи субъектининг ӈз мажбуриятига нисбатан жавобгарлигини оширади ва у муайян арамиятга эга.

Мажбуриятларнинг бажарилиши тушунчаси ва тамойиллари (принциплари)

Мажбуриятларни бажариш деб - ӈарздор томонидан кредитор талабига мувофиӈ муайян бир харакатнинг ӈилишниши ёки харакатдан сакланиш тушунилади. ӈарздорнинг мажбуриятни бажариши - кредиторга ашӈни топшириш, маълум ишни бажариш, жабрланувчига етказилган зарарни коплаш, асоссиз олинган мулкни ӈайтариш ва хоказолардан иборат.

Ташкилотлар ва фуӈролар томонидан олинган мажбуриятларнинг уз ваӈтида бажарилиши муим халӈ хӈжалиги арамиятига эга бӈлиб, ишлаб чиӈаришни ривожлантириш, мулкни мустаӈкамлаш, жамиятнинг тобора усиб бораётган моддий ва маданий талабларини ӈондиришда катта роль ӈйнайди.

Мажбуриятларни тегишли даражада бажариш принципи дейилганда, мажбуриятлар ӈӈйилган талабларга тӈ依лиӈ жавоб берадиган даражада, беками-куст ва белгиланган муддатда бажарилиши назарда тутилади. Хуӈуӈий муносабатларда ӈатнашувчи шахслар ӈз мажбуриятларининг лозим даражада бажарилишида баббаравар манфаатдор бӈлишлари, бир-бирларига кӈмаклашишлари фарз ӈилинади.

Мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилиши жамият манфаатлари рамада унинг тобора ӈсиб бораётган моддий ва маданий талабларини ӈондиришга ӈаратилган бӈлиши лозим.

Бозор муносабатлари тизимида мажбуриятларни тегишли равишда бажарилишидан нафаӈат мажбурият уз фойдасига бажарилаётган субъект, балки охир-оӈибатда жамиятнинг хар бир аӈзоси манфаатдор бӈлади. Чунки барча хӈжалик юритувчи субъектлар бир-бирлари билан ӈзаро алоӈада бӈлгани сабабли ӈайсидир субъект томонидан ӈз мажбуриятини лозим даражада бажармаслиги бошӈа субъектлар учун рама, гарчи улар бевосита бунда кредитор сифатида ӈатнашмасаларда, салбий оӈибатлар келтириб чиӈариши мумкин.

Мажбуриятларни тегишли равишда бажариш уларни ӈонун хужжатларига, шартнома шартларига, иш муомаласи одатларига, одатда ӈӈйиладиган талабларга мувофиӈ равишда шартнома нарсасининг сифати, миӈдори, ражми бӈйича ӈз ваӈтида бажарилишини англатади.

Мажбуриятларни бажаришнинг яна бир принципи - бу мажбуриятлар келишилган ва тарафлар учун макбул усулда бажарилишидан иборат. Мажбуриятни бажариш усули, агар бу усул мажбуриятнинг моӈиятидан англашилмаса ва ӈонун билан белгилаб ӈӈйилган бӈлмаса, шартномада кӈрсатилган бӈлиши керак (ФКнинг 238-моддаси). Ушбу принцип мазмунига кӈра ӈз навбатида мажбуриятларни реал (асл холича) бажарилиши, уни бажаришда тежамли усуллардан фойдаланиш, мажбурият бажарилиши тарафларнинг рамакорлик ӈилишш раӈидаги ӈоидаларини англатади. Бу ӈоидаларни рама шартли равишда, гарчи ӈонунда бевосита санаб ӈтилмаган бӈлсада, мажбуриятларни бажариш принциплари сифатида караш мумкин.

Мажбуриятларнинг аниъл бажарилиши - шартномада кърсатилган харакатнинг айнан узи бажарилишининг, топширилиши лозим бълган нарсанинг (махсулотнинг) асли молатида топширилишини билдиради.

Мажбуриятнинг лърздор айби билан кечиктирилиши ёки бошлъача лозим даражада бажарилмаслиги молларини назарда тълтиб, белгиланган неустойка, жарима, пенянинг молда мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаслиги натижасида келиб чиккан зарарнинг ундирилиши - мажбуриятни асли холида бажаришдан лърздорни озод килмайди.

Лъонунда назарда тутилган моллардан ташлъари мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортиш ва шартнома шартларини бир томонлама лъзгартиришга йнъл куймайди (ФКнинг 237-моддаси). Аммо бу лъоида, юълориди айтилганидек, лъонунда назарда тутилган айрим молларда баълзи мажбуриятлар учун лълланилмайди. Чунончи, топширилъл шартномаси бълйича топширик берувчи берган топширигини хар валът бекор кила олади, топширик олган шахс мол хорлаган валътди топширилълни бажаришдан бош торта олади. Темир йнъл ва бошлъа турдаги транспорт воситасида йнълочилар ташиш муносабатида мол йнълочи талаби билан шартнома хар лъачон бекор лъилишниши мумкин.

Мажбуриятларни бажаришда тежамлилик лъоидасига мувофилъл мажбуриятни бажаришда тарафлар кам харажат билан кълп фойди келтиришга лъаратилган харакатларни лъилишшлари лозим. Бу лъоида кредитор ва лърздорга мажбуриятни бажариш жараёнида энг кулай молда энг фойдали усулдан фойдаланиш лозимлигини белгилайди. Чунончи, пудрат шартномаси бълйича пудратчи ишни буюртмачи материалидан бажаришда материални тежамлилик билан сарфланиши ва у нотълри ишлатилиши учун жавобгар бъллиши белгиланган. Юк ташиш шартномасига асосан юк ташувчи юкни энг лъислъа йнълдан ташиши кърсатилган.

Мажбуриятларни бажаришда лъзаро молкорлик принципига биноан хар икки томон мажбуриятни бажаришда бир-бирларига зарур бълган ёрдамни кърсатишлари лозим. Чунончи, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини талаб лъилишш молълуълга эга бъллиши билан бирга лърздорнинг мажбуриятини бажаришда унга ёрдам беришга, кълмаклашишга мол мажбур. Масалан, контрактация шартномасига мувофилъл лъишлоъл хължалик махсулотларининг давлат йнъл билан харид лъилишнишида контрактант (марсулот лъабул лъилувчи) ташкилотлар лъишлоъл хължалик корхоналарига марсулотлар етиштиришда, марсулотни ташишни ташкил лъилишшда ёрдам кърсатиши зарур.

Мажбуриятларни тегишли шахс учун бажариш принципи ФКнинг 240-моддасида уз ифодасини топган. Бунга асосан, агар бошлъача тартиб тарафларнинг келишувида назарда тутилган бълмаса ва иш муомаласи одатларидан ёки мажбуриятнинг молиятидан англашилмаса, лърздор мажбуриятни бажариш чоида ижрони кредиторнинг лъзи ёки бу иш учун у ваколлат берган шахс лъабул лъилишнаётганлигини исботлашни талаб лъилишшга молълли бъллади ва бундай талабни лълймаганлик оълбатлари хавфи унинг зиммасида бъллади.

Мажбуриятни бажариш муддати, жойи ва усули

Мажбуриятни бажариш муддати лъонун билан ёки тарафларнинг лъзаро келишуви билан ёхуд суд лърори билан белгиланиши мумкин.

Мажбуриятни бажариш муддати календарь сана билан ёки муайян ваътда, масалан, уч ой ичида бажарилишини кърсатиш билан ёхуд бирон ходисанинг вужудга келиши, чунончи, пахта хосилининг йигиштириб олиниси ваъти билан кърсатилиши мумкин.

Муддатлар умумий ва жузъий, асосий ва махсус, бошлангич ва охирги муддатларга бълиниши мумкин.

Умумий муддат - барча мажбуриятнинг бутунлай бажарилиши муддати бълса, жузъий муддат - мажбуриятнинг лъонун ёки шартномада назарда тутилган лъисмларга бълиниб, лъисман бажарилишидир. Бундай муддатлар асосий муддатлар рисобланади, чунки бу муддатлар тарафларнинг асосий мажбуриятларини бажаришлари учун белгиланади.

Махсус муддатлар бирон-бир лъншимча, махсус харакатларни бажариш, чунончи, лъонун ёки шартномада назарда тутилган молларда зарур хужжатларни топшириш, марсулотда бълган камчиликлар търисида далолатномалар тузиш учун булгиланган муддатлардир.

Баъзи мажбуриятларда, масалан, пудрат шартномасида ишни бошлаш муддати - бошлангич муддат ва ишни тамомлаш муддати - охирги муддат лъилиб кърсатилиши мумкин. Муддатларни рисоблашга оид лъоидалар ФКнинг 145-148- моддаларида курстаилган.

Бажариш муддати белгиланмаган мажбуриятлар дам бъллади. Баъзи молларда нъзаро шартнома тузишда мажбуриятни бажариш муддатини белгиламасликлари ёки мажбуриятнинг кредитор ёки лъарздор талаб лъилган захоти бажарилиши кераклигини белгилашлари мумкин.

Агар мажбуриятни бажариш муддати кърсатилмаган ёки талаб лъилиб олиш пайти билан белгилаб лънйилган бълса - кредитор мар лъачон ижрони талаб лъилишшга, лъарздор эса - ижрони хар качон амалга оширишга хакли бъллади. Мажбуриятни дархол бажариш вазифасини лъонун, шартнома ёки мажбурият моциятидан англашилмаса, лъарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб лъилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт (ФКнинг 242-моддаси). Муддат кърсатилмай белгиланган мажбуриятларга омонат сальлаш мажбуриятини кърсатиш мумкин. Тарафлардан бирининг талаби бълйича омонат шартномаси хар качон бекор лъилишниши ва ашённи омонотга лънйган шахс хар качон унинг лъайтарилишини талаб лъилишшга, омонат сакловчи эса даррол лъайтаришга мажбур бъллади. Агар ашёлар талаб лъилиб олингунча ёки муддат кърсатилмай сальлаш учун топширилган бълса, омонат сакловчи хар качон шартномадан бош торта олади, аммо бу молда у омонат топширган шахсга мулкни лъайта лъабул лъилишш учун мазкур шароитларда етарли муддат беришга мажбур. Лъонун баъзи молларда кредиторга дам ижрони лъабул лъилишшга тайёргарлик куриш учун мухлат олиши мумкинлигини белгилайди. Чунончи, агар мулк ижараси шартномаси муддати кърсатилмай тузилган бълса, бу молда у номаълум муддатга тузилган саналади ва хар икки тараф хоулаган ваътда шартномани бекор лъила олади. Бу молда шартномани бекор лъилмоълчи бълган тараф иккинчи тараф бир ой, иморатларни ёки турар жой бълмаган биноларни ижарага олишда эса - уч ой илгари огохлантирилиши лозим деб кърсатилади.

Мажбуриятлар муддатидан илгари дам бажарилиши мумкин. Мажбуриятнинг бажарилиш ваъти кредитор учун хар хил арамиятга эга бъллади. Чунончи, кредитор омонат лънйилган нарсанинг муддатидан илгари нъзига лъайтарилишини хоуламаса, лъарз шартномаси бълйича берилган лъарзнинг муддатидан аввал лъайтарилишига

ларши бълмаслиги мумкин. Агар лонун хужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бълса ёхуд мажбуриятларнинг мориятидан ёинки иш муомаласи одатларидан ёки одатда лъйиладиган бошља талаблардан англашилса, лъарздор мажбуриятни муддатидан илгари бажаришга хакли, кредитор эса - ижрони муддатидан илгари лъабул лъилишши шарт (ФКнинг 243-моддаси).

Фулъаролик мулъульида мажбуриятни ижро этиш жойи дам мурим арамиятга эга. ФКнинг 246-моддасига асосан агар мажбуриятни бажариш жойи лонун хужжатлари ёки шартнома билан белгилаб лъйилган бълмаса бу мажбуриятнинг мориятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда лъйиладиган бошља талаблардан англашилмаса, ижро лъуйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) кълчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бълйича - мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошља мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бълйича - товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) лъарздорнинг товарни ёки бошља мол-мулкни топшириш юзасидан узга мажбуриятлари бълйича - мол-мулк тайёрлашш ва сальлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чилъиши пайтида бу жой кредиторга маълум бълган бълса;

4) пул мажбурияти бълйича - мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшяган жойда, агар кредитор юридик шахс бълса - унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ер, агар кредитор мажбуриятни бажариш вальтигача уз яшаша жойини ёки жойлашган ерини лъзгартирган бълса ва бу хальда лъарздорни хабардор лъилган бълса - ижро этиш жойи лъзгартирилиши билан боилиль дамма харажатларни кредитор мисобидан лъилган молда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошља барча мажбуриятлар бълйича - лъарздорнинг яшаш жойида, агар лъарздор юридик шахс бълса, унинг жойлашган ерида.

Мажбуриятни ижро этиш усули - бу мажбурият тузилган шартноманинг шартлари ёки хульуль меълрлари билан белгиланган тартибда ижро этилиши бъллади. Баълзи мажбуриятлар лъзининг мазмунига кълра бирданига ва батамом ижро этилади. Чунончи, хусусий аломатлари билан белгиланган ашени, масалан, сотилган телевизорни топшириш мажбурияти бир вальтда ва батамом ижро этилади. Бошка бир хил мажбуриятлар, аксинча, лъисмларга бъллиниб, бир лъанча вальт давомида ижро этилиши мумкин. Умрбод асраш шарти билан уй-жойни топширган шахсга моддий таълминот бир неча йиллар давомида берилади, ялни мажбурият лъисмларга бъллиниб, бир канча вальт давомида бажарилади. Аксарият мажбуриятлар, масалан ташкилотларга сотилган махсулот (товар)ларни етказиб бериш ва бунинг учун халь тъллаш мажбуриятлари бирданига ва лъисмларга бъллиб-бъллиб дам бажарилиши мумкин.

Баълзи молларда мажбуриятнинг лъисмларга бъллиниб ижро этилиши кредитор лонунда ноълулай бъллиши мумкин. Масалан, киш фаслида сотиладиган кийимларни бир неча кварталга бъллиб, барор ва ёз фасларида етказиб берилиши хължалик мисобида иш курувчи савдо ташкилотини лъаноатлантирилмаслиги мумкин. Бундай молларда лонун хужжатларида, шартномада назарда тутилган бълмаса ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбуриятнинг мориятидан англашилмаса, кредитор мажбуриятнинг лъисмларга бъллиб бажарилишини лъабул лъилмасликка хальли (ФКнинг

239-моддаси). Бундай ижрони кредитор љабул килмаса, љарздор мажбуриятни лозим даражада бажармаган ёхуд бутунлай адо этмаган рисобланади.

Баъзи молларда икки томонлама мажбуриятларда кимнинг энг аввал нз мажбуриятини ижро этиши лозимлиги маълум бнлади. Масалан, комиссия шартномаси бнйича комиссионер аввал нз мажбуриятини бажаради, нарсани сотади, кейин хизмат халнини олади; чакана савдо магазинида олувчи товарнинг кийматини аввал тнлайди, кейин молни олади ва х.к. Агар тарафлардан бири нз мажбуриятини аввал бажариши номаълум бнлганда, агар љонун, шартнома ёки мажбурият моријятидан бошљача мол англашилмаса, шартнома юзасидан олинган нзаро мажбуриятлар бир ваљтда бажарилиши лозим бнлади.

Юљорида келтирилган љоида диспозитив характерда бнлганлиги туфайли мажбуриятнинг аввало ким томонидан бажарилиши, масалан, сотилган нарсанинг топширилиши ёки пулнинг тнланиши нзаро келишув бнйича дам белгиланиши мумкин.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш тушунчаси

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш деб љарздор томонидан олинган ва унинг зиммасида бнлган вазифани бажаришга мажбур љиладиган чорага айтилади. Бундай чора љонун ёки шартномага биноан асосий мажбуриятга љншимча љилиб белгиланади. Мажбурият бажарилишини таъминлашнинг моријати шундан иборатки, љарздор зиммасида бнлган мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаса ёки бошљача тарзда бузилса, кредиторда зиёнларни ундиришга бнлган хуљугдан ташљари мажбуриятнинг объектини ташкил этган харакатни љилишшга љарздорни мажбур љиладиган бошља мулкий таъсир чораларининг љншимча равишда тадбик этилишини талаб љилишш муљуги пайдо бнлади.

Мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тараф учун нокулай ољибатларнинг вужудга келиши мумкинлиги шартномаларни керакли хажмда бажаришга уларни мажбур љилади, вазифаларни виждонан бажаришга даъват этади ва шунинг нзи билан давлат ва шартнома интизомининг мустаркамланиши маълум даражада таъминланади.

Мажбуриятларнинг бажарилиши хар хил усул билан таъминланади. Мазкур усуллар ёки љонун белгиланиши ёки шартномага асосланган бнлиши мумкин. Фуљаролик љонунчилигида мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш неустойка, љарздорнинг мол-мулкни ушлаб љолиш, кафолат, закатлат дамда љонун хужжатлари ёки шартномада назарда тutilган бошљача усуллар билан таъминланиши мумкинлиги кнрсатилган (ФКнинг 259-моддаси).

Юкорида кайд љилишган усуллар хеч љайсиси нзича Мустаљил равишда љнлланилмайди. Буларнинг даммаси бирон-бир мажбуриятнинг мавжуд бнлишини кнрсатиб, мазкур мажбуриятнинг бажарилиши маљсадлари кнзлаб белгиланади. Бундай мажбурият - асосий мажбурият бнлиб, унинг бажарилишини таъминлаш усули эса љншимча мажбурият рисобланади. Чунончи, махсулот етказиб бериш ёки пудрат шартномасидан келиб чиладиган асосий мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш учун белгиланган неустойка мазкур асосий мажбуриятнинг амалга оширилишини таъминлайдиган љншимча мажбурият рисобланади.

Неустойка ва унинг шакллари

Неустойка деб, љонун хужжатлари ёки шартнома билан белгиланган љарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасига айтилади (ФКнинг 260-моддаси).

Неустойка жарима ёки пеня шаклида бўлади.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида кўрилган жарима билан пеня нртасида хар љандай музим фарљ йнљ. Улар фаљат мисобланиш методлари жириатидагина бир-биридан фарљ љилади.

Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганда љўлланилади ва муайян ваљт, масалан, њн, йигирма, њттиз кун давомида мисобланади. Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганида барча муддати давомида мисобланиб, бажарилмаган суммаси юзасидан белгиланган фоизлар билан ундирилади. Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш ваљти ошиб борган сари пеня суммасининг мам њсиб бориши мажбуриятни мумкин љадар тезрољ ижро этишга љарздорни мажбур љилади.

Агар пеня фаљат муайян кунлар, масалан, 30 кун давомида мисобланса, мазкур кунлар њтгандан сунг унинг мисобланиши тњхтатилади. Одатда, кейинчалик кредиторга љарздордан бирданига 2 фоиздан 5 фоизгача неустойка олиш муљуљи пайдо бўлади. Тор маънодаги неустойка мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун, шу жумладан, шартнома мажбуриятларининг ижросини кечиктирганлик учун ундирилади ва етказиб берилмаган марсулотнинг ёки товарнинг љиймати суммасидан ёки пудрат шартномасидан ва шу каби бошља суммаларга нисбатан фоиз билан, масалан, 2, 3, 4, 5 фоиз миљдориди неустойка олинади.

Неустойканинг хусусияти шундаки, у мажбуриятнинг бажарилиши бузилишида хар љайси факт учун ундирилади ва унинг миљдори мажбурият кечиктирилишининг канчалик узоль бўлиш-бўлмаслигидан љатъий назар белгиланади.

Фуљаролик љонунчилиги неустойканинг икки муљуљий асослари: љонун ва шартномадан келиб чиљишини белгилайди.

Йонуний неустойка деб мажбуриятларнинг муайян турлари учун љонун билан махсус белгиланган неустойка тушунилади. Бу молда љонун неустойканинг миљдори, унинг ундирилиши тартиби ва шартларини белгилайди. Йонун билан белгиланадиган неустойка учун шу нарса характерлики, уни тўлаш тарафларнинг келишувида назарда тутилган ёки тутилмаганлигидан катъи назар, кредитор љонунда белгиланган неустойка (љонуний неустойка)ни тўлашни талаб љилишшга хаљли.

Йонуний неустойканинг миљдори, агар љонун таљильламаса, тарифларнинг келишуви билан кўпайтирилиши мумкин (ФКнинг 263-моддаси).

Йонунда назарда тутилган неустойкани тарафлар ундиришдан бош торта олмайдилар, унинг миљдорини мам камайтира олмайдилар. Агар шартномада бундай шартлар курстаилган бўлса, улар хаљильийсаналмайди.

Йонуний неустойка хўжалик ташкилотлари нртасидаги муносабатларда анча кўп љўлланилади ва махсус норматив хужжатларда назарда тутилади. Хусусан, тарафлар томонидан њз мажбуриятларини бузганликлари учун жарима шаклидаги неустойканинг кўп миљдорда ва хар хил молларда олинishi транспорт кодексларида ва уставларида назарда тутилади.

Шартномали неустойка тарафларнинг њзаро келишуви бўйича белгиланади. Бундай неустойка асосий мажбуриятнинг неустойка билан таъминланиши ёки таъминламаслиги тўрисидаги масала, унинг миљдори, ундириш тартиби ва шартлари фаљат тарафларнинг њзлари томондагина белгиланади. Масалан, икки жамоа хўжалиги бир-бирига љурилиш учун ишт етказиб бериш тўрисида шартнома

тузганларида мажбуриятни бузганлик учун неустойканинг тъланишини кърсатишлари мумкин.

Баъзи молларда шартномага неустойка ундирилиши търисидаги шартнинг лъншилиши зарурлиги лъонун ёки шартнома билан белгиланиши мумкин. Бундай молда неустойканинг миълдори ва ундирилиши шартлари одатда мазкур лъонунда белгиланади. Аммо бундай неустойкани лъонун билан белгиланган неустойка деб мисоблаш мумкин эмас, чунки тарафлар неустойка търисидаги шартни шартномага киритмаганликлари сабабли мажбурият бажарилмагани учун неустойка тълашга мажбур.

Неустойка (жарима, пеня) търисидаги келишув ФКнинг 262-моддасида кърсатилганидек, ёзма шаклда тузилиши керак. Бундай келишув махсус шартнома ёки асосий шартномага лъншимча келишув шаклларда расмийлантирилиши мумкин. Келишувнинг ёзма шаклда бъллишига риоя лълмаслик неустойка (жарима, пеня) търисидаги келишувнинг халългий саналмаслиги сабаб бъллади.

Амалдаги фуълролик лъонунчилиги неустойканинг турт хил търини белгилайди. Булар - мисобга утказиладиган неустойка; жаримали неустойка; алорида неустойка; альтернатив (муълбил) неустойкадир.

мисобга утказиладиган (зачетная) неустойка ФКнинг 325-моддасида кърсатилганидек, агар мажбуриятни бажарилмаганлик ёки лозим даражада бажарилмаганлик учун неустойка белгиланган бълса, зарарнинг неустойка билан копланмаган лълсми тъланади. Бундай неустойка кълпинча ташкилотлар ъртасида тузиладиган чунончи, марсулот етказиб бериш, капитал лъурилишига оид пудрат шартномаларида лъллланилади.

Жаримали неустойка кредиторга лърздордан неустойканинг ъзинимумкин шунингдек, неустойкадан ташълари зиённи дам тълла хажмда ундириш муълъллини беради.

Алорида неустойка шу билан характерланадики, бунда фуълролар лъонунданинг 325-моддасида кърсатилганидек, кредиторга зарарни ундирмасдан, балки неустойканинг ъзинигина ундириб олиш муълълли берилади. Мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирганлик учун ундириладиган алорида неустойка - пеня шаклида белгиланади. Масалан, квартира халълнинг тъланиши ёки бошълча пул тълловлари кечиктирилганда, одатда, алорида неустойка ундирилади. Бундай неустойка жарима шаклида транспорт корхоналари фаолиятида режали мажбуриятларнинг бузилганлиги учун ундирилиши мумкин.

Альтернатив неустойка юълорида кърсатиб ътилган неустойкалардан шу билан фаръл лълладики, бунда кредиторга лърздордан ёки белгиланган неустойка (жарима, пеня)ни ундириш ёки мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли кърилган зиёнларни ундириш муълълли берилади. Неустойканинг бундай тури раибатлантириш арамиятига эга бъллишидан ташълари яна аввалдан муайян суммада белгиланиши мумкин бълган зиённи лълплаш имкониятини дам беради. Шунинг учун бундай неустойка баъзи молларда бароланадиган неустойка дам деб аталади.

Альтернатив неустойка кредиторнинг кърган зиёнларини лълплашга лъратилган. Агар кредиторга етказилган зиён миълдоридан ошиб кетган бълса, кредитор неустойкани ундиришдан бош тортишга ва кърган зиёнларнинг тъланишини талаб лъллишшга хакли. Бу молда кредитор лърздорнинг ъз мажбуриятини бажармаслиги туфайли лълндай зиён кърганлигини исботлашга мажбур бъллади. Ташкилотлар ъртасида мазкур неустойка чекланган молда камдан-кам тадбилъл этилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун, жумладан, сифатсиз маҳсулот ёки товар етказиб берганлик учун маҳсулот етказувчилардан неустойкани ундириш - маҳсулот олувчининг муълъугина бълйиб лълмай, балки унинг давлат олдидаги мажбурияти дам мисобланади.

Неустойкани ундиришдан асосий маълсад мажбуриятнинг бажарилишини таълминлашдир. ФКнинг 261-моддасида кърсатилган неустойка фаълат пул билан белгиланади. Неустойка мильдори ё лълонун билан ё шартнома билан белгиланган бълйиши лозим. Одатда, неустойка бажарилмаган, ёки лозим даражада бажарилмаган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан ёки лълтий сумма билан белгиланади. Пеня деб аталадиган неустойка лълуйидагича таълрифланиши мумкин:

биринчидан, пеня одатда мажбуриятнинг лъл вальтида бажарилмаслиги молларига татбиль этилади ва мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилишини таълминлашга лълратилган;

иккинчидан, пеня лълтий мильдорда белгиланмай, бажарилиши кечиктирилган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан белгиланади;

учинчидан, пеня одатда узолъ муддатда давом этадиган неустойка сифатида курилади, яълни пеня бир канча муддат давомида, масалан, ун кун ёки бир ой давомида мажбуриятнинг кечиктирилган хар бир куни учун мисобланади.

Неустойканинг татбик этилиши тарафлар лълртасида шартнома тузилишида, у тугрида курсатмалар бълйиш-бълмаслигидан лълтий назар белгиланади. Агар неустойка тълрисидаги лълонун унинг мильдорини лълзгартириш муълълъини тарафларга бермаган бълса, тузиладиган шартномаларда неустойканинг лълонунда назарда тутилган мильдорини лълзгартиришга йъл лълйилмайди.

Фуълролик кодексида айтилганидек, лълрздор мажбуриятни бутунлай бажармаганида ёки лозим даражада бажармаганида неустойкатъллашга мажбур бъллади. Шу тартибда ФКнинг 261-моддасида назарда тутилган неустойка хар лъландай мажбуриятнинг ижро этилишини таълминлашга лълратилган бълйиши мумкин.

Гаров

Лълбекистон Республикаси Фуълролик кодексининг 264-моддасида кърсатилганидек, бир шахснинг бошълъа шахсга мол-мулкни ёки унга бъллган хуълълъни мажбуриятларни таълминлаш учун бериши гаров мисобланади.

Гаров туфайли гаров билан гаров билан таълминланган мажбурият бълйича кредитор (гаровга олувчи) лълрздор томонидан бу мажбурият бажарилмаган такдирда, гаровга лълйилган мол-мулкнинг кийматидан ушбу мол-мулк эгаси бъллган шахс (гаровга лълълъвчи)нинг бошълъа кредиторларига нисбатан лъл талабини имтиёлъли лъланоатлантирилишга хальли бъллади.

ФКнинг мазку 264-моддасида кърсатилган субъектив хуълълъ гаров муълълъи бълйиб, мулкни гаровга берган шахс - гаровга суювчи ва мулкни олган шахс эса - гаровга олувчи деб аталади. Мулкни гаровга лълълъвчи шахс лълрздорнинг лълзи дам, шунингдек, учинчи бир шахс дам бълйиши мумкин.

ФКнинг 266-моддасида кърсатилганидек, гаровга лълълъвчи гаровга лълйилаётган мулкнинг эгаси бълйиши лозим. Башарти, лълонун ёки шартномада бошълъача тартиб назарда тутилган бълласа, мулкдорнинг розилигисиз ашёлвий хуълълъни гаровга лълуйишга йъл лълйилмайди.

Гаровнинг моҳияти шунданиборатки, мажбурият лъарздор томонидан ижро этилмаганида кредитор ъзининг талабини гаровга лъѣйлган мулк мисобидан биринчи навбатда ундириш имкониятига эга бълади.

Кредиторнинг талаблари кондирилгандан сунггина гаровга лъѣйлган мулкни сотишдан хосил лъилишнган суммадан лъолгани бошъа кредиторларнинг талабларини кондиритиш учун сарфланиши мумкин.

Гаров нарсаи хар лъандай мол-мулк, ашълар ва мулкый хуълъулар (талаблар) бълиши мумкин, аммо бундан ФКнинг 267-моддасида кърсатилган ашълар мустаснодир.

Муомаладан чилъарилган мол-мулк кредиторнинг шахси билан узвий боилил бълган талабномалар, хусусан хаѣти ва соилиига етказилган зарарни лъоплаш маъидаги талабномалар, алиментлар маъидаги талабномалар дамда бошъа шахсга бериш лъонун билан ман этилган бошъа талабномалар гаров нарсаи бъла олмайди.

Одатда фаълат кредиторнинг хаълый талабигина гаров билан таъминланиши мумкин. Демак, агар шартнома хаълый эмас деб топилса, у молда гаров търисидаги шартнома дам хаълый саналмайди. Агар лъонун ѣки шартномада бошъача хол кърсатилмаган бълса, гаров талаби таъминланиш пайтида лъандай бълса, шу ражмда, жумладан фоизларнинг бажарилиши кечиктиришидан келган зарарнинг тъланишини, неустойкани, шунингдек, ундириш харажатларининг тъланишини таъминлайди.

Асосий мажбурият юзасидан кредитор бълган шахс талаб лъилишш муълъини бошъа шахсга топширилса, у молда ФКнинг 315-моддасида кърсатилганидек, гаров муълъи дам янги кредиторга утади.

Гаровга лъѣйлган мол-мулкка нисбатан мулк муълъи ѣки хъжалик юритиш муълъи мулкни гаровга берган шахсдан бошъа шахсга ѣтганида гаров муълъи уз кучини салъаб лъолади. Бинобарин, гаров сакловчи шахс - кредитор гаров лъѣйлган мулкнинг эгаси ѣки уни бошъарувчи субъект бошъа шахс бълганида дам ѣз муълъини гаровга лъѣйлган мулк мисобидан ундиришга хаълли. Масалан, банкдан лъарздор бълган фуъларо олинган ссуда мисобига кърилган уй-жойни сотса, банк уй-жойни гаровга олган шахс сифатида мазкур уй-жой мисобидан ѣз хаълини янги эгадан дам ундириб олиши мумкин.

Гаров муълъи шартнома ѣки лъонунга биноан вужудга келади. Гаров муълъи лъонундан фаълат меъерий хужжатда махсус курсатма бълганидагина вужудга келади. Купчилик молларда мажбурият бирон-бир мулкни гаровга лъуйиш търисида шартнома тузиш йълли билан таъминланади.

ФКнинг 269-моддасига асосан гаровнинг лъуйидаги турлари мавжуд:

- а) закат (бунда гаров нарсаи гаровга олувчида салъланади);
- б) ипотека (бунда кълчмас мол-мулк гаровга олинади);
- в) мулкый хуълъуларни гаровга олиш.

ФКнинг 269-моддасига асосан, агар шартномада ѣзгача тартиб назарда тутилган бълмаса, гаровга лъѣйлган мол-мулк гаровга лъѣувчида лъолади. Ипотекада белгиланган мол-мулк, шунингдек, гаровга лъѣйлган муомаладаги товар дам гаровга олувчига топширилмайди.

Ъзбекистон Республикасининг Гаров търисидаги лъонунинг 36-моддасига асосан ер билан боилил мол-мулк, иморат, иншоот, куп квартиралли уйлардаги квартиралар, корхоналар, бошъа мулкый мажмуалар, лъонунлар билан кълчмас мулк

сирасига киритилган бошља мол-мулк, шунингдек, транспорт воситалари ипотека нарчаси бўлиши мумкин.

Гаров нарчаси гаровга олувчи томонидан тўлдирилган ва муҳрланган молда гаровга тўловчида қолдирилиши мумкин.

Гаров нарчаси гаровга тўйилганлигини билдирувчи белгилар тўйган молда гаровга тўловчида қолдирилган бўлса, унда тўттий гаров расобланади.

Тўйимматли тўйоз билан тасдиқланган мулккий хулул гаровга тўйилағнида, агар шартномада бошљача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчига ёки нотариус депозитига топширилади (ФКнинг 269-моддаси).

Гаровга тўйилган мулк, уй-жойлардан бошљалари агар тўнун ёки шартнома билан бошљача хол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи ихтиёрига бериб тўйилади. Бундай топшириш хўжалик муносабатларида барча молларда ҳам малъсадга мувофиқ бўлмайди, чунки тўрздор гаровга тўйилган мулкдан фойдаланиш имкониятини йукотади ва унинг манфаатларини жиддий равишда бузишга олиб келади.

Тарафларнинг тўзоро келишувлари тўйича гаровга тўйилган мулк тўрздорнинг узида ҳам қолдирилиши мумкин. Баъзи молларда гаровга тўйилган мулкни тўрздор ихтиёрида қолдириш тўнунда назарда тутилган бўлади. Масалан, оборотда бўлган товарларнинг гаровга олинишида ёки ишланишда бўлган махсулотларнинг гаровга тўйилишида гаров нарчаси бўлган мулк тўрздорнинг тўзида қолдирилади. Гаровнинг баъзи турлари тўйича ашёларни гаровга берувчи кулида қолдирилишига йнл тўйилмайди. Масалан, ашёларни ломбардда гаровга тўйишда ашёлар албатта ломбард ихтиёрида бўлади.

Гаровга олувчилар гаровга тўйилган мулкни тегишли равишда салғлашга мажбурю Гаровга олувчи гаровга тўйилган мулкнинг йуқолиши ёки бузилиши тўзининг айби билан бўлмаслигини исботламаса - узига топширилган мулкнинг сакланмаганлиги учун жавобгар бўлади.

Агар тўнун ёки шартнома билан бошљача хол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи гаровга тўйилган мулкдан фойдаланишга хакли эмас. Агар гаровга олинган мулкни салғлаб турган шахс, яъни мулкни гаровга олувчи уни йулотса ёки унинг тўйлидан тўйрлаб кетилган бўлса ёки бошља йнл билан унинг ихтиёридан ташљари бирон бир йнл билан унинг кулидан кетган молда гаровга олган шахс гаров нарчасини хар тўндай эгалловчидан, шу жумладан, эгасидан ҳам талаб тўйлиб олишга хакли бўлади.

Агар ашёл гаровга олган шахснинг эгаллашидан унинг ихтиёри тўйича кулидан кетган бўлса, мазкур мулкни у инсофли эгалловчидан талаб тўйлиб ололмайди.

Агар гаровга олган шахс тўйлида қолдирилган мулк бошља бир шахсга текинга тўтказилган, масалан, хадя тўйлишнган ёки мерос тарилъасида тўтган бўлса, гаров нарчасини сакловчи, яъни мулкни гаровга олган шахс мазкур гаров нарчасини инсофли эгалловчидан ҳам талаб тўйлиб олишга хакли.

Тўнунда нарчасига нисбатан гаровга олувчи ва гаровга тўйовчи хулулларари анил чегаралаб тўйилган. Шу жумладан гаровга олувчининг хулулларари жорий тўйлишнадиган мол-мулк ФКнинг 272-моддасида белгиланган тўйилган. Бутун корхона ёки бошља мулккий комплекс ипотекасида гаров мулулти унинг таркибига кирувчи кучмас ва кучар мол-мулкнинг ҳаммасига, шу жумладан талаб тўйлишш мулулти ва мутлак хулулларга, шу билан бир тўторда ипотека даврида олинган хулулларга ҳам, агар тўнун ёки шартномада бошљача тартиб назарда тутилган бўлмаса, жорий этилади. Ер участкасининг тўзини ипотекага тўйишда гаров талаби гаровга қуувчининг

ушбу участкада жойлашган ёки кўраётган бинолари ва иншоотларига лъаратилмайди. Мабодо кейинчалик ер участкасига нисбатан хак ундириш гаров талаби асосида лъаратиладиган бълса, унда жойлашган бинолардан уз нъринда фойдаланиш учун зарур бълган сервитут (чекланган тарзда фойдаланиш) муълуълари гаровга куювчида сакланиб лъолади.

Агар шартномада нъзгача тартиб назарда тутилган бълмаса ёки гаровнинг моълриядан англашилмаса, гаровга лънъювчи гаров нарчасидан унинг вазифасига кўра фойдаланишга, шу жумладан, ундан хосил ва даромадлар олишга хакли (ФКнинг 277-моддаси).

Шунингдек, гаровга лънъювчи гаровга олувчининг розилиги билан гаров нарчасини бошлъа шахсга беришга, уни ижарага ёки бепул фойдаланишга топширишга ёки бошлъа усулда тасарруф этишга халъли. Гаровга олувчи нъзига топширилган гаров нарчасидан шартномада у гаровга лънъювчига мунтазам мисобот бериб туради. Шартномага мувофилъ гаровга олувчи зиммасига асосий мажбуриятни бажариш малъсадида ёки гаровга куювчининг манфаатини кълълаб, гаров нарчасидан мисил ва даромадлар олиш бурчи юкланиши мумкин.

Гаровга лънъюлган мол-мулкни салълаш ва эхтиёт лъилишш мажбурияти гаров нарчаси кимда салъланаётганлигига боилилъ бъллади. Гаров нарчаси ипотека бълган молларда у йуълуолиш ва шикастланиш хавфидан суиурта лъилишниши мам лозим бъллади. ФКнинг 274-моддасига асосан гаровга лънъюлган мол-мулк тълла киймати бълйича, бордию бу лъиймат гаров билан таълминланган талабнинг милъдоридан ошиб кетса, бу талаб милъдоридан кам бъллмаган суммага гаровга лънъювчи мисобидан суиурталаниши лозим.

Гаровга олувчи ва гаровга лънъювчи иккинчи тарафдаги гаровга лънъюлган мол-мулкнинг мажбудлигини милъдорини, молатини ва уни салълаш шароитларини хужжатлар асосида ва амалда текширишга хакли.

Гаровга олувчи томонидан салъланаётган гаров нарчаси гаровга лънъюлган мол-мулкнинг йуколиши ёки шикастланиш хавфини тугдирадиган даражада лънпол суратда бузганида гаровга лънъювчи гаровни муддатидан олдин бекор лъилишшни талаб лъилишшга халъли.

Агар гаров тълрисидаги шартномада бошлъача тартиб назарда тутилган бълмаса, гаровга куювчи гаровга лънъюлган мол-мулкнинг тасодифан нобуд бъллиши ёки тасодифан шикастланиши хавфини уз зиммасига олади.

Агар гаровга олувчида гаров нарчаси салъланаётган бълса, у молда гаров нарчасининг бутунлай ёки лъисман йнълуолиши ёки шикастланиши учун жавоб беради (агар бунда у айбдор эмаслигини исбот лъилиб бера олмаса). Гаров билан таълминланган мажбурият бълйича лъарздор бълган гаровга куювчи гаров нарчасининг йуколиши ёки шикастланиши туфайли етказилган зарарни тъллаш тълрисидаги талабни гаров билан таълминланган мажбуриятларни лъоплаш учун мисобга олишга халъли.

Гаров нарчаси алмаштиришга, агар лъонунда ёки шартномада бошлъача тартиб назарда тутилган бълмаса, гаровга олувчининг розилиги билан йнъл лънъюлади.

Гаровга лъуйиш гаров малъидаги шартнома билан расмийлаштирилади. Шартномада гаров нарчаси ва унинг бароси моълрияти, милъдори ва гаров билан таълминланадиган мажбуриятнинг бажарилиш муддати кълрсатилган бъллиши лозим. Унда гаровга лънъюлган мол-мулк тарафларнинг лъайси бирида эканлиги мам кълрсатилиши керак.

Гаров шартномаси ёзма равишда тузилиши лозим. Ипотека раъидаги шартнома, шунингдек, нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган хушхўшларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт. Бундан ташқари гаров шартномаси қийматига қараб тегишли адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Гаров шартномаси шакли, уни тасдиқлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш раъидаги талабларга риоя қилинмай тузилганда мутлақо ҳақиқий ҳисобланмайди.

ФКнинг 278-модда, 1-қисмида кўрсатилганидек, гаровга олувчи ўз ихтиёрида бўлган ёки бўлиши лозим бўлган гаровга қўйилган мол-мулкни бошқа шахсинг қонунсиз эгаллашидан, шу жумладан гаровга қўйувчининг эгаллашидан талаб қилиб олишга ҳақиқ (ушбу Кодекснинг 228, 229, 230, 232-моддалари).

Гаров билан таъминланган мажбурият қарздор томонидан бажарилганда, гаровга қўйилган мулк суднинг ҳужалик судининг ёки ҳолислар судининг қарорига асосан сотилади ва тушган сумма ҳисобидан биринчи навбатда, бошқа шахслардан олдин кредиторнинг талаблари қондирилади.

Гаровга қўйилган мулк давлат ва кооператив магазин орқали сотилади. Гаровга қўйилган уй-жойлар эса - суд ижрочилари томонидан очик савдо билан сотилади.

Агар гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган сумма мулкни гаровга олган шахс (кредитор)нинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, у қолда кредитор, агар қонун ёки шартномада бошқача қарарлар бўлмаса, етишмаган суммани қарздорнинг бошқа мулк ҳисобидан олишга ҳақиқ бўлади. Кредиторнинг ўз ҳақини қарздорнинг бошқа мулкдан олишга бўлган қўйиш гаров қўйишдан эмас, асосий мажбуриятдан келиб чиқади. Бу қолда қарздорнинг бошқа шахсларга нисбатан устунлик қўйишга эга бўлмайди.

Мулкни гаровга олган шахсинг ўз талабларини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан ундиришда устунлик қўйишга эга бўлиши баъзи ҳолларда чекланиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Қаролик-процессуал қонунларига мувофиқ мулкни гаровга олган шахс талабларнинг қондирилишига қадар гаровга қўйилган мулкни сотиш натижасида тушган суммадан алиментларнинг ундирилиши, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатга оид қўйиш муносабатлардан келиб чиқадиган талаблари, бировга шикаст етказишдан ёки соғлиққа бошқача зарар етказишдан, шунингдек, боқувчининг қилими тўғрисида қўйилган қарорларни ундириш тўғрисидаги талаблар биринчи навбатда қондирилиши лозим.

Қўйиш уй-рузгор ашёларини ёки шахсий қўйишда бўлган нарсаларни ломбардларга гаровга қўйишда мазкур ломбард томонидан гаров қўйиш берилиши қили билан шартнома расмийлаштирилади. Гаров қўйиш уй-жойларга нисбатан шартноманинг давлат рўйхатидан ўтказилиши пайтидан, бошқа мулкка нисбатан эса - бу мулкни гаровга олувчига топширилиши пайтидан, агар у қонун ёки шартнома бўйича топширилиши лозим бўлмаса, шартноманинг тузилиши пайтидан эътиборан вужудга келади.

Гаров қўйишнинг бекор бўлиши ҳоллари ФКнинг 283-моддасида кўрсатилади. Унда айтилишича, гаров қўйишда қўйишда қолларда, яъни гаров билан таъминланган мажбурият бекор бўлганида; гаровга қўйилган ашё нобуд бўлганида; гаровга қўйилган хушхўш бекор бўлганида; гаровга қўйилган мол-мулк қиммати савдосида сотилган ёхуд сотиш мумкин бўлмаган тақдирда бекор бўлади. Ипотекага нисбатан

бълган гаров муълуълнинг бекор гъилишнганлиги тьїрисида ипотекани гаровга гъуйиш тьїрисидаги шартнома рьїхатдан утказилган реестрда белги гъьйилиши керак.

Гаровнинг бир неча турлари мавжуд, жумладан, ипотека гарови банклар томонидан турли малъсадлар гъонунда гъарзлар беришда, фуълароларга якка тартибда уй-жой куриш учун гъарз берилишида, ломбардлар томонидан фуълароларга гъарз берилишида гъьлланилади. Банклар томонидан ташкилотларга хар хил малъсадлар учун бериладиган гъарзлар мазкур ташкилотларнинг товарлари ва бошгъа моддий бойликларнинг тьла гаровга гъьйилиши билан таъминланади. Чунончи, кишлок хъжалик махсулотларини тайёрлаш малъсадида аванс учун, шунингдек, кишлок хъжалигида мавсумий ишларнинг харажатлари учун бериладиган гъарзлар тайёрланган махсулотларнинг хъжалик ташкилотлари ихтиёрига ьтиши билан гаров нарсаи сифатида гъарзларни таъминлашга гъаратилади. Банк томонидан гаров бараварига кредитларнинг берилиши ташкилотларнинг мам, банкларнинг мам манфаатларига жавоб беради.

Товарлар ва бошгъа моддий бойликлар гаровга гъьйилишида уларни гаровга берувчи - савдо корхонаси гаровга гъьйилган ашёларнинг киймати тегишинча банкка тьланган ёки сотилган моллар бошгъа моллар билан алмаштирилган молда гаровга гъьйилган ашёларни сотишга хакли.

Ашёларни гаровга берувчи ишлаб чилъариш корхонаси ьзининг ишлаб чилъаришида бълган хом ашёл материаллари ва ярим фабрикатларини ишлатишга, гъайтадан ишлашга хакли бълса мам, банкнинг гаров муълуълї барча ашёларга нисбатан белгиланади.

Махсулотларни гаровга олувчи банкка гаровга гъьйилган молларнинг мавжуд бьлишини ва сакланишини текшириб туриш муълуълї берилади. Кредит олган гъарздор ташкилот ьз мажбуриятларини бажармаганида банк уз буйруги билан гаровга гъьйилган молларни сотишга халъли. Банкка гаровга гъьйилган товарларни сотишдан хосил гъилишнган маблаї банкнинг гаров билан таъминланган гъарзини гъоплашга сарфланади.

Якка тартибда ва кооператив уй-жой жъурилиши учун банк томонидан узок муддатли кредитлар берилишида иморатларнинг гаровга гъьйилиши махсус гъоидалар билан тартибга солинади.

Бунда уй-жой куриш учун банклар томонидан фуълароларга бериладиган кредитлар нотариал идоралар оркали иморатларнинг гаровга гъьйилиши йьли билан таъминланади.

Банкка гаровга гъьйилган иморатлар то кредитлар бус-бутун тьланмагунча сотилиши ёки бошгъа усулда бировга ьтказилишига гъьйилмайди.

Уй-жой гъуриш учун фуъларога гъарз беришда банк тегишли нотариал ижорани хабардор гъилади ва унга канча гъарз, канча вальтга берилганини кьрсатади. Нотариал идора банкнинг хабарномасини олганидан сунг мазкур хужжатга такик тьїрисида белги гъуйиб, биринчи нухасини рьїхатдан ьтказиш учун адлия органига юборади, иккинчи нухаси эса - нотариал идорада сакланади.

Нотариал идорада иморатга талгилъ белгиси гъьйилиши - эгасининг иморат тьїрисида тасарруф гъилишш муълуълїни чеклайди Гаровга берувчи то ьзи олган кредитини тьла милъдорда тьлаб, банкнинг ижозатини олмай туриб кредит мисобига коерилган иморатни сотишга ёки бошгъа усулда бировга ьтказишга халъли эмас.

Олинган кредит бњйича лярзлар тњланмаганда банк лярз пулини иморат киймати мисобидан ундиришга, агар иморат књриб тамомланмаган бњлса, лјурилиш материаллари мисобидан ундиришга халљи.

Ушлаб лјулиш

Њзбекистон Республикаси ФКнинг 259-моддасида мажбуриятларнинг бажарилиши тањминлаш усуллари тизимида лярздорнинг мол-мулкани ушлаб лјулиш мам назарда тутилади. Бу усулларни лњллаш асослари ФКнинг 290-моддасида белгилаб берилган. Бунга асосан лярздорга ёки књрсатилган шахсга топширилиши лозим бњлган ашёни саљлаётган кредитор топширилиши лозим бњлган ашёни саљлаётган кредитор ушбу ашё маљини ёки у билан боілиљ чилљимлар ва бошља зарарни кредиторга тњлаш мажбуриятлари лярздор томонидан муддатида бажарилмаган таљдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунча лядар ушлаб лјулишга маљли.

Гарчи ашёнинг маљини тњлаш унинг чилљимларини ва бошља зарарни тњлаш билан боілиљ бњлмасада, бирољ тарафлари тадбиркорлар сифатида иш књраётган мажбуриятдан келиб чилљан талаблар мам ашёни ушлаб лјулиш билан тањминланиши мумкин.

Ашё кредитор эгалигига њтганидан кейин унга бњлган муљуљлар учинчи шахс томонидан олинганлигига лјарамасдан кредитор њз лњлидаги бу ашёни ушлаб лјулиши мумкин.

Ушлаб ғолиш ыз моқиятига кыра гаровга ыхшайди. Бироль айни вальтда у ғатор ызига хосликларга ғам эга. Биринчидан, ушлаб ғолишда ашё факат кредитор ихтиёрида бёлади, гаров нарсаи эса ғарздорда ғам, учинчи шахсда ғам сальланиши мумкин. Иккинчидан, ушлаб ғолинаётган ашё кредитор ихтиёрига турли асослар бёйича ытган бёлиши мумкин. Гаров нарсаи эса хар доим ғарздор ёки учинчи шахс (гаровга ғёювчи) иродаси билан шартнома асосидагина вужудга келади ва х.к.

Ашёни ушлаб ғолган кредиторнинг талаблари унинг ғыйматидан гаров билан таъминланган талабларни ғондириш учун назарда тутилган ғажмда ва тартибда ғаноатлантирилади. Бинобарин, ушлаб ғолинган мол-мулк ёки пул маблағлари ғажми ғарздорнинг ғарзини ғайтариши лозим. Агар ушлаб турилган мол-мулк ёки пул маблағлари ғарздор ғарзи ғажмига тенг бёлса, ФКнинг 343-345-моддаларида кырсатилган талабларга риоя ғилинган молда мажбурият ғисобга ытказиш орғали бекор бёлиши мумкин.

Ѓарздор томонидан мажбурият ижро этилган холларда кредитор ушлаб ғолинган мол-мулкни ғарздорга ёки учинчи шахсга ғайтарилиши шарт.

Закалат

Закалат деб шартнома тузаётган тарафлардан бири шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммасига айтилади.

Закалат тёрисидаги келишув закалатнинг суммасидан ғатъи назар, ёзма равишда тузилиши керак (ФКнинг 311-моддаси). Закалат ғёйидаги учта вазифани бажаради:

биринчиси, закалат берилиб тузилган шартнома ғалыкатан тузилганлигини исботловчи далил ғисобланади;

иккинчиси, закалат шартнома юзасидан аввалдан тёлаб ғёйиладиган пул суммаси бёлиб, тегишли туловлар ғисобига муайян суммани тёлаган тараф шартномани ғисман ижро этган ғисобланади. Закалат, олувчи тараф учун ғам бу хол маълум арамиятга эга. Чунончи, бирно-бир уй-жой ижарага берилишида уй-жой эгаси турар жойни яшаш учун яроғли холга келтириш маљсадларида зарур таъмирлар ғилади ва хоказо;

учинчиси, закалат шартномадан келиб чильған мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлаш учун белгиланади. Закалатнинг мазкур вазифаси шундан иборатки, закалат берган тараф шартнома юзасидан олган ыз мажбуриятларини бажармаганида - берган закалатни ыньётади. Агар закалат берилган тараф шартномадан воз кечган бёлса, бу молда у берган закалатнинг ғайтариб берилиши талаб кила олмайди. Агар закалат олган тараф ыз мажбуриятларини бажармаса, у иккинчи тарафга закалат суммасини икки баравар тёлашга мажбур.

Баъзи холларда закалат уни берган тарафга бир миљдорда ғайтарилиши лозим. Агар мажбуриятни, тарафлардан хеч ғайсисининг айби билан боилиљ бёлмаган молда бажарилмаса, ызаро келишув бёйича бериладиган закалат ғайтарилади.

Агар ижро этилган шартнома кейинчалик ғалыкий эмас деб топилса ва бунинг натижасида хар икки тараф ғам аввалги холларига келтирилиши лозим бёлса ёки закалат берган тараф шартнома юзасидан амалга оширилган барча нарсаинг ызига ғайтарилишини талаб ғилишга ғалыли бёлса-ю, иккинчи тараф бундай ғульуљка эга бёлмаса - закалат, юкорида кырсатилганидек, аслича бир карра миљдорда ғайтарилиши лозим бёлади.

ФКнинг 312-моддаси учинчи җисмида кърсатиганидек, шартноманинг бажарилмаслиги учун жавобгар бълган тараф, агар шартномада бошҗача тартиб назарда тутилган бълмаса, закатат суммасини рисобга олган молда иккинчи тарафга зарарларни тъллаши шарт.

Агар закатат суммаси зарар суммасидан бирмунча кърпроль бълса, у молда факат закататгина ундирилади. Агар мажбуриятни бажармаслик натижасида къррилган зарар закатат суммасидан ошик бълса, у молда закатат суммаси дам, зарарларни җоплаш учун етишмаган сумма дам ундирилади.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кърриладиган закатат фульаролар нртасидаги муносабатда дам, шунингдек фульаролар билан ташкилотлар нртасида муносабатларда дам җълланилиши мумкин.

Закатат авансдан фарль җилиш керак. Закатат билан авансини бир-бирига нхшатган нарса шундаки, бъларнинг хар иккиси дам келажакда тъланадиган суммалар рисобидан тарафлардан бири томонидан икинчисига аввалдан тъланиб җълйилган пул суммаси бъллиб къррилади. Аммо аванс закататдан фарль җилиб, мажбуриятнинг бажарилишини таъминламай, балки шартнома юзасидан тарафлардан бирининг иккинчисига тегишли бълган суммани мазкур иккинчи тарафнинг фаолиятини пул билан таъминлаш маълсадида аввалдан берилган пул суммасига айтилади.

Тарафлардан бири томонидан икинчисига берилган аванс муайян ишларни бажариш учун зарур харажатларни җилиш имкониятини беради. Келажакда тъланадиган суммалар рисобига аввалдан берилган пул маблаилари ёки бошҗа моддий бойликлар шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг бажарилишини таъминлаш маълсадларида берилган молдагина закатат рисобланади. Агар бу икки белгидан хеч җайсиси бълмаса, берилган суммани аванс җаторида рисоблаш лозим бъллади. Иккинчи тараф томонидан мажбурият ижро этилмаган молда аванс берган тараф җанча суммада аванс берган бълса, унинг шу милдорда җайтарилишини җилишга маълли.

Кафиллик

Кафиллик деб, шундай шартномага айтиладики, унга асосан бир тараф кафил, бошҗа шахс нз мажбуриятининг тълла ёки җисман бажарилиши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни нз зиммасига олади (ФКнинг 292-моддаси, 1-банди).

Җонунда кафиллик мажбуриятни вужудга келтирадиган асос мажбурият бълйича кредитор рисобланган шахс билан мазкур асосий мажбурият юзасидан җарздор учун кафил бъллишликка розилик берган шахс нртасида шартнома рисобланади. Кафил җарздор учун мулкий жавобгарликни олганлигини тълридан-тълри аниль билдириши лозим.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кърриладиган кафилликнинг морияти шундаки, кредитор асосий мажбурият бажарилмаган молда нз талабларини факат асосий җарздоргагина җълймай, балки кафилга нисбатан дам җуя олади.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим. Бу молда тарафлар кафиллик тълрисида алохида ёзма шартнома тузишлари шарт бълмайди. Кафиллик белгиланишида кафил асосий җарздор томонидан берилладиган тилхатда җарздор томонидан мажбуриятнинг лозим даражада бажарилиши жавобгарлигини нз зиммасига

олганлигини кърсатиб белги ёки гъарздорнинг муайян мажбурият юзасидан кафил бълишини кредитор номига ёзган хатида билдирса мам кифоя.

Кафиллик маъидаги шартноманинг ёзма шаклда тъзилиши лозимлиги тъирисидаги гъонун билан белгиланган маъикий саналмаслиги сабаб бълади.

Кафиллиكنинг асосий мажбуриятга гънъшимча характерда бълиши шундан иборатки, кафиллик билан факат асосий талабгина таъминланиши мумкин. Агар асосий шартнома унинг шаклига риоя гъилинмаганлиги сабабли ёки шартномада иштирок этувчи тарафларнинг муомалага лаёкатсиз бълиши туфайли ва бошгъа шу каби сабаблар бъийича маъикий эмас деб топилса, мазкур шартномага гънъшимча рисобланган кафиллик шартномаси мам нъзининг юридик кучини йнъгъотади.

Кафилнинг жавобгарлиги мажми асосий мажбурият юзасидан гъарздорнинг жавобгарлигидан ошик бълиши мумкин эмас. Гъарздор гъандай мажмда жавобгар бълса, кафил мам шу мажмда жавобгар бълади. Хусусан, кафиллик шартномаси билан бошгъача хол белгиланмаган бълса - фоизларнинг, зараларнинг, неустойканинг тъланиши учун мам жавобгар бълади.

Гъарздор учун мажбуриятни бажарган кафил мазкур мажбурият юзасидан бълган барча мулъуъларни олади. ФКнинг 295-моддасида кърсатилганидек, мажбуриятни бажарган кафилга шу мажбурият юзасидан кредиторга тегишли бълган барча мулъуълар нътади.

Кафил мажбуриятни бажарганидан кейин кредитор гъарздорга бълган талабни тасдиқловчи мужжатларни кафилга топшириш ва талабни таъминлайдиган мулъуъларни бериши шарт.

Гъарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган талдирда кафил ва гъарздор кредитор олдида солидар жавоб берадилар (ФКнинг 293-моддаси).

ФКнинг юкорида кърсатилган моддасидаги гъоида деспозитив характерда бългани, яъни нъзгартирилиши, тулгалилиши мумкин бългани сабабли тарафлар нъзаро келишиб, кафилнинг бошгъача мажмда жавобгар, масалан, асосий гъарздорга гънъшимча жавобгар бълишлигини белгилашлари мумкин. Бу молда кафил мажбуриятнинг бажарилиши юзасидан гъарздордан хеч нарса ундириш мумкин бълмагани молдагина гъарздор учун жавобгар бълади.

ФКнинг 293-моддасининг 3-гъисмида айтилганидек, биргалашиб кафил бълган шахслар, агар кафолат шартномасида бошгъача хол кърсатилмаган бълса, кредитор олдида солидар жавоб берадилар.

Агар кредитор кафилга нисбатан даъво къзятса, у молда кафил гъарздордан ишда иштирок этиш учун жалб гъилишга мажбур. Шунинг нъзи билан у гъарздорга нъзининг манфаатларини химоя гъилиш имкониятини берган бълади. Агар кафил гъарздорни ишда иштирок этишга жалб гъилмаса, гъарздор нъзининг кредиторига гъарши гънъйиши мумкин бълган барча эътирозларини, яъни ФКнинг 294-моддасида кърсатилган эътирозларини кафилнинг унга гъилган талабига гъарши гънъйишга маъли.

ФКнинг 294-моддасида кърсатилганидек, кафил кредиторнинг талабига гъарши гъарздор билдириш мумкин бълган мамма эътирозларни гънъйишга маъли. Кафил бундай эътирозларга бълган мулъуълни, гарчи гъарздор нъзи бу мулъуълдан воз кечса мам ёки нъз мажбуриятига илгъор бълса мам йнъгъотмайди.

Агар бир неча кафил гъарздор учун кафиллик берган бълса, кейинчалик гъарздор учун гъарзларини тъланганлари молда хар гъайсиси нълари томонидан тъланган сумма милгъориди гъарздорга нисбатан нъл талабларини гъуя олади.

ФКнинг 296-моддасида кърсатилганидек, кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган гъарздор бу маъда кафилни даррол хабардор гъилиши шарт. Акс молда нъз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинганни кредитордан ундириб олиши ёки гъарздорга регресс талаб гъыйишга маъли. Регресс талаб гъыйилган талдирда гъарздор асоссиз олинганлигина кредитордан ундириб олишга маъли.

Кафиллик гъыйидаги холларда бекор бълади:

- 1) кафиллик билан таъминланган мажбурият бекор бълганда;
- 2) кафилнинг розилигисиз мажбуриятда унинг жавобгарлиги ошиши ёки унинг учун бошгъа ноъулай оъибатлар юз беришга олиб келадиган тарзда мажбурият шартлари нъзгартирилганда;
- 3) кафиллик билан таъминланган мажбурият бъйича гъарз бошгъа шахсга нътказилганда, агар кафил янги гъарздор учун жавобгар бълиши маълида кредиторга розилик берган бълмаса;
- 4) мажбуриятни бажариш муддати келганида кредитор гъарздор ёки кафил таклиф гъилган тегишли ижрони гъабул гъилишдан бош тортганда;
- 5) шартномада белгиланган кафиллик муддати нътганда;
- 6) агар шартномада кафиллик муддати кърсатилмаган бълса, кредитор мажбуриятни бажариш муддати етган кундан бошлаб бир йил давомида кафилга даъво къзятмаса;
- 7) агар асосий мажбуриятни бажариш муддати кърсатилмаган ва белгиланиш мумкин бълмаган ёки талаб гъилиб олиш пайти билан белгиланган бълса кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бошлаб бир мобайнида кафилга нисбатан даъво къзгатмаган талдирда (ФКнинг 298-моддаси).

Кафолат

Мажбуриятнинг таъминлаш усулларида бири кафолат мисобланади. Кафолатга биноан банк, бошгъа кредит муассаси ёки суурта ташкилоти (кафил) бошгъа шахс (принципал)нинг илтимосига къра кафил нъз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиъл принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тълаш маълида ёзма талабнома талдим этса, пулни унга тълаш маълида принципалга ёзма мажбурият беради (ФКнинг 299-моддаси).

Кафолатнинг нъзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, бунда хар доим кафил сифатида банк, бошгъа кредит муассасаси ёхуд суурта ташкилоти гъатнашади. Къп холларда кафил принципалга хизмат кърсатувчи ташкилот мисобланади. Шу сабабли мам кафил принципалнинг банкда салъланаётган пул маблаълари мисобидан унинг кредиторлари олдидаги мажбуриятни бажаради. Биролъ гъонун буни шарт гъилиб гъыймайди, шу сабабли мам кафил сифатида хар гъандай кредит муассаси ёки кредит ташкилоти бъллиши мумкин.

Кафолатнинг асосий морияти шундан иборатки, у орълали принципалнинг бенефициар олдидаги нъз мажбуриятини (асосий мажбурияти) тегишли даражада бажариллишини таъминлайди.

Кафолат маъл бараварига тузилади. Кафолат берган банк (кредит муассасаси, суурта ташкилоти)га принципал тегишли милъдорда маъл тълайди.

Кафолат асосий мажбуриятдан (яъни принципалнинг бенефициар олдадаги мажбуриятдан) мустакил рисобланади, гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга хавола льилинса-да.

Агар кафолатда бошлъача тартиб назарда тутилган бълмаса, у кафил томонидан чакириб олиниши мумкин эмас.

Кафолат бълйича бенефициар тегишли бълган кафилга талаб льйлйиш мулъульини, агар кафолатлайдиган бошлъача тартиб назарда тутилган бълмаса, бошлъ шахсга етказилиши мумкин эмас.

Агар кафолатда бошлъача тартиб назарда тутилган бълмаса, у берилган кундан эълтиборан кучга киради.

Бенефициарнинг кафолат бълйича пул суммасини тълаш мълйидаги талаби кафолатда кърсатилган мўжжатларни илова льилган молда кафилга ёзма равишда тальдим этилиши лозим. Талабда ёки унга иловада бенефициар принципални таълминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бълзиши нимадан иборатлигини кърсатиши керак.

Кафил бенефициарнинг талабларини олганидан сунг бу мълда дармол принципални хабардор льилиши ва унга талабнинг нусхасини барча тегишли мўжжатлар билан топшириши керак.

Кафил бенефициарнинг талабини илова льилинган мўжжатлар билан барча кафолатда кърсатилган муддатда куриб чикиши, муддат кърсатилмаганда эса - мутаносиб муддат бу талаб мамда унга илова льилинган мўжжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслиги окилона жонлъуярлик кърсатиши керак.

Агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова льилинган мўжжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилга кафолатда белгилаб льйлйилган муддат тальдим этилган бълса, кафил бенефициарнинг талабини льондиришни рад этади ва бу мълда унга дармол хабардор льилади.

Агар бенефициарнинг талаби кондирилганга льадар кафолат билан таълминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли льисми бажарилганлиги ёхуд бошлъ асосларга кърра бекор бълганлиги ёинки мълйикий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бълйиб колса, у бу мълда дармол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт.

Одатда кафилнинг бенефициар олдадаги мажбурияти кафолатда назарда тутилган суммани тълаш билан чегараланади. Бироль, кафил кафолат бълйича мажбуриятни бажармаганда ёки лозим даражада бажармаган тальдирда кафолатда назарда тутилган суммани тълатиш билан чегараланмай, етказилган зарарларни мам ундириб олишга мълйли.

Кафилнинг кафолат бълйича бенефициар олдадаги мажбурияти льйлйидаги холларда бекор бъллади:

1) кафолат берилган сумма бенефициарга тъланиши; 2) кафолатда белгиланган муддат тамом бълйиши; 3) бенефициар кафолат бълйича нь мулъульларидан воз кечиши ва уни кафилга льайтариб бериш ольибатида; 4) бенефициар кафилни унинг мажбуриятларидан озод льилиш мълйида ёзма ариза бериш йълйли билан мулк бълйича нь мулъульларидан воз кечиши ольибатида.

1,2,4-бандларида кърсатилган асослар бълйича бекор льилиниши унга кафолат берилган ёки льайтариб берилмаганлигига боилиль бълмайди.

Кафолат бекор бълганлигида хабар топган кафил даррол бу раъда принципални хабардор гъилиши керак.

Кафилнинг принципалдан кафолат бъйича бенефициарга тъланган суммаларни регресс тартибида тълашни талаб гъилиш муълуъи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувда белгилаб гъийилади.

Агар кафилнинг принципал билан келишувида бошгъача тартиб назарда тутилган бълмаса, кафил бенефициарга кафолат шартларига номувофиль тарзда ёки кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятни бузганлиги учун тъланган суммаларни гъоплашни принципалдан талаб гъилишга раъли эмас (ФКнинг 310-моддаси).

Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуъларолик муълуъий жавобгарлик тушунчалари

Маълумки, жамиятимиз хаётининг энг муъим тамойилларидан бири гъонун устиворлиги мисобланади. Унинг моъияти шундан иборатки, «асосий ижтимоий, энг аввало иктисодий муносабатлар факат гъонун билан тартибга солинади, унинг барча гъатнашчилари эса хеч бир истисносиз муълуъл нормаларини бузганлиги учун жавобгар бъллади». Бозор механизмининг энг асосий хусусиятидан бири «хъжалик юритувчи субъектлар нртасида уларнинг иктисодий жавобгарлиги ва тълить иктисодий мустакиллиги асосида» гъонун ва шартномалар интизомига гъатъий риоя гъилиш мисобланади. Гъонун ва шартномалар мазмунида энг куп холларда фуъларолар ва юридик шахслар зиммасига юкланган мажбуриятлар ётади.

Мажбурият юзасидан гъарздор бълган шахс уни бутунлай бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги, мажбуриятни бажариш юзасидан белгиланган муълуъл нормаларига ёки харакатсизлик мисобланиб, бу хол мажбуриятни бузиш деб кърилади. Мажбурият юзасидан гъарздор шахс шунинг нъзи билан кредиторнинг субъектив муълуълни бузган мисобланади. Чунончи, сифатсиз марсулот (товар) етказиб беришда марсулот сотувчи ташкилот - гъарздор сифатида муълуъл нормасини, яъни ФКнинг тегишли моддасида кърсатилган гъоидани бузиш билан бирга марсулот олувчи корхонанинг, яъни кредитор ташкилот гъарздор ташкилотдан шартномага мувофиль сифатли марсулотнинг (товарнинг) нъзига топширилишини талаб гъила олади.

Юълорида айтилганидек, гъарздорнинг харакатсизлиги рам муълуълый хилоф мисобланиши мумкин. Бундай харакатсизлик гъарздорнинг шундай хатти-харакатидан иборат бъллиб куринадики, бунда гъарздор нъз амалга ошириши лозим бълган харакатни гъилмайди. Масалан, турар жой ижараси шартномаси бълйича ташкилотга тегишли уйда яшовчи фуъларо белгиланган ижара раъини тъламаслиги билан Уй-жой кодексининг 62, 64-моддаларида белгиланган гъоидани бузади. Шу билан бирга шартномага мувофиль тарзда гъарздордан квартира раъининг нъз ваълтида тъланишини талаб гъилиш муълуълга эга бълган ташклотнинг - ижарага берувчининг, яъни кредиторнинг субъектив муълуълни рам бузилади.

Бозор иктисодиёти тизими гъарор топаётган хозирги шароитларда гъарздорнинг тадебиркорлик ва ишбилармонлик гъоидаларига зид келган харакатлари ёки харакатсизлиги, бепарволиги муълуъл нормасини търидан-търри бузиш билан боилиб бълмаса рам муълуълка хилоф мисобланиши мумкин.

Гъарздорнинг муълуълка хилоф хатти-харакати муълуъл нормаларига риоя гъилмасликни билдирганлиги туфайли, чунончи, гъарздор томонидан олинган мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ва шу

билан шартнома интизомининг бузилиши - љонунчиликни бузиш деб ѓам кърилади. Бинобарин, шартнома юзасидан олинган мажбуриятларнинг, шунингдек, бошља мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга љаратилган къраш - айнан шу ваљтнинг ѓзида љонунчиликка риоя љилиш учун бълган кураш деб кърилади.

Йонунчилик хъжалик юритувчи субъектлар томонидан шартнома мажбуриятларининг бузилишига йъл љъйилмайди. Чунки љарздор томонидан мажбуриятнинг бузилиши, мазкур субъектлар томонидан шартнома интизомига риоя љилинмаслиги давлат томонидан белгиланган муљуљ нормаларига риоя љилмасликни билдиради. Натижада ташкилотларнинг маблаїлари оборотда, муомалада бъллиши бирмунча секинлашади, љурилишлар, корхоналар ва ташкилотларнинг иш олиб боришлари бузилади.

Йишлок хъжалик машиналарининг ва бошља марсулотларнинг саноат корхоналари томонидан љишлољ хъжалик корхоналарига топширилиши ва уларнинг давлат буюртмаси бълйича љишлољ хъжалик марсулотлари топшириш юзасидан олинган мажбуриятларнинг ѓз ваљтида бажарилиши мурим арамиятга эгадир.

Кредиторлар сифатида фуљаролар бълганида ѓам тегишли ташкилотлар ѓз зиммаларига олган мажбуриятларни лозим даражада бажарилиши талаб љилинади.

Фуљаролик муљуљий жавобгарлик љарздор томонидан мажбуриятнинг бажармаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги холларини назарда тутиб, љонун ёки шартномада белгиланган санкциялар љълланилади.

Фуљаролик муљуљий жавобгарлик мажбуриятни бажармаган љарздор зиммасига зарарларни, неустойкани кредитор фойдасига тълаш вазифасини юклашдан иборатдир.

Фуљаролик муљуљий жавобгарлик тушунчаси мажбуриятдаги санкция тушунчасидан бирмунча тиррок маънода тушунилади, чунки бунда љарздорнинг жавобгарлиги барча холларда факат мулкий жавобгарлик бъллиб къринади. Чунончи, бировга зиён етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларда зиён етказувчи жабрланган шахсга етказилган зиённинг пул билан рисобланган миљдорини тъл равишда тълайди. Шартнома бълйича олинган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги эса кредиторнинг кърган зиёнларини тъллатиш учун ѓам, љарздордан неустойканинг ундирилиши учун ѓам асос бълди.

Йарздорнинг мажбуриятни лозим даражада бажармаслиги, яъни мажбуриятни шартнома ёки љонунда кърсатилган шартларга мувофиљ равишда бажармаслиги, масалан, марсулотнинг сифати, топшириш муддати, шартноманинг бажарилиш жойи каби шартлар бузилишидан иборатдир. Мажбурият љарздор томонидан бутунлай бажарилмаса, кредитор суд орљали, хъжалик суди ёки холислар суди орљали мажбуриятнинг мажбурий тартибда бажарилишини, биринчи навбатда, албатта реал равишда бажарилишини, агар мажбурият лозим даражада бажарилмаган бълса, унинг љонун ёки шартномада кърсатилган шартларга риоя љилиб бажарилишини талаб љилишга ѓаљли.

Юљорида кърсатилган хар икки холатда, яъни мажбурият бутунлай бажарилмаганида ѓам, лозим даражада бажарилмаганда, яъни айрим шартлари бузилганда ѓам кредитор љарздордан љонун ёки шартномада назарда тутилган мулкий жарималарнинг ундирилиши, яъни ѓзи кърган зиёнларнинг љопланишини, неустойкаларнинг тъланишини талаб кила олади. Шу билан бирга љарздорни олган мажбуриятларини бажариш учун мумкин љадар кърпрољ харакат љилишга мажбур љилади.

Фуъаролик муъулий жавобгарликнинг белгиланиши турли субъектлар њртасидаги муносабатларда шартнома интизомининг мустахкамланишига ёрдам беради. Бинобарин фуъаролик муъулий жавобгарлик мажбуриятларининг реал ва тегишли даражада бажарилишига ёрдам бериб, катта юксак тарбиявий роль уйнайди. Агар мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик натижасида кредиторга зиён етказилган бўлса, њарздор бундай зарарларни тълашга мажбур бўлади. ФКнинг 324-моддасида њарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тълаши шарт, деб кърсатилади.

ФКнинг 14-моддаси, 2-њисмида зарар тушунчаси берилади. Бунга асосан, зарар деганда, муъули бузилган шахснинг бузилган муъулини тиклаш учун њилган ёки њилиниши лозим бўлган харажатларини, унинг мол-мулкки йъъолиши ёки шикастланиши (маъкиий зарар), шунингдек, бу шахс њз муъуълари бузилганида одатдаги фуъаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололма њолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Зарар деганда, њарздор томонидан мажбуриятнинг бутунлай ижро этилмаслиги ёки лозим даражада ижро этилмаслиги оъибатида кредитор томонидан њилинган харажатлар, мулкнинг йъъотилиши ёки камайиши назарда тугилади. Кредиторнинг мулкки зиёнига мисол њилиб ташкилот томонидан њилинган ишларнинг сифатсиз бажарилиши сабабли уни тузатиш билан боилиъ бўлган харажатларни ёки шартномада белгиланма муддатда њарздор томонидан юборилган, масалан, муддатидан олдин юборилган маъсулотни салъаш харажатларидан келган зиёни ёхуд кредитор томонидан бошъа ташкилотларга тъланган жарималарни кърсатса бўлади.

Кредитор бўлган фуъаронинг зиёнларига мисол њилиб кийим тикувчи ательенинг хизматчиси томонидан топширилган материалларнинг нотъри бичилиши натижасида кърган зарарни кърсатса бўлади.

Зарар сифатида - кредитор томонидан олиниши мумкин бўлган, аммо њарздор мажбуриятни бажармагани туфайли олинмай њолган даромадларни кърсатиш мумкин. Масалан, кредитор бўлган давлат корхонаси њарздор ташкилотнинг хомашёларни њз ваътида етказиб берилишини кечиктирмаганида мажбурият њз ваътида бажарилгани молда олиши мумкин бўлган, яъни тайёр маъсулотни сотиш натижасида олиши мумкин бўлган фойданинг њарздор њз мажбуриятини бажармаганлиги сабабли олинмаган даромадлар - кредиторнинг кърган зарари мисобланади.

Мажбурият муъулида зиёнининг тъла равийда тъланиши (њопланиши) принципи белгиланади. Шу билан бирга фуъаролар њртасида муносабатларда суд зиёнининг ундирилиши тартибини белгилашда хар икки томоннинг мулкки аховolini, хусусан њарздорнинг мулкки аховolini эътиборга олиб, мажбуриятнинг бажарилишини кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажарилишини белгилашга рам маъли. Бу търида Кзбекистон Фуъаролик - процессуал њонуннинг тегишли моддасида њоида белгиланган. Унда алохида холларда иш бўйича хал њилув њарорини чикарган суд ёки хал њилув њарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси бўйича тарафларнинг мулкки аховолига ёки бошъа холатларга њараб, хал њилув њарорининг ижросини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга, шунингдек, уни ижро этиш усули ва тартибини њзгартиришга маъли деб кърсатади.

ФКнинг 332-моддасига асоан мажбуриятнинг айрим турлари бўйича рамда муайян фаолият тури билан боилиъ мажбуриятлар бўйича њонунда зарарни тъла њоплашга бўлган муъуль чеклаб њъйилиши мумкин (чекланган жавобгарлик).

Масалан, юк ташувчи транспорт ташкилоти ташиш учун љабул љилган мулкни йњьотганида келган зарарни йњьотилган ашѐ љиймати бараварида юк жунатувчига ѐки олувчига тњлайди. Агар юк зарарлангилган бњлса, у молда зараланган юкнинг љиймати љанчага камайган бњлса, шу сумма миљдорида тњлайди. Холбуки, юк юборувчи ѐки юк олувчининг зарарлиги факат йкотилган юкнинг љиймати ѐки љийматининг камайиши натижасида келган зарардангина иборат бњлмай, яна юкларни саљлаш учун керакли омбор биноларини ижарага олиш билан боилиљ харажатлардан, ишчиларнинг бекор турган даврида уларга тњланган иш раљидан ва юк ташувчининг айби билан материаллар ва ускуналарнинг њз ваљтида олинмаслиги натижасида содир бњлган бошља заралардан иборат бњлиши мумкин. Аммо транспорт ташкилотларига нисбатан чекланган жавобгарлик белгиланганлиги сабабли кейинги зарарлар эьтиборга олинмайди.

Чекланган жавобгарлик транспорт ташкилотлари ва баъзи бошља ташкилотлар учун рам белгиланиши мумкин. Чунончи: электр кувватини етарли миљдорда етказиб бера олмаган электр станцияси - факат берилмаган электр куввати љиймати миљдорида жавобгар бњлиши мумкин.

Ташкилотлар њртасидаги мажбурият муносабатларида књпрољ татбик этиладиган мулкий санкция - неустойкадир. ФКнинг 260-моддасида књрсатилишича, неустойка деб, љонун ружжатлари ѐки шартнома билан белгиланган, љарздор мажбуриятни бажармаган ѐки лозим даражада бажармаган таљдирда кредиторга тњлаши шарт бњлган пул суммасига айтилади.

Юљорида књрсатилган неустойкани ундириш учун факат љарздорнинг њз мажбуриятини бажармаганлиги књрсатилса кифоя ва бундай мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида ерказилган конкрет моддий зарар миљдорини исботлаш талаб љилинмайди.

Агар муайян мажбурият учун белгиланган жавобгарлик миљдори љонунда аниљ књрсатилган бњлса - бундай жавобгарликни чеклаш тњрисида њзаро келишишга йњл љњйилмайди.

Йарздорнинг зарарни тњлаш мажбурияти

ФКнинг 324-моддасида љарздор мажбуриятни бажармаганлиги ѐки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тњлаши шартлиги укдирилган.

Йарздорнинг мажбуриятни ижро этмаслиги натижасида вужудга келган ва тњланиши лозим бњлган кредиторнинг харажатлари деганда, кредитор томонидан мазкур мажбурият юзасидан љилинган харажатлар ва љарздорнинг њз вазифасини бажармаганлиги билан боилиљ харажатлар тушунилади. Чунончи, марсулот етказиб берувчи томонидан марсулотнинг белгиланган муддатларда етказиб берилмаслиги туфайли марсулот олувчи корхонанинг беиш туриши ваљтида љилинган харажатлар тњланиши лозим.

Мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мулк шартнома шартларига мувофиљ келмаганда ва кредитор бундай холларда мулкни љарздорга љайтариш ѐки мажбур бњлганида кредитор зарарларининг ундирилишидан љатъий назар, мулк учун тњланган пул суммаларининг њзига љайтарилишини талаб љилиш муљуљига эга.

Кредитор љарздорнинг њз вазифасини бажармаганлиги туфайли йњьотган мулкнинг љийматини ѐки мулкнинг зарарланиш натижасида унинг љиймати

камаишидан келган суммаларнинг тъланишини талаб ғилиши мумкин. Маълумки, бозор муносабатлари шароитида эркин нарх амал ғилади. Унинг асосий хусусияти шундан иборатки, баъзи холларда мажбурият вужудга келган пайтдаги нарх билан зарарни ундириш ваътидаги бахолар ғртасида тафовут бълиши мумкин. Љонунда ушбу холатлар ғам къзда тутилади. ФКнинг 324-моддаси, 2-ғисмига асосан, агар ғонун ғужжатларида ёки шартномада ғзгача тартиб назарда тутилган бълмаса, зарани анильлашда мажбурият бажарилиши керак бълган жойда, ғарздор кредиторнинг талабларини ихтиёрий ғаноатлантирилган кунда, борди-ю талаб ихтиёрий ғаноатлантирилган бълмаса, даъво кузгатилган кунда мавжуд бълган нархлар эътиборга олинади. Суд вазиятга ғараб зарарни тълаш ғальидаги талабни эътиборга олган ғолда ғаноатлантириши мумкин.

Кредитор томонидан олинмаган ва тъланиши ғарздордан талаб ғилишга ғальи бълган даромадлар деганда, ғарздор ғз мажбуриятини лозим даражада бажарганида, кредиторнинг олиши мумкин бълган даромадлар тушунилади. Бу, айникса, пул мажбуриятини бажармаганлик учун жавобгарлик белгилашда яккол намоён бълди. ФКнинг 327-моддасига асосан бошља шахсларнинг пул маблағларини ғайрильонуний ушлаб ғолиш, уларни ғайтариб беришдан бош тортиш, уларни тълашни бошљача тарзда кечиктириш ёхуд бошља шахс ғисобидан асоссиз олиш ёки жамғариш натижасида улардан фойдаланганлик учун ушбу маблағлар суммасига фоиз тъланиши керак.

Фоизлар миљдори кредитор яшайдиган жойда, кредитор юридик шахс бълганида эса, унинг жойлашган ерида пул мажбурияти ёки унинг тегишли ғисми бажарилган кунда мавжуд бълган банк фоизининг ғисоб ставкаси билан белгиланади. Љарз суд тартибида ундириб олинганида, суд кредиторнинг талабини даъво кузгатилган кундаги ёки ғарор чикарилган кундаги банк фоизининг ғисоб ставкасига ғараб ғондириши мумкин. Ушбу ғоидалар ғонунда ёки шартномада бошља фоиз миљдори белгиланган бълмаса ғълланилади. Кредиторнинг пул маблағларидан ғонунсиз фойдаланиш туфайли унга етказилган зарар юкорида курстаилган фоизлар суммасидан ошиб кетса, кредитор ғарздордан зарарнинг бу суммадан ортикча бълган ғисмини тълашни талаб ғилишга ғальи.

Зарар къррилганлигини исботлаш ва бундай зарарлар ғарздорнинг мажбуриятини бажармаслигидан келган бъллишини исботлаш, шунингдек, заранин ғ миљдорини ғисоблаб кърсатиш вазифаси зарарнинг ундирилиши търисида талаб ғуядиган кредиторга юклатилади.

ФКнинг 332-моддасида мажбуриятларни бузганлик айрим холларда чекланган жавобгарлик белгиланиши назарда тутилади.

Бу ғонунда чекланган жавобгарликнинг ғульульий шакллари кърсатилмайди. Бундай чекланган жавобгарлик алохида холларда ва махсус ғонунларда назарда тутилади. Чунончи, улар ғисобига ғарздорнинг харакатида хар ғандай айб бълмай, факат касд ёки купол эртиётсизлик билан боіилъ бълган айб бълганида жавобгарликнинг чекланиши белгиланади.

Љонунда кредитор ғарздордан йньотилган ашёнинг ғийматинигина талаб ғилишга ғальи бъллиб, мажбуриятнинг ғарздор томонидан бажармаслиги натижасида олинмай ғолган даромадларни талаб ғилишга ғальи бълмаслиги кърсатилиши холлари ғам мавжуд.

Љонун баъзи холларда зарарларни тъланган ғарздорнинг мажбуриятни асл холида бажариш бурчини ғам белгилайди.

ФКнинг 330-моддасига асосан, башарти лшонунда ёки шартномада бошлгача тартиб назарда тутилган бълмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган талдирда неустойка тъллаш ва бажармаган зарарни ллоплаш лъарздорни мажбуриятни асл холида бажаришдан озод лъилмайди.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашённи топшириш мажбуриятини бажармаслик олъибатлари ФКнинг 331-моддасида кърсатилган.

Агар ашённи олувчилар эгалигига топшириш търисидида шартнома тузилмай, шу ашённи кредиторга фойдаланиш учун топшириш търисидида икки ёки бир неча шартнома кетма-кет тузилган бълса, ашённинг кредитордан бирига топширилиши, аввал шартнома тузган кредиторларнинг мулъулъини йукка чилъаради. Агар ашён кредитор билан бирдек мулъулъка эга бълган учинчи шахсга топширилган бълса, бу мулъулъ бекор бъллади. Бундай молда аввал шартнома тузган кредитор кърган зарарларнинг тълланиши търисидида даъво кузгатишга малъли.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашённи эгаликка нътказиш ёки хъжалик юритишни оператив бошлгариш ёхуд фойдаланиш учун топшириш търисидидаги кетма-кет тузилган икки ёки бир неча шартномалар бългани молда ашён кредиторлардан хеч лъайсисига топширилмаган бълса, кредиторлардан лъайси бири фойдасига илгари мажбурият вужудга келган бълса, яъни ашённи топшириш търисидида ким билан аввал шартнома тузилган бълса, шуниси устунлик мулъулъига эга бъллади.

Агар ишнинг вазиятлари бълйича мажбуриятларнинг лъачон вужудга келганлигини, яъни шартнома ким билан аввал тузилганлигини белгиллаш мумкин бълмаса, ашённинг топширилиши търисидида ким аввал даъво кузгатган бълса, шу шахс имтиёзга эга бъллади.

Муайян ишни бажариш мажбуриятини бажармаслик олъибатлари търисидида шуни айтиш керакки, 330-модданинг мазмунида белгиланганидек, мажбуриятни реал равишда, аслича бажарилишини таъминлашга лъаратилади, ФКнинг мазкур нормаси лъарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаганида шартнома юзасидан бажарилиши лозим бълган ишни биринчи навбатда нъзи бажариши ёки бажаришни бошлгъа шахсга топшириши ва мазкур ишни бажариш учун зарур харажатларнинг тълланишини лъарздор зимасига лълъийш мулъулъини беради.

Нълбекистон Республикаси Гражданлик процессуал лшонунларида жавобгарни муайян харажатлар лъилишга мажбур этадиган даъволарнинг лъилиниши ва бу търидида суд лъарорининг чикарилиши назарда тугилади. Мажбурият бълйича амалга оширилиши лозим бълган харажатларни бевосита лъилишга мажбур этиш мумкин бъллмаганлиги тугайли лшонун, агар жавобгар лъарорни белгиланган жавобгар лъисобига нъзи бажаришга ва шу муносабат билан лъилинган зарур харажатларни ундан ундиришга малъли бъллишлиги търисидида суд нъл лъароридида кърсатишга малъли бъллади, деб кърсатма беради. Агар лшонун ёки шартномада назарда тутилмаган бълса, мажбуриятни бажармаган лъарздор лъисобига ишнинг кредитор томонидан бажарилишига ёки у билан тузилган шартнома бълйича бошлгъа шахс томонидан бажарилишига йнъл лълъийлмайди.

Агар лъарздор, яъни жавобгар томонидан бажарилмаган харажат факат унинг томонидагина бажарилиши мумкин бълса, бундай харажатларни лъилишга лъарздорни мажбур этадиган лъарорла ижро этилиш муддати белгилланади, агар бу лъарор белгиланган муддатда ижро этилмаса, жавобгарга лшонунда кърсатилган тартибда жарима солиниши мумкин.

Баъзи холларда ишни ижро этиш мумкин бўлмаганида кредитор мажбуриятнинг лъарздор томонидан бажарилмаслиги туфайли ъзига келган зарарнинг тъланишини талаб кила олади .

Лъарздорнинг жавобгарликдан озод лъилиниши асослари

Лъарздор мажбуриятни бутунлай бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун, агар бундай холат унинг айбсиз содир бўлмаганлигини ёки кредиторнинг айби билан боилиль бўлса, умумий лъоида буйиа жавобгарликдан озод бўлади.

Лъарздор томонидан мажбуриятнинг ани бажарилишига тускинлик лъилган юкорида кърсатилган юридик фактлардан бирининг бўлиши - мажбурият бажарилиши мумкин бўлмаслиги тушунчасини билдиради.

Оддий тасодифий холат - юридик маънода мажбуриятнинг лъарздор томонидан унинг ва кредиторнинг айби бўлмамай туриб бажарилмаганлиги содир лъилган холат рисобланади. Бундай холатлар учинчи шахсларнинг, чунончи, бошлъя шахсларнинг харакатлари билан рам боилиль бўлиши мумкин. Масалан, бегона бир шахснинг харакатлари натижасида лъарздор йуклигида у томондан олиш-сотиш шартномаси бўйича кредиторга топширилиши лозим бўлган уйга ът тушиб, ёниб кетишини кърсатиш мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг арамиятини рисобга олган молда лъонун тадбиркорлар учун музим кафолатни кързда търтади. ФКнинг 333-моддаси, 3-лъисмига асосан, башарти, лъонунда ёки шартномада бошлъяча тартиб назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган куч, яъни фавкулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имконият бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади.

Лъайтариш мумкин бўлмаган кун зиммасида шу мажбурият бўлган шахс томонидан, унинг ихтиёридаги барча воситалар билан олдини олиш, лъайтариш мумкин бўлмаган фавлулодда ходиса бўлиб кърилади.

Лъайтариш мумкин бўлмаган куч оддий тасодифий хол каби мажбуриятни бажармасликда тарафларнинг айби бўлмаслиги ва мазкур аниль холатларда уни лъайтариш мумкин бўлмаслиги билан характерланади. Шу билан бирга мазкур холат, одатдан ташлъари, фавлулодда содир этилган бўлиб лъурилиши керак. Амалда бундай холатларда табиий офат, масалан, сув тошлъини, зилзила, кучли бърон каби табиий офат холлари търисиди сърз юритилади. Лъонунда баъзи холларда «лъайтариш мумкин бўлмаган куч» сързи лърнига «табиий характердаги холатлар» търисиди гапирилади.

Суд лъарорлари мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан лъарздорни озод лъилишга асос бўладиган лъайтариш мумкин бўлмаган куч холатларини кърсатиш камдан-кам учрайди.

Лъайтариш мумкин бўлмаган кучни зилзила, тошлъин, ёниин кабиларни нисбий тушунча деб билиб, бундай холатларни асос лъилиб, жавобгарликдан озод лъилиш-лъилмаслик мазкур холатларнинг лъандай шароитларда, лъандай жойда ва даврда содир бўлганлиги эътиборга олинади. Шартномани ёки мажбуриятни бажаришга търслъинлик лъилган холат ъзининг ички, ъзига хос хусусиятлари бўйича лъайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида кърилмайди, балки лъатор шароит ва конкрет

холатларнинг биргаликда муайян муносабатда келишига лъараб белгиланади. Кайтариб бълмайдиган куч таъсири натижасида зарар етказилганлиги исботланганда мулкий жавобгарликдан озод гъилиш мумкин. Шу билан бирга айрим холларда, лъайтариб бълмайдиган куч таъсирида етказилган зиённинг тъланиши дам фулъаролик гъонунчилигида назарда тутилган. Чунончи, хаво транспортдан фойдаланишда йнълочиларнинг кърган зиёнлари Ёзбекистон Республикаси Хаво кодексида мувофигъ тъл равишда тъланади.

Лъайтариб бълмайдиган куч тушунчасини анигълаш фулъаролик мулъулий жавобгарлик търисидаги масалани търини хал гъилиш учун зарур. Чунки гъарздор тасодифий холат учун жавобгар бълганлиги туфайли лъайтариш мумкин. Булмаган куч мавжуд бълганида, у жавобгарликдан озод гъилинади. Чунончи, автотранспорт оргъали юк юборувчи ва юк ташувчи ташкилот юк ташиш режасидан келиб чилъадиган мажбуриятларни тасодифий халатлар сабабли бажармаганларида жавобгарликка тортилсалар, аммо табиий ходисалар содир бълганда, жавобгарликдан озод гъилинадилар. Енгиб бълмайдиган куч таъсирида мажбуриятни бажармаганлик учун гъарздорни жавобгарликдан озод гъилиш, агар гъарздор тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётганда содир бълсагина гълланилади. «Тадбиркорлик - мулкчилик субъектларининг моллар ишлаб чикариш ва хизматлар кърсатиш дамда фойда ёки даромад олишга гъаратилган амалдаги гъонунлар доирасида ташаббускорлик билан фаолият кърсатишидир (Ёзбекистон Республикасида Тадбиркорлик търисидаги гъонуннинг 1-моддаси). Бинобарин, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боилигъ бълмаган мажбуриятларга нисбатан ФКнинг 333-моддаси, 3-гъисми гълланилмайди. Айни вагъта шуни таъкидлаб нтиш нринлики, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боилигъ бълган мажбуриятнинг бажармаслиги гъарздорнинг шартнома бнйича шериклари томонидан содир этилиб, бозорда мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг йуклиги, гъарздорда пул маблаилари бълмаганлиги сабабли рнй берган холларда улар енгиб бълмайдиган куч (форс-мажор) холати сифатида гъаралмайди ва демак, гъарздорни 333-модда 3-гъисми билан жавобгарликдан озод этиш учун асос бълмайди.

Кредиторнинг айбини дам анигълаш мурим арамиятга эга. ФКнинг 335-моддасида айтилганидек, агар кредитор касддан ёки эртиётсизлик туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бълмалсиги юз беришига ёки бажармаслик туфайли етказилган зарар милгдорининг кнпайишига кнмаклашган бълса, шунингдек, кредитор мажбуриятни бажармасликдан етказилган зарарни камайтириш чораларини касддан ёки эртиётсизлик туфайли курмаган бълса, суд ишнинг холатларига лъараб тъланадиган дам милгдорини камайтиришга ёки кредиторга дам тълашни батамом рад этишга дамъли.

ФКнинг гъоидасида мажбуриятларнинг гъарздор, шунингдек, кредитор гъатти-харакатлари туфайли юажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги търисида снз боради. Бундай холларда гъарздорнинг жавобгарлиги дамъи дам лъайтарилиши мумкин.

Мазкур ролда суд, хнжаллик суди, жавобгарликни юклайдиган юошка органлар хар икки тарафнинг айби даражасини белгилаш ва гъарздорнинг жавобгарлиги милгдорини тегишинча каймайтириши, кредитор кърган зиёнларни гъисман тълашга мажбур гъилиши, кредиторга тъланиши лозим бълган неустойка суммасини камайтириши лозим.

Модомики, мажбуриятларни бажаришда хар икки тараф ъзи учун фойдали, тежамли самаралар етказишни књзлаб харакат килар экан, кредитор ъз айби билан зиѐннинг камайиши учун чоралар курмаса, ъз мажбуриятини бажармаган мисобланади. Мажбуриятни бажармасликдаги айби кейинчалик мажбуриятни лозим даражада бажара олмаган ъарздорнинг жавобгар бњлиш даражасини эътиборга олинади.

Мажбуриятни бажармасликда хар икки тараф тенг даражада айбли бњлса, књрилган зиѐн тарафлар ъртасида баб-баравар таксимланиши мумкин. Бошкача айтганда, ъарздор кредитор томонидан књрилган зиѐннинг факат ярминигина тњлашга мажбур ъилинади. Зиѐннинг иккинчи ярми эса кредиторга тњланмай колади. Аммо бундай жавобгарлик барча холларда хар бир хил бњлмайди. Чунончи, суд ва хњжалик суди ъарорларида хар икки тарафнинг айбини тальъослаб књриб, тњланадиган зиѐн суммасини бирмунча камайтирилиши холлари књрилади.

Баъзи холларда ъарздор мажбуриятни бажариш учун барча чораларни књрса мам, кредитор ъзининг харакатсизлиги ва бепарволиги билан мажбуриятнинг бажарилишига тњсљинлик ъилади. Бундай молда суд ѐки хњжалик суди органлари ъарздорнинг мажбуриятни бажармаслиги ѐки лозим даражада бажармаслиги жавобгарлигидан озод ъилади.

Мажбуриятнинг ъарздор ва кредитор томонидан
кечиктирилиши ољибатлари

ФКнинг 337-339-моддалари мажбуриятнинг бажарилиши ъарздор ѐки кредитор томонидан кечиктирилгани учун жавобгарлик тњрисисидаги масалани тартибга соладиган ъоидаларни белгилайди.

Ижронинг ъарздор томонидан кечиктирилиши деб, мажбуриятнинг у томонидан белгиланган муддатда бажарилмаслиги тушунилади.

Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирган ъарздор бундай кечиктириш натижасида кредиторга етказилган зарани тњлашга мажбу бњлади. Мазкур зарарнинг тњланиши ъарздорни ъз мажбуриятини асп молда бажаришидан озод ъилмайди.

Кредиторнинг айби билан мажбуриятнинг ижро этилишининг кечиктирилиши мажбуриятнинг кейинчалик ижро этилиши имконияти бњлмаслиги учун ъарздорнинг жавобгарлигини оширади.

Агар мажбуриятнинг ижро этилиши кечиктирилган даврда мазкур мажбурият ъарздорнинг айбидан ъатъи назар ижро этилиши мумкин бњлмаса мам, у ъз айби билан мажбуриятни ижро этмаганида ъандай жавобгарликка тортиладиган бњлса, унга нисбатан худди шундай жавобгарлик белгиланади. Бундай холларда жавобгарликни белгилаш учун ъарздорнинг кечиктирилиши асос ъилиб олинади. Чунки ъарздор сотилган нарсани ѐки ижарага берилган ашѐни ъз вальтида топширган бњлганида эди, ашѐ тасодифан нобуд бњлмаган бњлур эди деб фараз ъилинади.

Агар мажбуриятнинг бажарилиши ъарздор томонидан кечиктирилганлиги туфайли унинг кейинчалик бажарилишига зарурат ъолмаган бњлса, кредитор ФКнинг 337-моддаси, 2-љисмида књрсатилганидек, ижрони ъабул ъилишдан бош тортишга ва зарарни тњлашни талаб ъилишга мамљи.

Кредиторнинг кечиктирилиши мам муим муљуљий ољибатлар туидиради. Фуљаролик ъонунилигида юљорида айтилганидек, мажбуриятнинг бажарилишида ъарздорнинг мам, кредиторнинг мам манфаатлари бир бњлиши зарурлигини белгилайди. Модомики, тарафлар мажбуриятни бажаришда бир-бирига књмаклашишлари лозим экан, кредитор ъзининг хатти-харакати билан мажбуриятнинг

гъарздор томонидан бажарилишига тъсгъинлик гъилмаслиги, ижрони оирлаштирмаслиги керак.

Кредиторнинг кечиктириши деганда, мажбуриятнинг гъарздор томонидан бажарилишида тъсгъинлик гъилишга ёки бундай ижрони кийинлаштирилишига гъаратилган харакат тушунилади. Бундай харакатнинг олъибати учун кредитор мулкий жавобгар бълши, яъни бундай харакатнинг мулкий олъибати кредиторнинг зимасига гълъйилиши керак.

Кечиктиришнинг олъибатлари ФКнинг 338-моддасида кърсатилган. Бу моддада кредиторнинг шартнома бълйича нъзига тегишли нарсани гълбул гъилишни кечиктириб юборишни гъарздорга кечиктириб юбориш туфайли етказилган зарарни ундириб олиш муълъулни бериши ва кейинчалик мажбуриятни ижро этиш мумкин бълмай гълса, уни жавобгарлиқдан озод гъилиш, гъарздорнинг гълсддан иш тутиши ёки гълпол эртиётсизлик гъилиш холлари бундан мустасно эканлиги, пул мажбурияти бълйича кредитор ижрони кечиктириб юборган ваълт учун гъарздор фоизлар тъллашга мажбур эмаслиги кърсатилган.

Кредиторнинг кечиктириши икки хил турдаги хатти-харакатидан: кредитор нъзига гъарздор томонидан лозим даражада бажарилганини гълбул гъилмаслиқдан ва гъарздорнинг нъз мажбуриятини бажаришга гълдар кредитор томонидан лозим бълган харакатнинг у томондан гъилинмаганлигидан иборат бълши мумкин.

Юлъорида кърсатилган холатларни, баълзи мисоллар билан тушунтирса бъллади. Чунончи, агар марсулот олувчи марсулотни топширишга тайёр эканлиги тълрисида хабардор гъилинган бълса-ю, уни белгиланган муддатда олиб кетмаса - мажбуриятни кечиктиришга йъл гълйган мисобланади.

Кредитор нъзига юклатилган харакатларни бажармаса ва бу харакатни бажармасдан туриб гъарздор мажбуриятни ижро эта олмайдиган бълган холларда мам кредитор кечиктирган мисобланади. Чунончи, марсулот етказиб бериш шартномаси бълйича марсулот уни олувчига бевосита юборилмай, балки сотиб олувчининг таксимотида мувофилъ равишда шартномада гълатнашмаган бошгъа ташкилотларга жунатилиши лозим бълганида белгиланган муддатда таксимотнинг берилмаслиги кредиторнинг кечиктирилишини англатади. Бошка бир мисол, капитал гълурилишига оид пудрат шартномаси бълйича буюртмаси пудрат шартномалари тълрисидаги гълоидалар бълйича нъз зиммасидаги харакатларни бажармаганида мам кредиторнинг кечиктирилиши куринади.

Кредитор мажбуриятни кечиктиришда нъз айби ёки нъзига гъларашли шахсларнинг айби йълълигини исботлай олмаса, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида гъарздорга келган зиённи тъллашга мажбур бъллади. Чунончи, белгиланган муддатда олиб кетилмаган марсулотларни салгълаш билан боилилъ харажатларни тъллаши шарт. Одатда, бундай холларда неустойка (пеня, жарима) тъллатилади.

Кредиторнинг кечиктириши кълпинча мажбуриятнинг бажармаслигида айбли бълган гъарздорнинг жавобгарлиги тълрисида даълво кузгатилганда музим амамиятга эга бъллади. Чунки бундай холларда кредиторнинг айбли даражаси эълтиборга олиниб, гъарздорнинг жавобгарлиги даражаси бирмунча камайтирилиши мумкин.

Агар кечиктириш кредиторнинг нъз айби ёки гълонунга ёхуд кредиторнинг топширилишига биноан ижрони гълбул гъилиш юклатилган шахсларнинг касди ёки гълпол эртиётсизлигидан эмаслигини кредитор исботласа, у кечиктириш жавобгарлигидан озод бъллади.

Мажбуриятнинг гъарздор томонидан бажарилишида у томондан берилган тилхат ёки гъарздор мужжатини кредитор гъарздорга гъайтариб беришдан бош тортганда мам кредитор кечиктирган мисобланади.

Юльорида айтилганидек, кредитор мажбуриятнинг гъарздор томонидан бажарилишида унга кьмаклашишга мажбур. Агар у ъзининг бундай мажбуриятини бажармаса, бунинг ольибатлари учун мам жавобгар бьлади. Кредиторнинг мажбуриятни кечиктириш ольибатлари гъьйидагилардан иборат бьлиши мумкин:

биринчидан, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида гъарздорга етказилган зарарни тьлатиш, натижасида гъарздорга етказилган зарарни тьлатиш, масалан, гъарздор мажбуриятини бажариш юзасидан керакли марсулотларни ъз ваьтида етказган бьлса-да, кредитор буш омбор биносининг бьлмаслигини баьона гъилиб марсулотни гъабул гъилишдан бош тортса, гъарздор марсулотнинг ташилиши ва сагъланиши билан боилигь ошикча харажатлардан келган зарарларни кредитордан ундиришга маьли. Бу молда кредитор бундай кечиктиришнинг ъз гъасди ёки эхтиётсизлиги билан боилигь бьлмаганлигини ёки бундай кечиктиришда гъонун ёхуд кредиторнинг топшириги бьйича мажбуриятни бажаришни ъз зиммасига олган бошгъа шахсларнинг касд ёки эхтиётсизлигидан келмаганлигини исботласа, гъарздор кьрган зиёнларни тьлашдан озод гъилинади;

иккинчидан, гъарздорнинг кечиктириш ваьти учун гъарздор пул мажбуриятлари бьйича фоизлар тьламайди;

учинчидан, агар кредитор гъарздорга унинг берган тилхатини ёки бошгъа гъарз мужжатини гъайтаришдан ёхуд тилхатда гъарз мужжатининг гъайтарилиши мумкин бьлмаслигини кьрсатишдан бош тортса, гъарздор ижро этишни тухтатишга маьли.

Бажариш мумкин бьлмаслиги тушунчаси мам маълум арамиятга эга. Бажариш мумкин бьлмаслиги, юкорида айтиб утилганидек, мажбуриятнинг реал тарзда, яъни асл холатда бажариш мумкин бьлмаслигини билдиради. Бажариш мумкин бьлмаслиги тьйисисидаги масала хар бир конкрет холатда суд томонидан мазкур ишнинг хусусиятлари эьтиборга олиниб хал этилади.

Гъарздордан мажбуриятнинг реал тарзда бажарилишини баьзи холларда ва баьзи асослар бьйича талаб гъилиш мумкин бьлмайди. Бундай асосларга мисол гъилиб гъьйидагиларни кьрсатиш мумкин:

1) мажбуриятнинг аслича бажарилиши мумкин юулмаслиги, яъни мажбурият нарчаси хусусий аломатлари билан белгиланган ашё бьлиб, уни аслича топшириш мумкин бьлмаган холатларнинг мавжудлиги ёки бирон-бир холатнинг содир бьлиши сабабли гъарздор мажбуриятини маълум бир жойда бажара олмаслиги ва хоказо;

2) мажбуриятнинг мугъульий бажарилиши мумкин бьлмаслиги, яъни баьзи холларда мажбуриятнинг бажарилиши бундай мажбурият вужудга келгандан сунг гъабул гъилинган меьёрий мужжат ва гъонунларга хилоф келадиган бьлса, мажбурият бажармаслиги мумкин;

3) баьзи холларда мажбуриятнинг реал бажарилишини ниhoятда кийин бьлиши мумкин. Бунга мисол гъилиб, шартнома бьйича бирон-бир мажбуриятни шахсан бажаришга мажбур гъарздорнинг каттик касал бьлиб гъолишини кьрсатиш мумкин.

4) Мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бьлмаслиги гъарздорни кредитор олдида бьлган жавобгарликдан озод гъилмайди. Гъарздор факат мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бьлмаслигида ъз айбининг йуклигини исбот килсагина жавобгарликдан озод

бълади. Масалан, хусусий аломатлар билан белгиланган ашёлар ижарага олувчининг лъълида бълган ваътда унинг айбидан ташкари нобуд бълса, лъарздор кредитор зиённи ёки жаримани тълашдан озод бъллади.

5) Агар ашё нобуд бъллиши лъарздорнинг мазкур ашёларга бепарволик билан, эртиётсизлик муомаласи туфайли бълса, кредиторга етказилган зарар учун жавобгар бъллади.

Мажбуриятларнинг бекор бъллиши тушунчаси

Хар лъандай муълъулий муносабат каби мажбурият дам муайян асослар, яъни муайян юридик фактлар мавжуд бълган ваътда бекор бъллади. Мажбуриятнинг бекор бъллиши деб - вужудга келган факт туфайли мажбурият иштирокчилари муълъу ва бурчнинг бекор бъллишига айтилади.

Мажбурият ушбу Кодексда, бошлъя лъонунларда ёки шартномада назарда тутилган асосларга кърра тъллиъ ёки лъисман бекор бъллади.

Мажбуриятни тарафлардан бирининг талаби билан бекор лъилишига лъонун мужжатлари ёки шартномада назарда тутилган холлардагина йъл лъъйилади (ФКнинг 340-моддаси). Бунга асоан мажбуриятларнинг бекор бъллиши тубандагича кърсатилган:

1) мажбуриятнинг бажарилиши билан бекор бъллиши; 2) воз кечиш раъини бериш билан бекор бъллиши; 3) мисобга нътказиш билан мажбуриятнинг бекор бъллиши; 4) талабдан бошлъя шахс фойдасига воз кечилганида мисобга нътказиш; 5) лъарздор билан кредитор бир шахс бъллиб лъолганида мажбуриятнинг бекор бъллиши; 6) мажбурият янгиланиши билан унинг бекор бъллиши; лъарздан воз кечиш билан бекор бъллиши; 8) бажариш мумкин бълмаганлиги туфайли мажбуриятнинг бекор бъллиши; 9) мажбуриятнинг давлат органи мужжати асосида бекор бъллиши; 10) фуълъаро вафот этиши билан мажбуриятнинг бекор бъллиши; 11) юридик шахс тугатилиши билан мажбуриятнинг бекор бъллиши.

Юълорида кърсатилган умумий асослардан ташкари мажбуриятларни бекор лъиладиган баъзи бошлъя асослар уларнинг айрим турларини тартибга соладиган ФКнинг тегишли бобларида назарда тутилган. Жумладан, мулкни ижарага оулвчи шартномани истаган ваътида бир томонлама бекор кила олиши мумкинлиги кърсатилади.

Мажбуриятлар бажарилиши билан бекор бъллиши

ФКнинг 341-моддасида кърсатилганидек, мажбурият, лъоиде тарикасида, унинг лозим даражада бажарилиши билан бекор бъллади.

Мажбуриятларнинг бекор бъллиши усулларидан кенг таркалган турларидан бири - мажбуриятнинг тегишли равишда ижро этилишидир. Мажбуриятларнинг бекор бъллиши учун бажариш тегишли равишда амалга оширилмаса, мажбуриятни бекор лъилмай, балки уни бузганлик учун мулкий жавобгарлик белгиланади, баъзи холларда мажбуриятни реал равишда бажариш вазифаси дам саълланиб лъолади.

Айрим мажбуриятлар тегишли равишда бажарилиши билан бекор бъллади, шу билан бирга мажбуриятни дуруст бажарган шахсга шу шартномани лъайта тиклашда имтиёзли муълъу берилади. Масалан, бирор мулкни ижарага олган шахс нъз зиммасига

олган мажбуриятини дуруст бажарса, шу мулкни ижарага олиш учун янги шартнома тузишда бошља шахсларга нисбатан имтиёзли муљулька эга бўлади.

Кредитор ижрони ѓабул кила туриб, ѓарздорнинг талаби бўйича унга ижронинг тўла ёки ѓисманн ѓабул ѓилинганлиги тўрисида тилхат беришга мажбур. Агар ѓарздор мажбуриятни тасдиљлаш юзасидан кредиторга ѓарз мужжати берган бўлса, кредитор ижрони ѓабул ѓила туриб, бу мужжатни ѓайтариши, агар уни ѓайтариш мумкин бўлмаса,бу тўрида ѓзи берган тилхатда кўрсатиши лозим. Тилхат ѓайтарилаётган ѓарз мужжати устига хат ёзиш билан дам алмаштирилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилганлигини исботловчи бошља мужжатлар дам бўлиши мумкин. Сотилган ашёларни олувчига жўнатиш учун транспорт ташкилотига топширилиши ёки олувчига юбориш учун алоља бўлимига берилиши тўрисидаги мужжат шулар сирасига киради.

Гарз мужжатининг ѓарздор ѓўлида бўлиши, бошља бир хол исботланмагунча, мажбуриятнинг бекор бўлганлигини тасдиљлайди.

Кредитор тилхат беришдан, ѓарз мужжатини ѓайтаришдан ёки ѓайтариб бериш имконини йўљлигини тилхатда кўрсатишдан бош тортган талдирда, ѓарздор ижрони тўхтатиб туришга маљли бўлади. Бундай холларда кредитор муддатни кечиктирган мисобланади (ФКнинг 258-моддаси).

Гарз мужжатининг ѓайтарилиши ёки уни ѓайтариш мумкин бўлмаганлиги тўрисидаги тилхат ѓрнига берилган мужжат устига ижронинг ѓабул ѓилинганлиги маљида ёзиб бериши мажбуриятнинг ижро этилганлигини исботлаш мужжатларидан бири мисобланади.

Гарз мужжат (тилхат) ѓарздор томонидан кредиторга берилади. Бундай мужжат билан кўпинча маиший пудрат шартномаларидан келиб чилъан мажбуриятлар гувољантирилади. Гарз мужжати кредитор ѓўлида бўлиши - мажбуриятнинг мавжудлигини исботловчи далил мисобланади ва унга мажбуриятнинг бажарилишини талаб ѓилиш муљуљини , масалан, ѓарз пуlining тўланилишини , буюртма ѓилинган нарсанинг берилишини талаб ѓилиш муљуљини беради.

Кредитор мажбуриятнинг ижросини ѓабул кила туриб, ѓарздорга ѓарз мужжатини ѓайтаришга мажбур. Гарздор эса мажбуриятнинг бажарилганлигини тасдиљлайдиган мужжатни ѓзига берилишини кредитордан талаб ѓилиш муљуљига эга.

Айрим молларда мажбуриятнинг бажарилганлиги тўрисида кредитордан алохида мужжат олмай, балки ѓарздорнинг тилхати устига мажбуриятнинг бажарилганлигини , масалан, ѓарз пуlining бутунлай ёки ѓисман олинганлигини ёзиш мумкин. Ѓз характерида кўра ѓарз мужжати то мажбурият тегишли суратда бажарилгунча ѓадар кредиторда бўлиши керак. Гарз мужжатининг ѓарздорга ѓайтарилиши мажбуриятнинг бажарилганлигини билдиради. Шунинг учун ѓарз мужжатининг ѓарздор ѓўлида бўлиши бошља бир хол исботланмагунча мажбуриятнинг бажарилганлигини ва шу билан унинг бекор бўлганлигини тасдиљлайди.

Башарти, кредитор йук бўлса ёки у ижрони ѓабул ѓилишдан бош тортса, ёхуд бошља сабабларга кўра ѓабул ѓилиш муддатини ѓтказиб юборса, шунингдек, муомала лаёкатига эга бўлмаса ёки муомала лаёкати чекланган бўлса ва ижрони ѓабул ѓилишга рози бўлган вакил бўлмас - ѓарздор ѓзи тўлаши лозим бўлган пулни ёки кимматли когозни нотариал идоранинг депозитига ѓўйиш мумкин. Бундай холларда пулни ёки кимматли когознинг кредитор номига нотариал идоранинг

депозитига лъйишмумкин. Мажбуриятни лозим даражада бажариш бълиб мисобланади.

Юридик шахслар њртасидаги муносабатларда мажбуриятнинг бажарилиши тегишли мужжатлар билан расмийлаштирилади. Юборилган товарлар ёки кърсатилган хизматлар учун тъланган тълovní тасдиълайдиган счетлар ёки квитанциялар ана шундай мужжатлар мисобланади. Улар ташкилотлар маблаіларни мисобидан пул тълóвлари ва бошъа харажатларнинг търі сарфланганлигини тасдиълаш ва тегишли назорат олиб бориш имконини беради.

Мажбуриятларнинг мисобга њтказиш билан бекор бълиши

Хисобга њтказиш - бу мажбуриятни бекор гъладиган шундай усулки, бунинг воситасида муддати тулган ёки муддати кърсатилмаган ёхуд талаб гъилиш пайти билан белгиланган муъобил њхшаш талаб мисобга њтказилиши билан мажбурият тъліъ ёки гъисман бекор бълади (ФКнинг 343-моддаси). Чунончи, туман коммунал хъжалигига гъарашли савдо биносини ижарага олувчи савдо ташкилоти шу биноан бутгъул таъмирлаш учун 96000 сум сарфлаган бълса, бундай харажат суммасини ижара маъидан бълган 96000 сум гъарзи мисобига њтказиб, њзаро мисоб-китоб гъилишлари мумкин.

Хисобга њтказиш њз-њзича автоматик равишда амалга оширилмайди. Фуъаролик муъгъли нуътаи назаридан мисобга њтказиш бир томонлама битим бълиб кърингани туфайли бунга бир томоннинг мисобланиш търісидаги аризаси кифоя гъилинади.

Хисобга њтказиш - мажбуриятларнинг бажарилишини осонлантирилади, чунки бу усул тарафларни бир-бирларига пул тълаш билан боілиъ бълган ошикча харакатларни гъилишдан озод гъилади ва мар икки кредиторнинг манфаатларини яхши таъминлайди.

Муъобил (гъарши) талабни мисобга њтказиш фуъаролар иштирок этган муносабатларда мар, ташкилотлар њртасидаги муносабатларда мар гъълланилади. Ташкилотлар њртасидаги њзаро муносабатга муъобил (гъарши) талабни мисобга њтказиш, банк оръали мисоблашиш шаклида амалга оширилади. Банк ташкилотлар ихтиёридаги пул маблаіларининг айланишини тезлатиш маъсадида нагъд пулсиз њзаро мисоблашишни амалга оширади.

Банк оръали мисобга њтказиш ФКнинг тегишли моддаларидан ташгъари компетентли органлар томонидан чигъариладиган махсус мужжатлар билан мар тартибга солинади.

Лъонун муъобил (гъарши) талаб мисоби йъли билан мажбуриятларнинг бекор бълиши учун гъъйидаги уч талабни гъъяди:

1) мажбуриятлар гъайтарма бълиши, яъни кредиторлар бир-бирига нисбатан гъарздор бълиши керак (масалан, ижарага олувчи ижарага берувчига ижара маъи учун 200 сум тълaши керак бълса, ижарага берувчи ундан 200 сум гъарз бълса - муъобил талаб мисобидир);

2) гъарама-гъарши талаб бир хилда бълса, талаб гъилинадиган нарсанинг аломатлари мар шу турда бълиши керак (масалан, пулга пул буідойга буідой ва х.к.). Агар гъарама-гъарши талабнинг нарсаси бир милда бълмаса - њзаро муъобил талабни мисобга њтказиш мумкин эмас. Масалан: бир томон бир ашё юзасидан видикацион

даъво къзятса, иккинчи томон эса шартнома бъйича кърсатилган хизматни талаб гьилса, бундай талаблар нъзаро гъарши талабни мисобга нътказиш йъли билан бекор бълмайди, яъни мульобил (гъарши) талабни мисобга нътказиш йъли билан мисоблашиш мумкин эмас:

3)бир хилдаги гъарама-гъарши талабни мисобга нътказишда уларнинг бажариш муддатлари тулган бълши керак. Агар бажариш муддати кърсатилмаган ёки талаб гъилиш пайти билан белгиланган бълса, мажбуриятни бажаришнинг мисобланиши хар гъачон талаб этилиши мумкин. Шунинг учун бундай талабни нъзаро мисобга нътказишда бажариш муддати арамиятсиздир. Бироль, кредитор бажариш муддати тълмаган талабини, шу кредитордан талаб гъилиш муддати тълган гъарздорнинг талабига гъарши нъзаро мисобга нътказишга маъли эмас.

Талабдан бошгъа шахс фойдасига воз кечилган талгъдирда гъарздор нъзининг дастлабки кредиторига мульобил талабни янги кредиторнинг талабига гъарши мисобга нътказишга маъли.

Агар талаб гъарздор бу талабдан бошгъа шахс фойдасига воз кечилгани тълрисидаги билдиришни олган пайтгача мавжуд бълган асосга кърра вужудга келган бълса ёки ушбу муддат кърсатилмаган ёхуд талаб гъилиш пайти билан белгиланган бълса, мисобга олиш амалга оширилади (ФКнинг 345-моддаси).

Гъарздор билан кредитор бир шахс бъллиб гълганида мажбуриятнинг бекор бълши

Гъарздор билан кредитор бир шахс бъллиб гълганида мажбурият бекор бълди (ФКнинг 346-моддаси). Маълумки, хар гъандай шахс нъзига нъзи гъарздор, мам кредитор бъллиши мумкин эмас. Бундай кредитор ва гъарздорнинг бир шахс бъллиб гъолиши кълпинча мерос олишда учрайди. Масалан: мерос олувчи шахс нъз акаси ёки отасига гъарздор бълса, кейинчалик мерос очилиши натижасида кредиторнинг (мармум ака ёки отанинг) талаб гъилиш муълуъларини нъзига олади.

Гъарздор билан кредиторнинг бир шахс бъллиб гъолиши фуълролар нъртасидагина эмас, балки юридик шахслар нъртасида мам юз бериши мумкин. Одатда юридик шахслар гъайта ташкил бъллиши ёки бир нечаси гълшилиши туфайли гъарздор ва кредитор бълган ташкилотлар ва юридик шахс бъллиб гъолиши - мажбуриятни бекор гъилади. Агар бундай гълшилиш кейинчалик бекор бълса, мажбурият янгидан пайдо бълди. Чунончи, бир-бирига гъарздор бълган икки жамоа хължалиги гълшила туриб, кейинчалик яна ажралса - аввалги гъарздор жамоа хължалигининг мажбурияти янгидан пайдо бълди.

Тарафларнинг келишуви бълйича ва гъарздорнинг гъарздан воз кечиши бълйича мажбуриятнинг бекор бъллиши

Тарафларнинг келишувига мувофиль мажбуриятларнинг бекор гъилинишида бундай келишув бажарилмаган мажбуриятларни келгусида бажаришдан озод гъилишга гъаратилган бълди ва хар икки тараф мажбуриятни бажаришга хали киришмаган валтда ёки мажбуриятнинг бир гълсми бажарилган пайтда юз беради. Тарафларнинг келишувлари турлича мазмунда, чунончи, гъарзни тълашдан ёки бирон-бир ишни бажаришдан озод гъилиш тълрисида бъллиши мумкин.. ФКнинг 342-моддасига асосан

тарафларнинг келишувига мувофиқ мажбурият уни бажариш ҳарига воз кечиш маълуми бериш (пул тўлаш, мол-мулк бериш кабилар) билан бекор бўлиниши мумкин. Воз кечиш маълуминг миқдори, муддатлари ва уни бериш тартибини тарафлар белгилайди

Кредиторнинг ҳарздан воз кечиши ҳам мажбуриятни бекор бўлишига олиб келади. Бу бир тарафлама битим бўлиб, унда тарафларнинг келишуви рўй бермайди. Биролъ бунда кредиторнинг ҳарздан воз кечиши бошъа шахсларнинг кредитор мол-мулкига нисбатан муълълларини бузмаса мажбурият бекор бўлади (ФКнинг 348-моддаси).

ФКнинг 347-моддасида кўрсатилганидек, тарафлар нъз ҳрталаридаги дастлабки мажбуриятни бошъа нарсани ёки бошъача ижро этиш усулини назарда тутувчи янги мажбурият билан алмаштириш (мажбуриятини янгилаш) маълумида келишиб олсалар, мажбурият бекор бўлади. Чунончи, бирон-бир нарса насияга олинганида олиш-сотиш шартномасидан келиб чиълъан мажбурият тарафларнинг келишуви билан ҳарз мажбуриятига айлантрилади. Бундай молда бошъа тарафлар нъртасида ҳарз шартномаси билан тартибга солинадиган муълълый муносабат келиб чиқади.

Бир мажбуриятнинг бошъа бир мажбурият билан алмаштририлиши учун ҳятор шартлар талаб бўлилади. Бунда, биринчидан, тарафлар нъртасидаги бир мажбуриятни бекор бўлиш учун бошъа турдаги мажбурият билан алмаштириш маълумидаги келишув бўлиши: иккинчидан, харакатда бўлган, маълый мажбуриятнинг бўлиши (агар эски мажбурият маълый бўлмаса ёки бекор бўлинган бўлса, у валътда мажбуриятни бошъа бир мажбурият билан алмаштириш тўрисида келишув ҳам бўлиши эмас); учинчидан, янги мажбурият маълый бўлиши ва эски мажбуриятдан бирон-бир фарълъ бўлиши керак.

Тарафларнинг бир турдаги мажбуриятни бошъа бир турдаги мажбурият билан алмаштириш тўрисидаги келишув шартнома сифатида кўрилганлиши туфайли келишув ҳам шартномаларни тузишга оид умумий бўидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Эски мажбуриятнинг янги мажбурият билан алмаштририлишида эски мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш учун белгиланган кафолат, закатат, мажбурият ва бошъа усуллар ҳам бекор бўлади.

Мажбуриятларнинг келишув йъли билан бекор бўлиниши ФКнинг 102-112-моддаларига риоя бўлинган молда расмийлаштририлиши лозим. Ташкилотлар нъртасидаги мажбуриятларнинг келишуви факат ёзма шаклдагина бекор бўлиниши мумкин.

Мажбуриятнинг давлат органи хужжати асосида бекор бўлиши

ФКнинг 350-моддасига асосан, агар давлат органининг хужжати чиқиши натижасида мажбуриятни бажариш тўлиъл ёки бўисман мумкин булмайл колса, мажбурият тўлиъл ёки унинг тегишли бўисми бекор бўлади.. Масалан, Ђзбекистондаги мис комбинати хориждаги корхонага мис етказиб бериш маълумидаги шартнома бўйича мажбуриятга эга бўлиши мумкин. Борди-ю, Ђзбекистон Республикаси ҳукумати хорижга экспорт бўлишни чеклаш маълумида ҳарор бўбул бўилгудек бўлса, ушбу мажбурият бекор бўлади. Унинг натижасида зарар кўрган тарафлар ФКнинг 12 ва 15 моддаларига мувофиқ уни тўлашни талаб бўлишга маълумидир.

Давлат органининг мажбурият бекор бўлишига асос бўлган хужжати белгиланган тартибда раъийий эмас, деб топилгани, агар тарафларнинг келишувидан ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошлacha тартиб келиб чилмаса ва мажбуриятни бажариш кредитор учун ўз арамиятини йўлсиз қилмаган бўлса, мажбурият тикланади.

Фулъаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор қилиниши

Мажбурият иштирокчиси бўлган фулъаро вафот этиши туфайли мажбуриятлар барча холларда ҳам тугатилмайди, чунки ўонун билан белгиланган баъзи холларда мархумнинг муълуъ ва бурчлари унинг ворисларига ўтади. Жумладан, мероснинг ўабул қилган ворис, мерос қолдирувчининг ўарзлари юзасидан ўзига ўтган мерос мулкининг раъийий қиймати доирасида жавобгар бўлади. Мерос мулки ворислар булмагани учун давлатга ўтган бўлса, давлат ҳам шу тартибда мархумнинг ўарзлари учун жавоб беради.

Агар мажбуриятнинг ўарздорнинг шахсий иштирокчисиз бажариш мумкин бўлмаса, ёки мажбурият бошлacha тарзда ўарздорнинг шахси чамбарчас боилиъ бўлса, ўарздор вафот этилиши билан бекор бўлади. (ФКнинг 354-моддаси). Чунончи, вақил вафот эса, у томондан олинган мажбурият рам бекор қилинади, чунки вақиллик шахсий ишончга асосланиб белгиланган муълуъий муносабат қисобланади. Агар мажбуриятни бажариш шахсан кредитор учун мўлжалланган ёки мажбурият бошлacha тарзда кредиторга шахси билан боилиъ бўлса, кредитор вафот этиши билан мажбурият бекор бўлади. Чунончи, соғлига шикаст етказилганлиги туфайли зарар раъини олиб турган фулъаронинг вафот этиши билан унга нисбатан белгиланган мажбуриятлар ҳам бекор бўлади ва хоказо.

Мажбурият ўарздор ёки кредитор боелган юридик шахс тугатилиши билан ҳам бекор бўлади. (ФКнинг 352-моддаси). Юридик шахснинг қайтадан ташкил бўлишида - ташкилотнинг ишлари ва мулки тугатилмай бекор қилинганда, яъни бирлашиш, бўлиниш ёки ўўшилишлари холларида мажбуриятлар тугамайди.

Икки ёки бир нечта ташкилот бирлашганда ёки бир ташкилот бир нечта ташкилотларга бўлинганда, уларнинг муълуъ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган ташкилот ёки ташкилотларга ўтади.

Бир ташкилот бошлacha бир ташкилотга ўўшилганда, унинг муълуъ ва мажбуриятлари қушиб олаётган ташкилотга ўтади. Юридик шахс банкрот бўлгани сабабли тугатилганда, унинг мажбуриятлари бекор бўлади. Айрим мажбуриятлар, масалан, юридик шахс фулъаронинг хаёти ёки соғлигига зарар етказгани учун тўловлар бўйича мажбуриятда ўарздор бўлса, бекор бўлмайди. Бунда ФКнинг 247-моддасига ва банкротлик хаъидаги ўонунга асосан тугатилаётган юридик шахс маблақлари қапираллаштириб ўўйилади ва мажбуриятнинг ижроси бошлacha шахс зиммасига юкланади.

Юлъорида қўрсатилган усуллар мажбуриятни бекор қиладиган умумий асослар бўлиб, баъзи холларда мажбуриятлар бошлacha асосларда ҳам бекор бўлиши мумкин.

Шартнома, умумий тушунчалар
Шартнома тушунчаси ва арамияти

Шартнома деб, икки ёки бир неча шахснинг фуъаролик муъуълари ва бурчларини белгилаш, ѓзгартириш ёки бекор ѓилишга ѓаратилган ѓзаро келишувларига айтилади.

Шартнома атамаси уч маънода: юридик факт; бирон-бир юридик фактга асосланган, моддий ёки номоддий манфаатлар тѓирисидаги муъуълый муносабат; шахслар (фуъоролар ва ташкилотлар) нима тѓирисида келишсалар, шуни акс эттирувчи, ифодаловчи хужжат маъносида ишлатилади. Бу ерда у ѓзининг биринчи маъноси - юридик факт сифатида кѓрилади ва ѓрганилади.

Юридик факт тушунчаси «Фуъоролик муъуълый муносабат» мавзусида берилган эди. Бунда юридик фактлар мазмуни жиѓатидан икки асосий тоифага: юридик ходисалар ва харакатларга бѓлинган эди. Юридик харакатлар ѓз навбатида муъуълый ѓл ѓѓйган ва муъуълый ѓл ѓѓймаган харакатларга бѓлиниб, муъуълый ѓл ѓѓйган харакатлар сифатида бир томонлама ва икки томонлама битимлар (шартномалар) кѓрсатилган эди. Икки томонлама битимларнинг хаммаси (олиш-сотиш, ижара, ѓарз ва бошѓалар) шартнома рисобланади. Бир томонлама битим, масалан, васиятнома шартнома бѓла олмайди. Бинобарин, хар ѓандай шартномани битим дейилса хам, аммо хар ѓандай битимни шартнома деб атаб бѓлмайди.

Демак, шартнома бтимнинг бир кѓриниши рисобланар экан, унга нисбатан битимга оид барча ѓонунлар, жумладан, ФКнинг 9-бобидаги ѓоидалар татбиъ этилади. Шу билан бирга шартнома ѓзига таалуъли бѓлган бошѓа махсус меъѓрлар билан, масалан, капитал ѓурилишга оид пудрат шартномаси бу тѓиридаги махсус ѓоидалар билан хам тартибга солинади.

Шартномадан келиб чилъган мажбуриятларга, агар ѓонунларда бошѓача хол назарда тутилмаган бѓлса, ФКда белгиланган мажбуриятлар хаъидаги умумий ѓоидалар (ФКнинг 234-252 моддаси) ѓѓлланилади.

Иккитадан ортиѓ тарифлар тузадиган шартномаларга бундай шартномаларнинг кѓп тарафламалик хусусиятига зид бѓлмаса, шартнома тѓирисидаги умуй ѓоидалар ѓѓлланилади.

Шартнома муъуълый муносабатларни вужудга келтири, ѓзгартириш ёки бекор ѓилиш учун асос бѓлиб хизмат ѓилади. Аммо шартноманинг харакати бу билан чекланмайди. Агар бошѓа мумкин. Фактлар умумий ѓоида бѓйича муъуълый муносабатни белгилаш, ѓзгартириш ёки бекор ѓилишдан ташкари яна муъуълый меъѓрлари билан белгиланган доираларда муъуълый муносабатда ѓатнашувчиларнинг хатти-харакатларини тартибга солади, муъуълый муносабат иштирокчиларининг муъуълый ва бурчларини белгилайди.

Шартнома билан вужудга келтирилган муъуълый муносабат давомида шартнома тарафларнинг хатти-харакатлари ѓанчалик ѓонунга мувофиъ бѓлган бѓлмаганлигини хам текшириш имкониятини беради.

Шартнома тушунчасида асосий белги, асосий шарт - тарафларнинг муайян натижага эришишга ѓаратилган ѓзаро келишувларидир. Тарафларнинг хар ѓайсиси томонидан шартнома бѓйича олинадиган муъуълый ва бурчлар хар хил бѓлса хам, улар олибатда ягона муъуълый натижа беради, масалан, бирон-бир нарсага нисбатан эгалик муъуълый олинади ва х.к.

Тарафларнинг келишувлари натижасида эришиладиган бевосита аниѓ натижани мазкур шартнома тузишда тарафларнинг ѓз олдиларига ѓѓйилган асосий маѓсаддан ажратиш керак. Масалан, металлургия заводи машинасозлик заводи билан муайян миѓдордаги ва шарт ѓилинган нав ва маркали пулатни етказиб бериш тѓирисида

шартнома тузади. Бу ерда тарафлар њзаро келишувларининг бевосита натижаси металлургия заводи томонидан машинасозлик заводига шартнома билан белгиланган муддатларда ва муайян шартларга биноан маълум миъдорда пулат етказиб бериш рѳисобланади. Шартноманинг маълсади эса хар икки тараф учун умумий бѳнлиб, тарафларнинг хар ѳайсиси шартноманинг барча курчаткичларини бажаришдан иборат бѳлади. Бинобарин, хар икки тараф хам шартномани лозим даражада бажаришни узларининг бурчлари деб биладилар.

Фуѳаролик муѳуѳий шартнома, асосан мулкий муносабатларни расмийлаштириш учун тузилади. Баѳзи холларда шартнома мулкий муѳуѳлар ва мажбуриятларни хам расмийлаштиради. Бу адабиѳт, фан ва санѳат асарларини яратишсохасидаги ижодий фаолият билан боѳлиѳ бѳлган шартномалар, чунончи, нашриѳт шартномаси, сахна асари, киносценарийлар ва бошѳа шартномалар учун характерлидир.

Бундай шартномалар тарафларнинг мулкий муѳуѳлари ва бурчларигина, чунончи, муаллифлик маѳи тѳирисидаги шартларни, муддатларни бузганлик учун жавобгарлик белгиламай, балки номулкий муѳуѳларни хам, масалан, муаллиф уз асарининг номини кѳрсатиб ѳки аноним тарзда чикариши, асари матнига ѳзгартириш киритишга рухсат бериш-бермаслик сингари номулкий муѳуѳларни хам белгилайди.

Шартномаларнинг турлари

Фуѳаролик муѳуѳи фанида ѳрганилаѳтган шартномалар ѳз хусусиятларига караб куйидаги турларга бѳлинади:

1.Шартнома унда иштирок этаѳтган тарафлар ѳртасидаги муѳуѳ ва мажбуриятларнинг ѳзаро таѳсимланишига ѳараб бир томонлама ва икки томонламага бѳлинади.

Бир томонлама шартномада иштирок этаѳтган тарафларнинг бирида факат муѳуѳ бѳлиб, хеч ѳандай мажбурият булмаиди, иккинчи тарафда эса, факат мажбурият бѳлади. Масалан, ѳарз шартномасида ѳарздор олган пул суммасини талаб ѳилиш муѳуѳига эга. Икки томонлама шартномада эса хар икки тараф ха муѳуѳка, хам мажбуриятга эга бѳлади. Бундай шартномага олиш-сотиш шартномасини мисол ѳилиб келтириш мумкин. Бу шартнома бѳйича сотувчи сотилган ашѳнинг бахосини талаб ѳилиш муѳуѳига эга бѳлиб, сотилган ашѳни олувчига топширишга мажбур, олувчи эса - олаѳтган ашѳнинг бахосини тѳлаши зарур бѳлиб, сотиб олинган ашѳни талаб ѳилиб олишга маѳли.

Фуѳаролик оборотида тузиладиган шартномаларнинг кѳпчилиги икки томонлама бѳлиб, юѳорида кѳрсатилган олиш-сотиш шартномадан ташкари маѳсулот етказиб бериш, мулк ижараси, пудрат ва бошѳа шартномалардан иборат.

2.Шартномалар хаѳ бараварига ва текинга тузиладиган шартномаларга бѳлинади. Хак бараварига тузиладиган шартномаларда бир тараф топширган мулки ѳилган хизмати эвазига пул ѳки мулк билан хак олади. Масалан, бир тараф ваѳтинча фойдаланиш учун мулкни ижарага олувчи ундан фойдалангани учун ижара маѳи тѳлашга мажбур бѳлади. Бундай хак бараварига тузиладиган шартномаларга олиш-сотиш, маѳсулот етказиб бериш, айирбошлаш, пудрат ва бошѳа шартномаларни мисол ѳилиб кѳрсатиш мумкин. Агар ѳонун хужжатларидан бошѳача ѳоида келиб чилмаса, шартноманинг мазмуни мориятидан узгача хол англашилмаса, шартнома хак эвазига тузилган шартнома деб рѳисобланади.

Текинга тузиладиган шартномада эса бир тараф бошлъача бир тараф фойдасига хал олмай бирон-бир мулкни топшириши, бирон ишни бажариши мумкин. Масалан, хадя шартномаси бъйича мулк эгаси нз мулкни бошлъа бир шахсга текинга беради. Мулкъдан бепул фойдаланиш фойзсиз гъарз шартномалари хам бепул тузиладиган шартномалар гурумига киради.

3.Шартномалар тузилиш пайтига ва мазмунига караб консенсуал ва реал шартномалар бъйича мулъул ва мажбуриятлар тарафларнинг келишганлари ва шартномани гъонун билан талаб гъилинган шаклда расмийлаштирилганлари захоти пайдо бъледи «Консенсуал» сълзи лотинча «консенсус» сълзидан олинган бъллиб, «келишув» маълносини билдиради. Консенсуал шартномага мисол гъилиб олиш-сотиш, марсулот етказиб бериш, пудрат , мулкни ижарага бериш каби шартномаларни кърсатса бъледи. Фуълролик мулъулгиде аксарият шартномалар консенсуал шартномалар гурумига киради.

Реал шартномалар бъйича мулъул ва мажбуриятларнинг пайдо бъллиши тарафлар нзаро келишган, шартномани расмийлаштирилган бъллишидан ташгари шартнома нарсаи: ашъ ёки пулнинг топширилиши талаб гъилинади.

«Реал» сузи - лотинча «рес» сузидан олинган бъллиб, «ашъ» маълносини билдиради. Реал шартномага мисол гъилиб, гъарз, омонат, хадя, мулкан бепул фойдаланиш шартномаларини кърсатиш мумкин.

Учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномалар умумий гъоида бъйича шартномадан келиб чикадиган мулъул ва мажбуриятлар шартнома тузишда гъатнашган тарафлар учун пайдо бъледи. Айрим холларда шартнома учун учинчи шахс фойдасига каратилиб хам тузилиши мумкин. Учинчи шахс фойдасига тузилган шартномага мисол гъилиб суурта шартномасини кърсатиш мумкин. Учинчи шахс шартномада алохида тараф бъллиб рисобланмайди. Бироль, ФКнинг 362-моддаисде кърсатилганидек, агар гъонун хужжатларида ёки шартномада нзгача тартиб назарда тутилган бълмасеа, учинчи шахс шартнома бъйича нз мулъулгидан фойдаланиш ниятини гъарздорга билдирган пайтдан бошлаб тарафлар нзлари тузган шартномани учинчи шахсинг розилигисиз бекор гъилишлари ёки нзгаришлари мумкин эмас.

Шартнома тузган шахс шартномадан келиб чилгъан мажбуриятнинг учинчи шахсга нисбатан бажарилиши шарт гъилган бълсе, бу халда шартномада бошлъача хол кърсатилмаган бълсе, мажбуриятнинг бажарилишини шартномани тузган шахс хам, фойдасига мажбуриятнинг бажарилиши кърсатилган учинчи шахс хам талаб гъилиши мумкин.

Агар учинчи шахс нзига шартнома бъйича берилган мулъулдан воз кечсе, шартнома тузган шартнома, агар шартноманинг мазмунига хилоф келмесе, бу мулъулдан узи фойдаланиши мумкин.

Шартномалар, шунингдек, очилъ шартнома, гълъшилиш шартномаси ва дастлабки шартнома (ахднома) каби турларга хам бъллинади.

Ташкилот томонидан тузилган дамда унинг бундай ташкилот нз фаолияти хусусиятига кърра нзига мурожаат гъиладиган хар бир шахсга нисбатан амалга ошириши шарт бълган товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кърсатиш сорасидаги вазифаларини (чакана савдо, умумий фойдаланишдаги транспортда йнълоччи ташиш, алогъа хизмати, электр гъуввати билан таълминлаш, алогъа хизмати энергия билан таълминлаш, тиббий хизмат, мехмонхона хизмати ва бошгъаларни) белгилаб гълъядиган шартнома тузишда бир шахсни бошлъа шахсга нисбатан афзал кърришга дамъли эмас (гъонун хужжатларида назарда тутилган моллардан ташгари).

Товарлар, ишлар, хизматларнинг бахоси, шунингдек оммавий шартноманинг бошља шартлари хамма истеъмолчилар учун бир хил гълиб белгиланади. Ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериши, хизматлар кърсатиши, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти була туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йъл гъйилмайди. Ташкилот оммавий шартнома тузишдан асосиз бош тортганида харидор (мижоз) уни суд оргъали шартнома тузишга мажбур гълиш имкониятига эга (ФКнинг 358-моддаси).

Шартларини тарафлардан бири формулярлар ёки бошља стандарт шаклларда таърифлаган дамда иккинчи тараф факат таклиф гълинган шартномага бутунлай гъшилиш йъли билан гъбул гълиши мумкин бълган шартнома гъшилиш шартномаси дейилади. Биланундай шартномаларга мисол гълиб хаво ва темир йъл транспортида юк ва йълочилар ташиш шартномаларини кърсати мумкин. Одатда, бундай шартномалар мазмуни хамма учун деяри бир хил бълб, олдиндан белгилаб гъйилади ва бинобарин мижоз унинг шартларини бошлгача тузишни таклиф этиш имкониятига эга эмас. Бироль гъшилиш шартномаси мижознинг нз ихтиёри, эрки ва иродаси билан шартномага гъшилишини билдиради. Бундай шартномаларни асло бир томонлама битим деб мисоблаш мумкин эмас. Гъшилиш шартномасини бекор гълиш ёки шартномаларини нзгартириш асослари ФКнинг 360-моддасида назарда тутилган.

Дастлабки шартнома бълйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кърсатиш дамда дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар.

Дастлабки шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда, борди-ю, асосий шартноманинг шакли анигланмаган бълса, ёзма шаклда тузилади. Дастлабки шартноманинг шакли тълрисидаги гъоидаларга риоя гъилмаслик унинг дамгъий саналмаслигига сабаб бълди. Дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарчасини, шунингдек бошлгача музим шартларни белгилаб гъйиш имкони берадиган шартлар бълйиши керак. Дастлабки шартномада тарафлар гъанча муддатда асосий шартномани тузиш мажбуриятини олиши кърсатилади. Агар дастлабки шартномада бундай муддат белгилаб гъйилган бълмасаа, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайдан бошлаб бир йил ичида тузилиши шарт (ФКнинг 361-моддаси).

Шартноманинг мазмуни

Шартноманинг мазмунини унинг бандлари (шартлари, реквизитлари) ташкил этади. ФКнинг 364-моддасига мувофиъл агар тарафлар нртасида шартноманинг барча музим шартлари юзасидан шундай холларда талаб гълинадиган шаклда келишувга эришилган бълса, шартнома тузилган мисобланади.

Шартнома шартлари (бандлари) музим, одатдаги ва тасодифий шартларга бъллинади. Шартноманинг нарчаси тълрисидаги шартлар гъонун хужжатларида бундай турдаги шартномалар учун музим ёки зарур деб мисобланган шартлар, шунингдек, тарафлардан бирининг аризасига кърра келишиб олиниши зарур бълган хамма шартлар музим шартлар мисобланади. Баъзи шартномалар учун хос музим бандлар гъонун билан белгиланади. Чунончи, марсулотлар етказиб бериш тълрисидаги Низомнинг 25-бандида айтилганидек, агар шартномада унинг нарчаси (етказиб бериладиган марсулот номи, милгдори ва сифати) тълрисидаги шартлар бълмасаа, шартнома тузилмаган мисобланади.

Айрим бандлар (шартлар)нинг мурим бълиш-бълмасалиги шартноманинг характерига караб хам белгиланади. Чунончи, олиш-сотиш шартномасини тузилган деб рисооблаш учун унинг икки шarti: љандай нарсанинг сотилиши ва бунинг учун љанча пул тъланиши тълрисида келишилган бълриши талаб љилинади.

Одатдаги шартлар муайян мажбуриятга оид муносабатни тартибга соладиган диспозитив нормалар билан белгиланган шартлар рисообланади. Бундай шартлар одатдагидек назарда тутилади. Масалан, мулк ижараси шартномасида мулкни майда (жорий) таъмирлаш шарт љилиб кърсатилса, хам кърсатилмаса хам бълради, чунки бу шарт тълрисида ФКда (диспозитив характердаги) кърсатма берилган.

Тасодифий шартлар умумий муљуљ меъёрлари билан тартибга солинмаган масалалар бълрича њзаро келишув бълриб къррилади. Чунончи, ижарага олинган мулкни таъмирлаш муддати тълрисидаги масала тасодифий шартлардан бири рисообланади.

Шартномада унинг айрим шартлари тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиљилган намунавий шартлар билан белгиланиши назарда тутилиши мулкин. Шартномада намунавий шартларга мувола љилинмаган холларда бундай намунавий шартлар тарафларнинг муносабатларига иш муомаласи одатлари сифатида љълланилади (ФКнинг 359-моддаси).

Шартнома тузиш

Шартноманинг тузилиши ФКнинг 364-моддасига кърсатилганидек, агар тарафлар њртасида шартноманинг барча мурим шартлари юзасидан шундай холларда талаб љилинадиган шаклда келишувга эришилган бълрса, шартнома тузилган рисообланади.

Шартноманинг умумий тартибда тузилиши икки давр билан белгиланади. Биринчи давр - шартнома тузишга таклиф љилиш даври, бунга, оферта, шартнома тузишга таклиф љилувчи эса, оферент деб аталади.

Иккинчи давр - шартнома тузиш тълрисидаги таклифни љабул љилиш, бу акцепт љабул љилувчи эса, акцептант деб айтилади.

Шартнома тузишнинг умумий таркибига оид љоидалар ФКнинг 364-381-моддаларида берилган. Бу љоидаларда айтилишича, агар шартнома тузиш тълрисидаги такли (оферта) жавоб учун муддат тайинлаб љилинган бълрса, бу мулда шартнома иккинчи тараф (акцептант) томонидан таклифнинг таклиф љилинганлиги тълрисидаги жавоб шу муддат ичида таклиф љилувчи (оферент) томонидан олинган мулдагина тузилган рисообланади. Оферта йъллаган шахс унинг акцептини олган пайтда шартнома тузилган рисообланади.

Шартнома тузилиши учун тарафларнинг њзаро келишувининг узигина кифоя эмас. Бу келишув тегишли шаклда расмијлаштирилган бълриши шарт. Шартномаларнинг шакли ФКнинг 366-моддасида белгиланган љоидаларга мувофиль бълриши шарт. Унга асосан, агар љонунда муайян турдаги шартномалар учун маълум бир шакл белгилаиб љълрилган бълрмаса, шартнома битимлар тузиш учун назарда тутилган хар љандай шаклда тузилиши мулкин.

Нотариал тасдиљланиши ёки давлат рълхатидан њтказилиши шарт бълрган шартнома нотариал тасдиљланган ёки рълхатдан њтказилган пайтдан эътиборан, нотариал тасдиљланиши ва рълхатдан њтказилиши зарур бълганда эса - шартнома рълхатдан њтказилган пайтдан эътиборан шартнома тузилган рисообланади.

Агар тарафлар шартномани муайян шаклда тузишга келишилган бълсалар, гарчи љонунда бу турдаги шартномалар учун бундай шакл талаб љилинган

бълмасаада, шартнома белгиланган шаклга келтирилганидан кейин тузилган рисобланади.

Ўзма шартнома тарафлар имзоланган битта хужжатни тузиш йъли билан, шунингдек, почта, телеграф, телетайп, телефон, электрон алоқа ёки хужжат шартномадаги тарафдан чилъанлигини ишончли суратда аниъллаш имконини берадиган бошлъа алоълъа ёрдамида хужжатлар алмашиш йъли билан тузилиши мумкин.

Шартнома тузиш раълъида таклиф (оферта) акцептантга билдирилгунча чакириб олиниши мумкин. Биролъ, у акцептант томонидан лъабул лъилиб олинган бълса, акцептлаш учун белгиланган муддат давомида чалъириб олиниши мумкин эмас.

Оферта муайян шахсга хам, номуайян шахсларга раам каратилган бъллиши мумкин. Масалан, марсулотни реклама лъилиш, ъз хизматини таклиф этиб эълон бериш - номуайян шахслар доирасига йъллаган офферта рисобланади.

Оферта юборилган шахсинг уни лъабул лъилганлиги раълъидаги жавоби акцепт рисобланади. Акцепт тълъилъ ва писандасиз булмаги шарт. Агар лъонундан, иш муолмаласи одатидан ёки тарафларнинг иш бълйича аввалги муносабатларидан бошлъача маълно келиб чилъмаса, сукут салълаш акцепт булмаиди.

Агар шартнома тузиш тълъисидаги таклиф (оферта) жавоб учун муддат тайинламасдан, оизаки равишда лъилинган бълса, иккинчи тараф (акцептант) бу таклифни лъабул лъилганлигини дарул таклиф лъилувчига (оферентга) билдирган улдагина шартнома тузилган рисобланади.

Агар бундай таклиф ёзма равишда лъилинган бълса, таклифни лъабул лъилганлик (акцепт) тълъисидаги жавоб уни олиш учун лозим бълган нормал ваълт давомида олинган такдирдагина шартнома тузилган рисобланади.

Агар шартнома тузишга рози бълганлик тълъисидаги кечиктирилиб олинган жавобдан унинг ъз ваълтида юборилганлиги маълум бълса, бу улда таклиф лъилувчи шахс (оферент) жавобнинг кечиктирилиб олинганлиги тълъисида иккинчи тарафни (акцептантни) дарул хабардор лъилсагина жавоб кечиктирилган рисобланади. Бу улда жавоб айни замонда янги таклиф (оферта) рисобланади.

Дкнинг 375-моддасида кърсатилганидек, офертада таклиф лъилганидан бошлъача шартлар асосида шартнома тузишга розилик билдириш раълъидаги жавоб акцепт рисобланмаиди. Бундай жавоб акцептдан бош тортиш ва айни ваълтда янги оферта рисобланади.

Одатда шартномада у тузилган жой кърсатиб ътилиш керак. Агар шартномада ун тузилган жойи кърсатилган бълмасаа, шартнома оферта йъллаган фуъларонинг яшаш жойида ёки юридик шахсинг жойлашган ерида тузилган рисобланади (ФКнинг 376-моддаси).

ФКнинг 354-моддасида шартномалар тузишда тарафларнинг эркинлиги раълъидаги лъоида мустахамлаб лълъилган. Бинобарин, хеч лълъиси тараф шартнома тузишга мажбур лъилинмаиди. Биролъ, айрим холларда мажбурий шартнома тузилиши мумкин. Бунда шартнома тузиш ъзи учун мажбурий бълган тараф оферта олган кундан бошлаб ъттиз кун ичида бошлъа тарафга акцепт тълъисида, акцептдан воз кечиш раълъида ёки бошлъача шартлар асосида акцептлаш раълъида (шартнома лойихасига узининг эълтирозлари баёлномасини лълъшган улда) билдирмоги лозим.

Башарти, шартнома тузиш оферент учун мажбурий бълса-ю, у ъз таклифларига бошлъача шартлар асосида акцептлаш олса (шартнома лойихасига эълтирозлар баёлномаси билан бирга), у улда бу тараф билдириш - хабарнома олинган ёки акцепт

муддати тамом бѐлган кундан бошлаб ѐттиз кун ичида келишмовчиликларни бартараф этиш учун судга мурожаат ѓилишга раъли.

Шартнома тузиш мажбурий бѐлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур этиш талаби билан судга мурожаат ѓилишга раъли. Шартнома тузишдан асоссиз буйин товлаѐтган тараф шу туфайли етказилаѐтган зиѐни бошља тарафга тѐлаши шарт.

Шартномаларни ѐзгартириш ва бекор ѓилиш

Умумий ѓоида бѐйича шартнома тарафларнинг келишувига мувофиљ ѐзгартирилиши ва бекор ѓилиниши мумкин.

Тарафлардан бирининг талаби билан шартнома суд томонидан факат куйидаги холлардагина ѐзгартирилиши ѐки бекор ѓилиниши мумкин:

- 1) иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузса;
- 2) Фуљаролик кодекси, бошља ѓонунлар ва шартномада назарда тугилган ѐзга холатларда;

Тарафлардан бирининг шартномани бузиши иккинчи тарафга у шартнома тузишга умид ѓилишга раъли бѐлган нарсадан куп даражада махрум бѐладиган ѓилиб зарар етказиши шартномани жиддий бузиш рисобланади.

Бир тараф шартномани бажаришдан тѐла ѐки ѓисман бош тортиб, ѓонун ѐхуд тарафларнинг келишувида бунга йѐл ѓѐйса, шартнома тегишлича бекор ѓилинган ва ѐзгартирилган рисобланади.

Шартнома тузишга тарафлар учун асос бѐлган вазиятнинг жиддий ѐзгариши, агар бошљача тартиб шартномада назарда тугилган бѐлмасаа, ѐки унинг мориятидан англашилмаса, шартномани ѐзгартириш ѐки бекор ѓилиш учун асос бѐлади.

Вазиятни тарафлар олдиндан кѐра олганларида шартномани умуман тузмасликлари ѐки анча фарљ ѓиладиган шартлар билан тузишлари мумкин бѐлган даражада ѐзгартирилиши жиддий ѐзгариш рисобланади.

Агар тарафлар шартномани жиддий ѐзгарган вазиятга мувофиљлаштириш ѐки уни бекор ѓилиш раъида ѐзаро келиша олмаган бѐлсалар, шартнома манфаатдор тарафнинг талаби билан ФКнинг 383-моддасида кѐрсатилган шартлар мавжуд бѐлган холларда шартнома суд томонидан бекор ѓилиниши мумкин.

Шартнома ѓандай шаклда тузилган бѐлса, уни ѐзгартириш ѐки бекор ѓилиш тѐрисисидаги келишув хам шундай шаклда тузилади, башарти ѓонун хужжатларидан, шартнома ѐки иш муомаласи одатларидан бошљача тартиб келиб чилмаса.

Бир тараф шартномани ѐзгартириш ѐки бекор ѓилиш раъидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ѐки таклифда кѐрсатилган ѐхуд ѓонунда ѐинки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат булмаганида эса - ѐттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин шартномани ѐзгартириш ѐки бекор ѓилиш раъидаги талабни судга таљдим этиши мумкин.

Агар ѓонунда ѐки тарафларнинг келишувида бошљача тартиб белгилаб ѓѐйилган бѐлмасаа, тарафлар шартнома ѐзгартирилгунча ѐки бекор ѓилингунча мажбурият бѐйича узлари бажарган нарсаларни кайтариб беришни талаб ѓилишга раъли эмаслар.

ЊНИНЧИ МАРУЗА Олиш-сотиш шартномаси

Њзбекистон Республикаси Гражданлик кодексининг 256-моддасида берилган тарафга кўра, олиш-сотиш деб шундай шартномага айтиладики, бунга асосан бир тараф «сотувчи мулкни иккинчи тарафнинг» олувчининг эгаллигига топшириш, сотиб олувчи эса мулкни олиб, бунинг учун муайян миқдорда пул тўлаш мажбуриятини олади. Агар сотиб олувчи давлат ташкилоти бўлса ёки жамоа хужалиги ёхуд бошқа давлат кооператив ташкилоти бўлса, унда мулкни оператив бошқариш муълўи пайдо бўлади. Бинобарин, бу ташкилотлар ўзларига биркитиб ўйилган мулкни бошқара туриб, ўонун , устав низомларда назарда тутилган ҳолларда шу мулкни ҳаё эвазига олиш-сотишга маълудирлар ва уларнинг бу соҳадаги ўзаро ва бошқа шахслар билан бўладиган муносабатлари олиш-сотишга маълудирлар..

Олиш-сотиш шартномаси савдо муносабатларининг хусусиятлари ва шаклларига қараб бирмунча турларга, жумладан, савдо ташкилотлари амалга оширадиган қакана олиш-сотиш; майда улгуржи олиш-сотиш; иморатларни олиш-сотиш; ишлаб чиқаришга оид марсулотларни ташкилотларга сотиш; товарларни насияга сотиш қаби турларга бўлинади.

Олиш-сотиш шартномаси бозор муносабатлари амалга оширишнинг асосий шаклларида бири бўлганлиги туфайли эркин савдо ва эркин рақобатни қучайтириш, шу орқали марсулотларнинг турларини қучайтириш, сифатини яхшилашда қатта аҳамиятга эгадир. Ҳозирги пайтда марсулот ва ҳом-ашё биржаларининг пайдо бўлаётганлиги, биржаларда қим ошди савдоси йўли билан олиш-сотиш шартномаларининг тузилаётганлиги ақоли талабларига мос бўлиб тушмоқда, савдо соҳасидаги яққа ҳокимликка қарам берилишига қўмақлашмоқда.

Олиш-сотиш шартномасида ўатнашувчи тарафлар, яъни қражданлар ва ташкилотлар ҳам олувчи, ҳам сотувчи сифатида иштирок этишлари мумкин.

Олиш-сотиш шартномасини тузиш йўли билан қражданлар сотиб олувчи сифатида истеъмол молларни, рўзior ашёларни, ўулайлик туидирадиган буюмларни сотиб олишлари мумкин.

Олиш-сотиш шартномаларининг ақсарияти давлат кооператив савдо ташкилотлари ва жамоа хўжалиқларнинг қражданлар билан тузадиган шартномаларни ташкил этади. Ташкилотлар бир-бирларига ишлаб чиқариш фаолияти хўжалиқ зарурати учун қеракли бўлган нарсаларни тракторлар, ўишлоў хўжалиқ машиналари, қазас ўисмлар ва бошқа баъзи материалларни, шунингдек, айрим ташкилотлар учун зарур бўлган озилъ-овлат марсулоти, идора аңжомларини , олиш-сотишларида мақкур шартноманинг иштирокчилари бўлишлари мумкин.

Олиш-сотиш шартномаси иқки томонлама шартнома бўлганлиги туфайли тарафларнинг қаражатлар ўайсиларида муайян муълў ва бурчлар бўлади. Олиш-сотиш шартномасининг мақмунини сотувчи ва олвчининг муълў ва бурчлари ташкил этади.

Сотувчининг асосий бурчи ва муълўи сотилган мулкни шартномага мувофиқ олувчининг эгаллигига ёки оператив равишда бошқариши учун топширишдан ва унинг учун белгиланган қарони олишдан иборатдир.

Олувчининг асосий муълўи ва бурчи сотилган ашёни ўабул ўилиб олиш ва бунинг учун белгиланган баҳони тўлашдан, агар сотилган нарса шартнома шартларига

мувофиль топширилмаса, унинг ъзига топширилишини сотувчидан талаб ъилишдан иборат бълади.

Сотувчи шартномани бузиб, сотилган мулкни олувчига топширмаса, сотиб олувчи ъуйидагича муъобил муъуъларга эга бълади:

А) ёки сотилган ашёнинг ъзига топширилишини ва ижронинг кечиктирилганлиги сабабли етказилган зарарларнинг тъланишини талаб ъилади;

Б) ёки бълмасаа шартномани бажаришдан воз кечишга ва етказилган зарарнинг тъланишини талаб ъилишга ъаъли бълади.

Сотилган ашёнинг кечиктирилганида бунинг учун ъонун ёки шартномада назарда тутилган айбнинг, ъъни неустойканинг тъланиши ёхуд бунинг, натижасида кърилган зиёнларнинг ундирилиши сотувчини, шартномани реал равишда ижро этишдан, ъандай ашёни топшириш белгиланган бълса, шунинг ъзини топширишдан озод ъилмайди.

Сотиб олувчи шартномани бузиб, ъз бурчларини бажармаса, ъъни сотиб олинган ашёни ъабул ъилишдан ёки шарт ъилинган бахони тълашдан бош тортса, бу ъолда сотувчи:

А) ёки ашёнинг сотиб олувчи томонидан ъабул ъилинишини ва шарт ъилинган бахонинг тъланишини, шунингдек, ижронинг кечиктирилганлиги сабабли етказилган зарарларнинг тъланишини;

Б) ёки бълмасаа, шартномани бажаришдан воз кечиб, зарарларининг тъланишини талаб ъилишга ъаъли бълади.

Давлат ва кооператив савдо ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган чакана олиш-сотиш харидор шартнома юзасидан уз бурчини бажармаганида, ъъни сотилган ашёни ъабул ъилишдан бош тортганида сотувчи факат шартномани бажаришдан воз кечиш билан чегараланади. Сотилган ашёнинг ъабул ъилиниши кечиктирилганлиги ёки ъабул этилиши бутунлай кечиктирилганлиги ёхуд бутунлай ъабул ъилинмаганлиги туфайли зиёнларнинг тъланиши тъїрисида масала ъъйилади.

Ижара шартномаси

Њзбекистон Республикасининг ижара тъїрисидаги онуни 1991 йил 19 ноябрда ъабул ъилиниб, эъло ъилинган пайтданбошлаб кучга киритилган. Њзбекистон Республикасининг ъонунлари ижара тъїрисидаги Њонунга мувофиълаштирилгунча ъадар амалдаги ъонунлар, агар унга зид келмаса, ъълланавериши Њзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Њзбекистон Республикасининг ижара тъїрисидаги Њонунини кучга киритиш тартиби ъаъида ъарори билан белгиланган. Њзбекистон Республикасининг ижара тъїрисидаги Њонунни 4 бълим 32 моддадан иборат бълиб, куйидагича номланади:

1-бълим - умуй ъоидалар;

2-бълим - корхоналарни ижарага олиш;

3-бълим - мулкнинг фуъаролар томонидан ижарага олинishi;

4-бълим - низоларни хал ъилиш, ижара муносабатлари субъектларининг жавобгарлиги каби масалаларни ъз ичига олади.

Ижара - шартнома асосида ерга, бошъа табиий ресурсларга, шунингдек хужалик фаолиятини ва ъзга фаолиятни мустаъил равишда амалга ошириш учун ижарачига зарур бълган молиявий натижа-мулкка хак эвазига муддатли эгалик ъилиш ва ундан фойдаланишдан иборат, шуни хам айтиб утиш зарурки, ижара республикамиз

льонунлари билан ман этилмаган фаолиятнинг ҳамма соҳасида мулкчиликнинг барча шакл ва туридаги молиявий натижа-мулкка нисбатан гъьлланиши мумкин.

Юьоридаги льонуннинг 3-моддасига биноан, гъуйидагилар ижара муносабатларининг объектлари бълиши мумкин.

- корхоналар айрим ишлаб чикаришлар, цехлар, фирмалар, бошгъа бълинмалар, ташкилотлар;
- айрим бинолар, иншоатлар, ускуналар, транспорт воситараи, асбоб-ускуналар, бошгъа моддий бойликлар;
- ер ва бошгъа табиий ресурслар.

Ижарага топширишга йъл гъьйилмайдиган объектларнинг турлари Ўзбекистон Республикаси льонуни билан белгиланади. Ижара муносабатларининг субъектлари - иажрага берувчи ва ижарачи бълиб мисобланадилар. Льонуннинг 4-моддасига биноан, юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан юридик шахслар ва чет эл юридик шахслари иштирокидаги хорижий давлатлар, халгъаро ташкилотлар ҳам ижарачи бълиши мумкин. Чет эл юридик ва жисмоний шахсларнинг давлат мулкни ижарага олишдаги иштироки Ўзбекистон Республикаси льонунлари билан тартибга солинади.

Ижарага олиш шартномасини тузиш йъли билан амалга оширилади. Ижара шартномаси шартларининг ъзгартирилиши, унинг бекор гъилинишига ва пухталаштирилишига томонларнинг келишуви билан йъл гъьйилади. Агарда томонларнинг бири шартнома шартларини бузса, иккинчисининг талабига къра ижара шартномаси тегишлисуднинг гъарори билан бекор гъилиниши мумкин. Муносабатларжара шартномаси муддати тугаганидан кейин ҳам ижарачи ижарага олинган мулкдан амалда фойдаланишни давом эттираверса дамда ижарага берувчи жамоа шартномаси муддати тугаганига гъадар хеч гъандай эътироз билдирмаса ва шартномада бошгъа шартлар къзда тутилмаган бълса, шартнома худди шу муддатга давом эттирилган мисобланади. Агар ижарачи вафот этса, унинг меросхурларидан бири ижара шартномаси ва унинг шартлари асосида ъзини ижараси деб топишни талаб гъилиш муъгульига эгадир. Агар ижара шартномаси тухтатилса, ижарачи ижарага олган мулк, ер ва бошгъа табиий ресурсларни шартномадакърсатилган холатда ижарага берувчига уз ваътида гъайтаришга мажбурдир. Шунингдек Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябридаги Льонунида ижарага олинган мулкни сотиб олиш тартиби ҳам белгиланган. Молиявий натижа-мулкни сотиб олиш юзасидан томонларнинг муносабатлари крнунлар ва шартнома билан тартибга солинади. Корхоналарни ижарага олиш юьорида номи кърсатилганн льонуннинг иккинчи бълимида кърсатилиб, ижарачилар жамоасини тузиш, корхонани ижарага олиш шартномасини тузиш тартиби, ижара корхонасининг маълуми, корхоналарни ижарага олишдаги муъгульий ворислик, корхоналар ва уларнинг мулккий комплекларини ижарага олиш томонларининг ихтиёрийлиги ва тъла тенгмуъгульлиги асосида маълум муддатга тузилади ва ижара муносабатларини ижарага келтиришга асос бълди. Ижара шартномасида ижарага берилаётган молиявий натижа-мулкнинг таркиби, гъиймати уни ижарага бериш тартиби, ижара муддати, ижара дамъи, милгдори ва уни тъллов муддати, иажрага берилаётган мулкнинг холати иажрачининг молиявий натижа-мулкдан фойдаланиш шартлари, шартномани харакат гъилиши тухтатилганлан кейин унга молиявий натижа-мулкни кайтариш тартиби, ижара шартномасида гъатнашувчи томонларнинг мажбурияти, тъла амортизациядан сунг молиявий натижа-мулкни сотиб олиш шартлари, иажрага олинган молиявий натижа-мулкни сотиб олиш шартлари, тартиби ва муддати каби муъгульий арамиятга эга бълган шартлари ҳам кърсатилади.

Ўзбекистон Республикаси Ёонунларида ижара шартномаси бошлгача шартлар, белгиланган бълса, ижарачи ижарага олинган мол-мулкни ер ва бошлгача табиий ресурслардан ташлгари, ижарага берувчининг рухсати билан иккиламчи ижарага топширишга ралълиир. Бундай молда ижарага олувчи шартномага мувофилъ ижарага берувчи олдида жавобгар бъллиб колаверади. Ижара ралъи ижара шартномасида томонларнинг ъзаро келишувига биноан белгиланади. Шу билан бирга ер ва табиий ресурслар учун ижара ралъи республикамиз Ёонунларида кърсатилган тартибда ва доирада белгиланади. Ижара ралъини тъллаш шартлари ва муддатлари шартномада белгилаб лълъилади. Танлов асосида бериш, давлат корхонаси лълъита ташкил этилган ёки тугатилган холларда уни ижарага олиш асосида ижара корхонасини барпо этиш каби масалаларни уз ичига олади. Шу билан бирга корхона уз бъллинмаларининг ходимларига мол-мулкни хужалик ичидаги ижара пудрати шаклида ижарага бериш хам мумкин. Ер ва бошлгача табиий ресурсларни хужалик ичида ижарага олиш масаласи республикамизнинг Ёонунлари ва шартномаси билан тартибга солинади.

Ижара шартномасининг субъектлари булмиш юридик ва жисмоний шахслар ижара объектига ъзлари етказган зарарни, шу жумладан бой берилган фойдани Ўзбекистон Республикаси конуларида белгиланган тартибда жабрланувчига тъллашлари шарт, ижарачи ижарага олинган корхонанинг лъларорлари бълйича ъз мол-мулки, билан, ижарачи жамоа аълзоларининг шахсий мол-мулки билан, улар етарли бълмасаа Ўзбекистон Республикаси конуларида белгиланган тартибда ва милълдорда жавобгар бъллади.

ЎН БИРИНЧИ МАРУЗА

Капитал лълурилишга оид пудрат шартномаси

Капитал лълурилиш халъл хължалигининг янги асосий фондларини яратишга, шунингдек, мавжуд асосий фондларни кенгайтириш ва такомиллаштиришга лъларатилган ишлаб чикариш фаолиятидир. Капитал лълурилишни амалга ошириш жараёнида ишлаб чикаришга оид асосий фондлар, чунончи, заводлар, фабрикалар, шахталар, электр станциялари ва хоказо асосий ишлаб чикари воситалари рамда бевосита ишлаб чикаришга мължалланган фондлар - турар жойлар, мактаблар, театрлар каби муассасалар барпо лъллинади.

Республикмизнинг хамма томонларида амалга оширилаётган капитал лълурилиш ишлари пудрат усули билан яълни муайян лълурилишга эхтиёлжи бълган ташкилотлар билан доимий равишда лълурилиш ишлари билан шугулланувчи ташкилотлар ъртасида шартномалар тузиш йълли билан ижро этилади.

Капитал лълурилишга оид пудратчи шартномалари ГК-нинг 405-409 моддаларига мувофилъ равишда тузилади.

Капитал лълурилишга оид пудрат шартномаси шундай шартномалардирки, бунда асосан бир тараф - пудратчи ташкилот режада назарда тутилган объектни тасдиълланган лойиха-смета хужжатларига мувофилъ ва белгиланган муддатда уз куч ва асбоб-ускуналари билан иш куриб иккинчи тарафга - буюртмачи ташкилотга топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса пудратчига лълурилиш майдончасини бериш тасдиълланган лойиха-смета хужжатларини топшириш, лълурилишни ъз валътида маблаи билан таълминлаш, къррилиб битган объектларни лълбул лъллиб олиш ва унинг ралъини тъллаш мажбуриятини олади.

Капитал гурилишга оид пудрат шартномаси режали характерга эга бнълган, хак эвазига тузиладиган, муайян мулул ва бурчларни белгилайдиган томонлама шартнома рисобланади.

Капитал гурилишга оид пудрат шартномасининг режали характерда бншлиши тнрисида шуни айтиш керакки, капитал гурилиш бнйича белгиланган режалар халъ хужалигини ривожлантириш давлат режасининг бир лъисми бнлиб, республикамизда асосий фондларнинг барпо этилишини, ишлаб чиъарувчи кучларнинг тнри жойлаштирилишини, мехнат унумдорлигини узлуксиз нъсишини, гурилиш лъийматининг камайтирилишини, халкни турмуш шароитларининг тобора яхшиланишини таъминлашни назарда тутуди.

Капитал гурилишга оид пудрат шартномаси фаълат титул рнйхатига киритилган объектлар учунгина тузулиши мумкин.

Титул рнйхатида гурилишларнинг номлари кнрсатилган бнлиб, бунда гуриладиган объектларнинг номи, лъаерда гурилиши, гурилишнинг бошланиши ва битказилиши ваъти, режалаштирилган даврда сарфланадиган маблаиларнинг милъдори ва бошлъа маълумотлар кнрсатилади.

Титул рнйхати - ваколатли орган томонидан гурилиш учун берилган рухсатномадир.

Белгиланган тартибда тасдиъланган титул рнйхатига киритилган мар бир гурилиш бнйича яна мар лъайси объект тааллулъли алорида титул рнйхатлари мар тузилади.

Аксарият корхоналар, бионалар ва ускуналарнинг гурилиши типовой лойихалар бнйича амалга оширилади. Бундай лойихаларнинг лнълланилиши лойихалаш хужжатларни бирмунча камайтириш, фан ва техника соласидаги янгиликлардан фойдаланиш: гурилишни индустрлаш ва нархини камайтириш имконини беради.

Капитал гурилишга оид пудрат шартномалари умумий шартнома ёки йиллик шартнома сифатида тузулиши мумкин. Жумладан, гуриладиган объект бнйича барча гурилиш ишларини бир йил ичида гуриб битказиш мумкин бнлса, йиллик шартномалар тузилади. Йиллик шартномада тасдиъланган лойира-смета, барча объектлар рнйхати, бу объектларни гуришни бошлаш ва гуриб битказиш муддатлари, ишлаб чиъаришнинг календарь режаси, буюртмачининг пудратчига иш чизмаси ва сметаларини топшириш муддати шартноманинг бошлъа алорида шартлари кнрсатилади ва гурилишга оид хужжатлар ишлар илова лъилинади. Йиллик шартнома капитал ишлар режаси тасдиълангандан кейин икки ой ичида капитал гурилишга оид пудрат шартномаси шаклида тузилиши лозим.

Капитал гурилиш субпудрат шартномаси деб айрим гурилиш - монтаж ишларини , чунончи, электромонтаж, пайвандлаш ва шу каби ишларни бажариш юзасидан пудратчи билан ихтисослаштирилган гурилиш-монтаж ташкилотлари нртасида тузиладиган шартномасига айтилади.

Бош пудратчи субпудрат шартномаси тузилгандан сунг субпудратчилар билан буюртмачи сифатида муносабатда бнлади. Бинобарин, бош пудратчи томонидан, берилган кнрсатмалар субпудратчилар учун мажбурийдир. Аммо бош пудратчи субпудратчиларнинг оператив ишларига аралишига халъли эмас.

Шартнома юзасидан бажарилган тайёр объектлар бош пудратчи томонидан буюртмачига топширилаётган ваътда субпудратчи иштирок этиши шарт. Субпудрат шартномаси гурилишига оид пудрат шартномаси тнрисидаги лъоидаларига ва типовой шартномаларга риоя лъилинган молда тузилиши лозим. Бош пудратчи

ташкитотлар билан субпудратчилар ташкитотлар нъртасида нъзаро муносабатлар махсус Низом билан тартибга солинади.

Капитал гъурилишга оида пудрат шартномалари тнърисидаги Гъоидалар капитал гъурилишда бевосита шартномалар дам тузилиш мумкинлигини кнърсатади. Жумладан, бош пудратчи розилик билдирса, буюртмачи монтаж ишлари ва бошгъа махсус ишлари бажариш юзасидан монтаж гъилувчи ташкитотлар билан ёки бошгъа ихтисослашган ташкитотлар билан бевосита шартномалар тузиши мумкин.

Капитал гъурилишига оид пудрат шартномасида пудратчи билан буюртмачи тарафлар мисобланадилар. Пудратчи сифатида гъурилиш индустриясининг корхоналари - гъурилиш ташкитотлари иштирок этади.

Гъурилиш билан шуиуланувчи пудратчи ташкитотлар, одатда трест сифатида ташкит топган. Трестлар ихтиёрида бир неча гъурилиш (монтаж) бошгъармалари бнълиб, бу бошгъармалар нъз балансига эга. Нъз ишларини хнъжалик мисоби усули билан олиб борадилар ва юридик шахс мисобланадилар. Гъурилиш-монтаж бошгъармалари, нъз навбатида, бир неча участкаларига бнълинган бнълади.

Гъапитал гъурилишга оид пудрат шартномаларини трестлар ва бошгъармалар туза оладилар. Трест таркибига кирмасдан бевосита бош бошгъарма ёки вазирликка бнъйсинувчи ва мустагъил иш олиб борувчи гъурилиш монтаж бошгъармалари хам пудратчи сифатида шартнома туза оладилар.

Гъапитал гъурилишга оид пудрат шартномасига буюртмачи сифатида министрликлар, идоралар, ва муайян гъурилишини амалга ошириш учун маблаи олган ташкитотлар гъатнашади.

Агар харакатдаги корхона ёки ташкитот гъурилиш ишларини пудрат усули билан амалга оширадиган бнълса буюртмачи сифатида корхонанинг бошгъарув органи гъатнашади. Харакатдаги корхонада капта дамжда гъурилиш ишлари олиб бориладиган бнълиб корхона ёки ташкитот нъз бошгъарув аппаратининг бир гъисми сифатида гъуриладиган капитал гъурилиш бнълими ёки капитал гъурилиш бошгъармаси тузади. Бундай молларда бнълим дам буюртмачи сифатида гъатнашади.

Пудрат шартномаси тарафларининг бир-биридан олдидаги бурчаларигина эмас, балки аввало уларнинг давлат олдидаги бурчларини белгилайди. Бундай мол капитал гъурилишига оид пудратчи шартномасининг режали характерда бнълшидан келиб чилъади.

Трафларнинг хугъуль ва бурчлари гъурилишга оид пудратчи шартномаси дамъидаги гъоидаларда ва гъурилишга оид умумий дамда йиллик типовой шартномаларда батафсил белгилаб берилган.

Мулкий санкцияларнинг гънълланилиши тузилган хнъжалик шартномаларнинг бажарилишига таъсир кнърсатади ва хнъжаликни мустаркамлашга ёрдам беради. Бу дамъдаги ГКнинг 408 моддаларида кнърсатилгандек, капитал гъурилишга оид шартномаси юзасидан олинган мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгар тараф бунинг учун белгиланган жаримани тнълайди. Шунингдек, иккинчи тарафнинг гъилган харакатларидан заранинг жарима билан гъопланмаган гъисмини тнълайди.

Югъорида келтирилган гъонун капитал гъурилишга оид пудратчи шартномаси юзасидан олинган мажбуриятларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун пудратчи ва буюртмачи ташкитотларнинг икки хил мулкий жавобгарини, яни жарима тнълашни ва келтирилган зарарнинг гъопланишини белгилайди. Санкция ва жариманинг милъдори гъандай молатда гъанча бнълши

лѳурилишга оид пудратчи шартномалари раъида лѳоидаларнинг 60-71 моддаларида белгиланган.

ЊН ИККИНЧИ МАРУЗА Юк ташиш шартномаси

Гкнинг 412-моддасига мувофиъл юклар, йъловчилар ва багаларни ташиш шартлари рамада бундай ташиш юзасидан тарафларнинг жавобгарлиги транспортга оид махсус лѳонун нормалари билан тартибга солинади. Жумладан, автотранспорт ташкилотлари ва мижозларнинг юк ташиш планининг бажариш ва ташиладиган юкларнинг салъланиши юзасидан ѳзаро моддий жавобгарлиги тѳирисидаги Низом Њзбекистон Республикаси автомобиль транспорти Устави республиканинг транспорт вазирликлари томонидан чаълйрилган бошља норматив актлар.

Юк ташишда келиб чиъладиган низоларни тѳири хал лѳилишда Давлат ракамлик судининг инструкторив кърсатмалари ва Олий суд Пленуми лѳабул лѳилинган. Лѳарорлар мурим арамиятга эгадир. Юк ташишни режалаштириш системасида асосий акт ойлик режа бълганлиги туфайли тарафларнинг мулкый жавобгарлиги айнан шу режасидан келиб чиъладаиган тарафларнинг муълуълари ва мажбуриятлари транспортнинг барча турлари бълйича юк ташиш муносабатларини тартибга соладиган Гкнинг 414-417 моддали билан транспортнинг айрим турларига оид юк ташиш тѳирисидаги махсус лѳоидалар билан белгиланади.

Юк ташиш режаси тарафлар ѳртаси бир лѳатор мажбуриятларини вужудга келтиради. Юк ташувчининг мажбуриятлари - юк юборувчининг талабномасида кърсатилган ваълтда юк ташиш воситаларини бериш, бу воситаларни беришдан олдин тозалигини кърйиб чиълйш, лозим бълган молда, ювиб, тозалаб беришга, юкни лѳабул лѳилиб олгандан сълнг уни заралантирмасдан салълаш, транспорт воситасига ортгандан кейин рам тегишли эртиёт чоралари кърйиш айрим марсулотларни табиий хусусиятларини рисобга олган молда олувчига хабар лѳилиш ва юк ташувчига хабар лѳилиш ва юк топшириш рам ташишга оид бошља баълзи бурчлардан иборат.

Юк жълнатувчининг мажбуриятларига берилган талаб талабномага биноан ѳз ваълтида киракаш ташкилотга юкни етказиб бериш, марсулотларни идишга яхши жойлаштириш, ѳраш, боилаш, марсулотларни табиий хусусиятларни ва турларини транспорт хужжатларида кърсатиш лозим молларда ѳз воситалари ва иш кучлари билан юкни транспортга жойлаштириш марсулотларни табиий хусусиятларини рисобга олиб, оролантириш белгиларини кърринарли ёзиб лълйиш ва кира раълйини ѳз ваълтида тъллаш кабилар киради.

Юк олувчининг мажбуриятлари ва келганлигидан хабар олиш биланолъ тегишли юкларни дарров олиб кетиш чораларини кърйиш, олиб кетишни иложи бълмаса, юкни эртиёт лѳилиб салълаш чораларини кърйиш ва юкни лѳабул лѳилишга оид бошља баълзи бурчлардан иборат блади.

Юк ташиш режасини бажармаганлик учун жавобгар бундай жавобгарликдан озод лѳилиш асослари тѳирисида шуни айтиш керакки, юк ташиш режаси ваколатли органлар томонидан тасдилланганидан сълнг лѳонун кучига эга бъллади. Бу плани бутунлдай бажармаганлик ёки лѳисман бажарганлик учун муайян хуълуълый олѳибатлар белгиланади.

Шартномада лѳатнашган тарафлар ѳртасидаги талаб ва даълволар тарафларнинг юк ташиш лѳоидаларига риоя лѳилмасликларидан, шартномада белгиланган шартлари

базармасликларидан ёки муайян даражада базармасликларидан келиб чиљиши мумкин. Юк ташишнинг барча турлари бњйича харидор ташкилотлар низони хал ѓилиш учун давлат арбитраж судига ёки судга даъво билан мурожаат ѓилишдан аввал жавобгар ташкилотга талаб билдиришлари керак.

Талаб билдириш учун асос бњлган сабадлар актлар билан расмийлаштирилади. Темир йњл ва ички сув йњли траспорти билан юк ташишда коммерция акти, автомобиль транспорти билан. Юк ташишда эса оддий актлар тузилади. Коммерция акти талаб ва даъво ѓилиш учун юридик далил хужжатини ѓтайди. Бундай хужжат бњлмаган таљдирда даъвобар талаб билдириш ва даъво ѓилиш хуљуљидан мајрум бњлади. Даъво аризасида талабни тасдиљлайдиган тегишли хужжатлар бњлиши зарур.

Транспорт ташкилоти коммерция акти тузишдан бош тортса ва бу тњрида харидорнинг шикояти бњлса, бундай актнинг йњљлиги даъво ѓилиш мукљидан мајрум ѓилмайди. Талаб ва даъвонинг билдириш мајда уларн мај ѓилиш муддатлар Гкнинг 416-моддаси ва транспортнинг тегишли турларига оид ѓонунлар билан тартибга солинади. Гкнинг 416-моддасида књрсатилганидек талаб олти ой мобайнида билдирилиши мумкин. Жарихадор ва мукофатлар тњлаш тњрисидаги талаблар 45 кун мобайнида билдирилиши лозим. Юк ташувчи билдирилган талабни уч ой ичида књриб чиљиб, талаб билдирувчини шу талаб билдирувчини шу талаб ѓондирилган ёки рад ѓилинганлиги тњрисида хабардор ѓилишга мај бир хужжат бњйича турли хил транспорт орљали юк ташувчилар томонидан амалга ошириладиган юк ташишга оид талабларига нисбатан олти ой мобайнида жарима ёки мукофат тњлаш тњрисидаги талабларга нисбатан 45 кун мобайнида хабардор ѓилишга мајбур.

Агар талаб рад ғилинган бўлса, ёки шу моддада кўрсатилган муддатда олинмаган бўлса, талаб билдирувчининг даъво ғилиши учун шу рад жавоби олинган кундан ёки жавоб бериши учун белгиланган муддат нўтган кундан эътиборан икки ой муддат берилади. Юк ташишувчининг юкни жўнатувчиларга ғабул ғилувчиларга ёки йўловчиларга ёинки йўловчилар ташишдан келиб чиғадиган даъволар ғилиши учун 6 ойлик муддат белгиланади.

ЎН УЧИНЧИ МАВЗУ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МЕЎНАТ ҐУЉУЉИНИНГ ТУШУНЧАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Меўнат хуЉуЉининг предмети ва вазифалари

Мамлакатимиз нўз давлат мустаЉиллигини ғўнлға киритганига саккиз йил бўлмоЉда. Мазмунан нўнлаб йилларга тенг давр давомида эришилган энг улкан ютуЉларимиздан бири - бозор муносабатларининг ғарор топаётганлиги, инсон муЉуЉуларини чеклашға ғаратилган, одамзод табиатиға зид бўлган маъмурий-буйруЉбозлик, бюрократик тизим нўрнига инсон манфаатларини рамма нарсадан устун ғўювчи, умуминсоний ғадриятларға асосланувчи яшгича демократик институтларни тобора кенгроЉ жорий этилаётганлигидир. Ўзбекистон малғаро раётда, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошЉа нуфузли малғаро ташкилотлар фаолиятида тобора фаолроЉ иштирок этмоЉда, унинг салмоғи ва овози тобора арамиятлирок, бўлиб бормоЉда. Республикамиз демократик ва дунёвий давлат сифатида инсон муЉуЉлари рамда эркинликларини тан олувчи ва кафолатловчи малғаро муЉуЉий мужжатларға ғўншилмоЉда. Жумладан, меўнат ва ижтимоий масалаларға оид "Инсон муЉуЉлари Умумжамон декларацияси", 1966 йилдаги "ИЉтисодий, ижтимоий ва маданий хуЉуЉлар туирисида"ги Ґалғаро Пактни ва бошЉа халғаро хуЉуЉий "мужжатларнинг Ўзбекистон Републикаси томонидан ратификация ғилиниши бозор муносабатлари даврида фуЉароларнинг энг муим инсоний хуЉуЉларидан бўлган меўнат ғилиш, меўнатға яраша хал олиш, дам олиш, солом меўнат шароитларида ишлаш каби хуЉуЉларини тўла-тўкис руётға чиғарилиши, хуЉуЉий

римояланиши ва кафолатланиши учун зарур, халғаро стандартларға мувофиЉ келувчи ғонунчилик базасининг яратилишиға ёрдам берди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нўз моияти ва мазмуни билан инсон хуЉуЉларига доир халғаро мужжатларға тўла мос, улардаги умуминсоний ғадриятлар ва ояларни нўнга сингдирган мужжат бўлди. Ушбу Конституция асосида ғабул ғилинган республика ғонунлари, жумладан, меўнаг сорасидаги ғонунлар шахс хуЉуЉларини самарали римоя ғилиштўла руётға чиғаришни таъминловчи механизмларни назарда тўтади.

Бозор иЉтисоди муносабатлари даврида ижтимоий меўнат муносабатларини эскича, бюрократик усуллар билаи тартибға солиш мумкин эмаслиги сабабли хуЉуЉий исломотлар натижасида янги, тез нўзгариб бораётган шароитларни нўзида акс эттирувчи меўнат ғонун мужжатлари юзаға кела бошлади ва унда янги тамойиллар, янги ғарашлар ифода этилади.

Меўнат ғонунчилиги фуЉаролар хуЉуЉлари ва манфаатларини римоя ғилишнинг муим восигаларидан бири бўлиб, унинг ёрдамида жамиятда ижтимоий адолаг таъминланади, иЉтисодий таралғийётға эришилади. Бозор иЉтисоди шароитида иш кучларининг ишлаб чиғариш воситалари билан ғўншилиши жараёнида жамиятда юзаға келувчи меўнат муЉуЉининг предмети муЉуЉий муносабатлар рисобланади. Ижтимоий меўнат муносабатлари нўзиға хос белгиларига кўра бошЉа соалардаги меўнат муноса-батларида, жумладан, фуЉаролик хуЉуЉига оид муносабатлардан фарЉ, ғилади. Жумладан:

а) меўнат хуЉуЉида ходим корхонанинг шахсий таркибига киритилади ва нўзининг шахсий меўнати билан корхона вазифаларини мал этишида бевосита иштирок этади;

б) ходим корхонадаги меўнаг талсимотиға рамда нўз касби, ихтисосига мос келувчи муайян вазифани бажаради;

в) ходим томонидан меўнат мажбуриятлари муайян тартиб асосида корхонада белгиланган ички меўнат тартиби ғоидаларига риоя этилгани молда амалға оширилади.

Мулкчиликнинг мар ғандай шаклларига (хусусий, жамоа, акциядорлик жамиятлари, давлат корхоналари ва ташкилотлари сингариларға) асосланадиган корхоналарда ходимнинг иш берувчиға ишлаш учун ёлланишиға асосланувчи меўнат муносабатлари меўнат хуЉуЉи предметларн доирасига киради. Ўзбекистон Республикасининг Тадбиркорлик, Корхоналар, Кооперация, Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар хуЉуЉларини римоя ғилиш, ғишлоЉ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари), Фермер хўжалиги тўирисидаги ва бошЉа ғонунларда ёлланма меўнаг асосида меўнат муносабатларининг юзаға келиши мумкинлиги кўзда тутилган.

ЮЉоридагилар билан бир ғаторда айрим фуЉаролар билан тузилган шартнома асосида

меънат гъилинаётган барча ролларда дам меънат муносабатлари ушбу хуъульнииг предмети саналади.

Галъаро хуъульий гъоидаларга мувофиъ Нъбекистон Республикаси худудида хъжалик фаолияти юритаётган чет эл корхоналари, чет эл сармоядорлари иштирокидаги гъншма корхоналар дам Нъбекистон Республикаси гъонунлари асосида иш олиб боришлари шарт. Шунга къра ушбу тоифадаги корхоналарда амалга оширилатган меънат муносабатлари меънат хуъульниниг предмети саналади.

Меънат хуъульи предмети энг аввало меънат гъилувчи билан иш берувчи нъртасида бевосита ишлаш ва унга маъ тълашга гъаратилган

муносабатлардан иборат. Шу билан бирга бевосита меънат жараёнини тартибга солишга гъаратилмаган муносабатлар дам меънат хуъульниниг предмети мисобланади. Бундай муносабатлар гъаторига гъуйидагиларни киритиш мумкин:

1) иш берувчи ва ходимлар вакиллик органлари нъртасида меънат шароитларини белгилаш, нъзгартириш, корхонани бошгъаршга оид муносабатлар;

2) ишга жойлаштириш бъйича давлат органлари билан иш берувчилар, уларнинг вакиллари, ходимлар вакиллик органлари нъртасида янги иш жойларини барно этиш, аролини ишга жойлаштириш, меънат ресурсларидан унумли ва окилона фойдаланишга дойр муносабатлар;

3) ходимлар малакасини ошириш, бевосита ишлаб чигъаришнинг нъзида ишчи кадрлар тайёрлашга оид муносабатлар;

4) меънат гъонунларига риоя этилиши, меънат мунофазаси гъоидаларининг бажарилиши устидан назоратни амалга оширишга дойир муносабатлар;

5) процессуал муносабатлар. Бундай муносабатлар ходимлар билан иш берувчилар нъртасида, ходимлар вакиллик органлари билан иш берувчилар ва уларнинг вакиллик органлари нъртасида вужудга келувчи турли низоларни къриб мал этиш тартибларига оид бълади.

Меънат хуъульниниг вазифалари Нъбекистон Республикаси Меънат кодексининг 2-моддасида назарда тугилган бълиб, унга къра: «Меънат тъирисидаги гъонун ружжатлари ходимлар, иш берувчилар, давлат манфаатларини эътиборга олган ролда, меънат бозорининг самарали амал гъилишини, халъгъоний ва хавфсиз меънат шарт-шароитларини, ходимларнинг меънат муъуълари ва соилии мимоя гъилинишини таъминлайди, меънат унумдорлигининг нъсишига, иш сифати яхшиланишига, шу асосда барча аролининг моддий ва маданий турмуш даражаси юксалишига къмаклашади.

Бозор илъгисодига асосланган илъгисодий базис ижтимоий муносабатларга таъсир этишнинг ягона давлат-муъульий механизми билан маракгерланувчи ягона хуъульий тизимларни юзага келтирди. У меънат соласидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг нъзига хос юридик услубларини вужудга келтиради.

Меънат муъульига оид услубларининг нъзига хос хусусиятлари:

1) бу муносабатларниш юзага келиши, нъзгариш, бардам топишида;

2) хуъульий муносабат иштирокчиларининг хуъульий мавгъеига;

3) муъуъларнинг белгиланиш хусусияти ва мажбуриятларни бажарилишини таъмин этиш восигаларига гъараб белгиланади.

Меънат муъульий муносабатларининг юзага келишига ижтимоий илътисодий асослар сабаб бълиб, меънат бозориинг фаолият кърсатиши билаи бевосита боилиъ бълади. Меънатта оид муъульий муносабатларининг юзага келиши, нъзгариши ва бардам топишининг муъульий тартибга солинишидан къзланган асосий маъсад дам меънат бозорини давлат йнъли билан бошгъариш, бу муносабатлар давомида фуълоролар дамда иш берувчилар муъуълари дамча бошгъа гъонуний манфаатларини мимоя гъилишдаи иборатдир.

Меънат муносабатлари иштирокчиларининг муъульий мавгъеи нъзаро тенглиги билан ажралиб туради. Бунга касб тури, машулот ва иш жойини танлаш эркинлиги фуълороларнинг конституциявий муъуъларидан эканлиги, фуълоролар нъз жисмоний ва интеллектуал саломиятларидан нъз хомишларича фойдаланишлари мумкинлиги, мажбурий меънат тагъильланганлиги кабилар асос бълади. Шу билан бирга меънат жараёнида ходим иш берувчига, унинг фармойишларига, ички меънат тартиби гъоидаларига съзсиз риоя этиши лозимлиги дам меънат муъульи услубига хос хусусиятлардандир.

Меънат муъуълари ва мажбуриятларини белгилаш усуллари дам меънат муъульи методининг нъзига хос хусусиятлари жумласига киради. Гозирги пайтда меънат муъульий муносабатларини тартибга солишда давлат фаолияти билан бир гъаторда бевосита корхона ва ташкилотларнинг нъзларига, ходимлар ва иш берувчиларнинг вакиллик органларига катта ваколатлар бериб гънйилган бълиб, меънат муносабатларига оид жуда къл масалалар локал нормалар воситасида тартибга солиниши назарда тугилган. Шунингдек, меънат муносабатларини тартибга солишда бевосита ходим билан иш берувчи нъртасидаги нъзаро келишувларга, меънат шартномасига дам катта арамият берилган. Яъни меънат муносабатларини муъульий тартибга солишнинг норматив-муъульий; локал; шартномавий муъульий

услуглари мавжудлиги ғайд этилиши мумкин.

Меънат муносабатларини муълъуълй тартибга солиш услублари сифатида императив (сълъсиз бажарилиши керак бълган) ва тавсиявий хусусиятга эга бълган муълъуъл меълърларининг хусусиятлари эълтиборга олинмой лозим. Императив меълърлар талългълловчи ёки буюрувчи бъллиши (масалан, 18 ёшга тъллмаган ходимларни моддий жавобгарлик билан боилгъл бълган ишларга ғабул ғилинининг талългълланиш, ходимлар учун энг кам хавфсиз шароитлар яратилиши лозимлиги) мумкин.

Меънат муълъуълларини римоя ғилинининг ъзига хос тартибда (Меънат низоларини кърлиш комиссиялари, бълйсунлиш тартибида юълори турувчи органлар томонидан) римоя ғилининиши, ъзига хос меънат муълъуълй процессуал тартиблар дамда муддатлар белгиланганлиги дам меънат муълъуълнининг ъзига хос услубларини ифода этувчи хусусиятлардан рисобланади.

Шундай ғилиб, меънат муълъуълй бозор иълтисоди шаротида меънат бозори фаолиятини, мулкчилик шаклидан, хължалик юритиш усулидан ғатълй назар, барча корхона, муассаса, ташкилотларда юзага келувчи ижтимоий меънат муносабатларини ёлланма меънатни ташкил этишга оид бълган муносабатларни давлат, жамият, айрим шахс манфаатлари уйлунлаштирилгани молда муълъуълй тартибга солишга ғаратилган муълъуъл меълърлари йииндиси ва тизимларидан иборатдир.

Меънат муълъуълнининг манбалари, тизимлар ва тамойиллари

"Муълъуъл манбаи" деганда кенг маълнода жамиятнининг моддий шароитлари, ишлаб-чилълариш муносаоатлари, тор маълнода эса, давлат томонидан ифода этилган эркнининг намойн бъллиш шакли назарда тутилади.

Меънат муълъуълнининг манбаалари хилма-хил шаклларда (ғонунлар, фармонлар, ғарорлар на бошълалар) бъллиши мумкии, улар умумий малълсад-ғонунчилик ва адолатни таълминлаш малълсадлари билан ъзаро бирлашган бъллиб, бълйсунлиш муносабагида бъллади.

Меънат муълъуълй манбаларини ърганиш пайтида уларнининг вужудга келиш хусусиятлари, фуълроларнининг ижтимоий муълъуълларини мулофаза ғилинишга ғаратилганлиги эълтиборга олинмой лозим. Меънат муълъуълй манбаларинининг вужудга келишида ходимлар, уларнининг вакиллик органлари фаол иштирок этишлари, бу манбаалар орасида тармоль, корхона, ташкилотларнининг бевосита ъзида ишлаб чилълладигани локал меълърлар салмольли ърин тутиши, меънат муълъуълйга оид меълърлар энг кълп даражада табалаланганлиги кабилар (меънат шароитларига, ароли ёшига, жинсига, тармоль; хусусиятларига, табиий иъллим ва бошлга шароитларга ъзига хос хусусиятларга кълра) уларнининг ъзига хос хусусиятларидан иборатдир.

Шундай ғилиб, меънат муълъуълнининг манбаи деганда, давлат рокимият ва бошъларув органлари, ходимлар ва иш берувчилар вакиллик органлари томонидан ъз ваколатлари доирасида ходимларнининг меънат шароит-ларини тартибга солиш, ъзаро меънат муносабатларини бошълариш юзасидан ғабул ғилинадиган муълъуъл нормаларинининг ифодаланиш шакли назарда тутилади.

Меънат муълъуълй манбалари ғорнунлар ва ғонун асосида ғабул ғилинадиган бошлга[^] хуълъуълй мулжжатлардан иборат бъллиши мумкии. Ѓонунлар ъз навбатида Конституция ва амалдаги ғонунлардаи иборат бъллиши мумкин. Меънат хуълъуълнининг бош манбаи Њзбекистон Республикасининг Конституцияси бъллиб, унда инсон ва фуълроларнининг барча илжгимоий-илълтисодий дамда бошлга хуълъуъллари, жумладан энг асосий табиий муълъуълларидан рисобланувчи эркин меънат ғилиниш, дам олиш, меънатга яраша иш малълй олиш, адолатли ва ғулай меънат шароитларида меънат ғилиниш, меънат муълъуъллари амалга оширишинининг кафолатланиши самарали тарзда римоя ғилининиши назарда тутилган (Њзбекистон Республикаси Конституциясининг Муълъаддимаси. 13, 14, 15, 18, 37, 38, 39, 40. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48 ва бошлга моддалари).

Њзбекистои Республикаси Конституцияси мамлакатимиз Асосий ғонуни сифатида меънат ғонунчилигинининг шаклланиши ва ривожланиши учун табиий юридик негиз сифатида хизмаг ғилади. Хеч бир ғонун, ғонун мулжжатлари ёки бошлга мар ғандай маракатлар Њзбекистон Республикаси Конституцияси Ғоидаларига зид бъллиши мумкин эмас.

Меънат муълъуълй манбалари рисобланадиган. ғонунлар орасида Њзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 21 декабрда ғабул ғилинган ва 1996 йил 1 апрелдан амалга киритилган Њзбекистон Республикасининг меънат кодекси етакчи ърин тутуди. Мазкур Кодекс таркибий тузилишига кълра умумий ва Махсус ғисм, 16-боб. 294 моддадан иборат. Унда мамлакатимизда юзага келадиган барча асосий меънат муносабатларини тартибга солишга ғаратилган ғонун ғоидалари жамланган.

Меънат кодекси янги, бозор иълтисодиети шароитида ижтимоий меънат муносабатларини халълро стандартларга мувофиъл тарзда муълъуълни тартибга солиш вазифасини бажаради.

Меънат муълуъл билян алоълдор ва ушбу муълуъл соласи манбаи рисобланиши мумкин бълган лъонунлар лъаторига Ардалини иш билян таълминлаш, Хължалик жамиятлари ва ширкатлари, Касаба уюшмалари, уларнинг муълуъллари ва фаолиятининг кафолатлари, Меънат Амурофазаси, Корхоналар тълрисидаги ва бошля Лъонунлар киритилиши мумкин.

Ъзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари Меънат муълуъл манбаларидан рисобланиб, меънат муносабатларининг энг муълимлари ана шу мужжатлар билян тартибга солинади ва муълуълый мужжатнинг ушбу шакли юз берган жилдий нълзаришларни ифодалайди. Ызбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 июндаги "Иш халъи, пенсия ва стипендиялар милълдорини ошириш тълрисида"ги; 1996 йил 10 декабрдаги "Болали оилаларни давлат йълли билян ижтимоий лълллаб-лълувватлашни янада кучайтириш тълрисида"ги ва бошля кълплаб фармонлари шулар жумласидандир.

Меънат муълуълнинг энг муълим масалалари бълйича Ызбекистон Республикаси Вазирлар Маълкамаси лълбул лълладиган лълрор ва фармойишлар алолида нълрин тутуди. Унинг 1997 йил 11 маргдаги 133-сонли "Амалдаги лъонунларни меънат кодекси талабларига мувофилъллаштириш тълрисида"ги, 1998 йил 28 январдаги 47-сонли "Юридик шахс ташкил этмаган ролда тадбиркорлик лъллаётган жисмоний шахслар иш стажини рисоблаш ва пенсия жамлармасига бадаллар тъллаш тартибини тасдилъллаш тълрисидаги ва бошля лълрорлари шулар лълаторига киради.

Бошля идоравий мужжатлар *мам* меънат муълуълнинг манбаларидан саналади. Булар орасида Ызбекистон Республикаси Меънат вазирлиги, Ижтимоий таълминот вазирлиги, Молия вазирлиги, Солилийни салъллаш вазирлиги ва бошля юълори ташкилотлар чилълрадиган меълрий мужжатларнинг салмоири катга. Масалан, Ызбекистон Республикаси Меънат вазирлиги томонидаи тасдилълланган Намунавий ички меънат тартиби лълдалари", "Хотин-лълзалар меънати лъллланилиши таълълълланган меънат шароити ноълулай бълган ишлар рълхати", "Меънат дафтарчаларини юригиш тартиби тълрисидаги Йълрильнома" ва бошлялар шулар жумласидандир.

Вазирликлар ва идоралар томонидан чилълриладиган меълрий марактерга эга бълган, бошля фуъларолар мамда юридик шахслар учун муълуъл ва мажбуриятлар юзага келтирувчи меълрий мужжатлар белгиланган тартибда Адлия вазирлигида муълуълый экспертизадан нълказилиб, давлат рълхатидан нълказилганида кейингина юридик кучга киради.

Ъзбекистон Республикасининг Махаллий давлат рокимияти органлари тълрисида лълонунга мувофилъл туман, шаърар, вилоят хокимликлари томонидан нъл ваколалари доирасида лълбул лъллинган лълрорлар ушбу-хулуллардаги барча шахслар учун мажбурий кучга эга ва мазкур маълаллий хокимият органлари меънатни ташкил этиш, муайян шароитлар белгиллаш ва бошля масалаларга оид меънат муълуълнинг манбаи саналувчи меълрий мужжатлар чилълришлари мумкин (масалан, корхоналар иш режими белгиллаш ва х.к.).

Ъзбекистон Республикаси Меънат кодексининг 4-молддаси, 2-лълсмида таълкидланганидек, "Лълонунлардаги нисбатан лълшимча меънат муълуъл-ари ва кафолатлари бошля норматив мужжатлар, шу жумладан шартнома йълсинидаги мужжатлар (жамоа келишувлари, жамоа шартномалари, бошля локал мужжатлар), шунингдек ходим ва иш берувчи нълтасида тузилган меънат шартномалари билян белгиланиши мумкин, ялни ходимлар учун меънат муълуъллари ва кафолатлари камида лълонунларда белгиланган даражада бъллиши лозим ва бу муълуъллар хажми жамоа шартномалари, жамоа келишувлари, бошля локал мужжатлар билян бемалол кенгайтирилиши мумкин. Ана шу масалаларга оид локал мужжатлар меънат муълуълнинг нълзига хос ва мустаълл манбаи рисобланади.

Ъзбекистон Республикаси меънат кодексининг 10-молддасига кълра, "Агар Ызбекистон Республикасининг халълро шартномасида ёки Халълро Меънат Ташкилотининг Ызбекистон томонидан ратификация лъллинган конвенциясида ходимлар учун меънат тълрисидаги лълонунлар ёки бошля норматив мужжатларга нисбатан имтилълзиролъл лълдалар белгиланган бълса, халълро шартнома ёки конвенциянинг лълдалари лъллланилади". Ялни Ызбекистон иштирок этган икки томонлама ва кълп томонлама халълро шартномалар мам меънат муълуълнинг мустаълл манбаларидан саналади.

Меънат муносабатлари лълонунлар ёки бошля лълонун кучига эга мужжатлар билян тартибга солилмаган ролларда одатда муомала тамойиллари, урф бълган лълдалар асосида масалалар хал этилишига мам йул лълйилади. Аммо бу урфу-одат тамойиллари лълонунчиликка зид бълмаслиги, камсит-иш, муълуълларни чеклашга олиб келмаслиги шарг.

Европа ва Америка лълтъласидаги айрим давлатлардан фарлъл нълролъл, мамлакатимизда суд амалиёти (суд прецедент) меънат хулълуълнинг манбаи рисобланмайди. Аммо Ызбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг лълрорлари лълонунларни тълри тушуниш, амалга тълри лълллаш, суд хатоликларининг олдини олиш, лълонунчиликни мустаълкамлашда жуда катга арамиятга эга бъллади. Масалан, Ызбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апреллаги 12-сонли «Судлар

томонидан меънат шартномаси (контракти)ни бекор қилишни тартибга солиш қонунлариларнинг қўлланилиши маънадаги қарори меънат | қонунларининг тўғри тушунилиши, қонунчиликни таъминланишида улкан аҳамият касб этди.

Меънат муълўғи тизимлари деганда ушбу муълўғ соҳасига оид , тушунчалар, муълўғий муносабат гурулларининг нъзига хос хусусиятларга эга экани ва айна пайтда ташкил этилиши тушунилади.

Меънат муълўғининг фан соҳаси сифатидаги тизимлари ва қонунчилик тармоғи сифатидаги тизимлари мавжуд бўлиб, улар нъзаро нъхшаш бўлсада бир-биридан фарқ қилади. Меънат муълўғи фанининг бош вазифаси нъргатиш, таълим беришдан иборат бўлса, меънат қонунчилиги тармоғини бош вазифаси ижгимой муносабатларни муълўғий тартибга солишга қаратилгандир.

Меънат муълўғи фан соҳаси сифатида умумий ва махсус қисмлардан иборат бўлиб Умумий қисмда фанининг предмети, вазифалари, услублари сингари умумий хусусиятга эга бўлган масалалар, Махсус қисмида эса Меънат муносабатини нърнатиш, бекор қилиш, иш ваъти, дам олиш ваъғи, иш маъғи ва бошға махсус Меънат муълўғий муносабатларнинг нъзига хос жиҳатлари нърганилади.

Меънат қонунчилиги муълўғиник бир тармоғи сифатида Нъзбекистон Республикаси Меънат кодексига акс эттирилган бўлим ва бобларда ифодааланган тизимлардан иборат бўлади.

Мамлакатимиз мустақиликка эришганидан сўнг амалга оширилаётган муълўғий ислохотлар натижасида халқимизнинг бозор иълтисодиётини шароитларига мос келувчи янгича муълўғий қарашлари ва қадриятлари юзага кела бошлади. Бу қадриятлар кейинги йилларда қабул қилинаётган қонунларда янгича тамойиллар шаклида нъз ифодасини топмоқда. Шу жумладан, Меънат муълўғи соҳасида дам, Меънат кодексининг қабул қилиниши, меънатга оид бошға бир қатор қонунларнинг ишлаб чиқилиши натижасида ушбу муълўғ соҳасига хос бўлган янгича тамойиллар меънат муносабатларини муълўғий тартибга солишга оид рақбарий оялар, етакчи тушунчалар шакллана бошлади.

Эш аввало меънат муълўғи фан соҳаси сифатида умуммуълўғий инсонпарварлик тамойиллари: ижгимой адолат камситишга йнъл қўймаслиги, фуълроларнинг қонун олдида тенг эканликлари, қонунчиликка қатъий амал қилинишига снъзсиз риоя этиши таъкидланмоғи лозим.

Бундан ташқари, меънат муълўғида соҳалараро тамойилларга дам амал қилиши зарур. Буларга:

а) фуълролар соғлиғи ва ҳаётининг рақ томонлама муҳофаза қилиниши;
б) қариганда, меънат қобилиятини йнълотганда моддий таъминот олиш муълўғининг таъминланиши;

в) муълўғлар ва мажбуриятларнинг бирлиги;

г) фаолият турини, иш жойини танлашнинг эркилиги сингариларни киритиш мумкин.

Меънат муълўғи нъзигагина хос бўлган тамойилларга дам амал қилади. Бу тамойиллар меънат муълўғи фани рамда тармоғнинг нъзига хос хусусиятларини ифодалайди.

Меънат муълўғининг нъзига хос тамойиллари қуйидагилардан иборатдир:

1) меънат муносабатларига қиришишнинг ихтиёрлиги, эркинлиги ва мажбурий меънатга йнъл қўйилмаслиги;

2) нъз жисмоний ва аълый имкониятларидан фойдаланиш чоғида фуълроларнинг мутлақо мустақил ва эркин эканликлари;

3) иш кучининг товар эканлиги, унинг бароси меънат бозоридаги таклиф ва талабларга қнра белгиланиши, давлат меънат бозорининг шаклланиши ва фаолият юритишига қмаклашуви;

4) давлатнинг ижгимой қимояга муқтож, меънат бозорида тенг раълбатлаша олмайдиган ароли қатламларини ишга жойлаштиришда қнллаб-қувватлаши ва ёрдам қнрсатиши;

5) ишсизликдан қимояланишнинг кафолатланиши;

6) меънат муносабатларини тартибга солишда шартноманин дамда локал меъёрий муҳжатлар устуворлиги;

7) минимал меънат шароитлари яратилиши таъминланишининг барча мулкчилик шаклидага корхоналар учун мажбурилиги;

8) меънат интизомига амал қилишнинг зарурлиги;

9) меънатга раъл тнлашда бақарилган ишнинг милдори ва сифагига қнра чекланмаган рақ тнланиши;

10) ходимлар ва иш берувчилар вакиллигиниш мавжудлиги ва можароларни музокаралар йнгли билан раэл этилиши;

11) хотин-қизлар, ёшлар, ногиронлар меънатининг махсус муҳофаза этилиши, уларга қншимча кафолатлар берилиши ва бошғалар.

Меънатга оид қонун муҳжатларида меънат муносабатларида қнлланиладиган бошға тамойиллар дам назарда тутилган бўлиши мумкин.

Меънат муъгуъи тамойилларига оишмай амал гулиниши ходимлар ва иш берувчилар манфаатларини римоъ гулишнинг, гуонунчилик ва ижтимоий адолатни таъминлашнинг асосий шартларидан рисобланади.

ЎН ТЪРТИНЧИ МАВЗУ. ЖАМОА ШАРТНОМАЛАРИ ВА КЕЛИШУВЛАРИ

Янги илъгисодий муносабатлар гуарор топаётган ва тез суръатлар билан ривожланиб бораётган мозирги кунларда корхоналардаги ходимлар ва иш берувчилар манфаатларини мунофилгулашнинг, зарур ишлаб чилъариш шароитлари яратилишини таъминлашнинг ташкилий-муъгуъий воситаларидан бири жамоа шартномаси ва жамоа келишувидир. Жамоа шартномаси ва жамоа келишуви ходимларнинг муам, иш берувчиларнинг муам фаолликларини оширишга ёрдам беради. Ўзбекистон Республикаси меънат кодексининг 29-моддасида таъкидланганидек, жамоа шартномаси ва жамоа келишуви корхоналарда, муайян касб ходимлари, тармоъ хууд ходимлари меънатга оид ижтимоий-илъгисодий, касбга оид муносабатларни тартибга солувчи, меънат шартлари ва ижтимоий кафолатлар белгилашга гуаратилган меъерий муажат рисобланади.

Жамоа шартномалари ва келишувлари ходимлар ва иш берувчиларнинг меънатга оид муносабатларини шартнома асосида тартибга солишга, уларнинг ижтимоий-илъгисодий манфаатларини мувофилгулаштиришга ёрдам бериш малъсадида тузилади.

Жамоа шартномаси ва жамоа келишувлари тузилиши пайтида гуъидаги тамойилларга риоъ этилади:

- гуонун муажатларига амал гулиш;
- шартнома тузишда гуатнашаётган тарафлар вакилларининг ваколатлилиги;
- томонларнинг тенг муъгуъилилиги;
- жамоа шартномаси ва келишувларига киритиладиган масалаларнинг эркинлиги;
- мажбуриятлар олишнинг ихтиёрийлиги;
- олинаётган мажбуриятлар бажарилишининг таъминланиши;
- мунтазам назорат гулиб борилиши;
- жамоа шартномаси ва келишувларидаги мажбуриятлар бузилганлиги учун жавабгарликнинг муъаррарлиги.

Жамоа шартномаси на жамоа келишуви тузиш юзасидан ходимлар вакиллик органлари муам, иш берувчи муам ташаббус билан чилъиши, музокараларда иштирок этиши, мазкур шартнома ва келишувларни тузиш, уларни ъзгартириш ёки бекор гулиш юзасидан лойихалар ишлаб чилъиши, гуъшимчалар таклиф этиши, шартномани имзолаши муамкин.

Иш берувчилар, иш берувчилар бирлашмаси, ижро этувчи хокимият органлари ходимлар вакиллик органи талъдим этган шартнома лойихаларини, уларга киритиладиган гуъшимча ва тузатишлар лойихаларини къриб чилъишга мажбурдирлар. Ушбу таклифлар юзасидан улар етги кун ичида музокара бошлашга киришишлари шарт.

Амалдаги жамоа шартномаси ёки жамоа келишуви муддати тамом бъллишига уч ой гуолганда муар гуъйси тараф янги жамоа шартномаси, келишуви тузиш юзасидан иккинчи тарафга ёзма хабар беришга халъли. Бундай ёзма хабар олингач, етти кун ичида музокараларга киритилиши шарт.

Жамоа шартномаси, келишуви лойиъасини тайёрлаш, лойиъани муокама гулиш, унинг шартлари юзасидан музокаралар олиб бориш учун ходимлар вакиллари ва иш берувчи вакилларидан тенг муъгуъилилик асосида зарур ваколатларга эга бълган комиссия тузилади. Музокаралар давомида томонлар шартнома шартлари юзасидан бир фикрга кела олмасалар, у мулда бу малъда баённома тузилади ва бундай ихтилофлар жамоа меънат низоларини бартараф этиш учун белгиланган тартибда амалга оширилади.

Жамоа шартномаси юридик шахс рисобланувчи муайян корхона, муассаса, ташкилотда тузиладиган, ушбу корхона ходимлари муамда иш берувчи учун муъгуъ, ва мажбуриятлар вуудга келтиришга гуаратилган, меънат шартларини белгиловчи, ъзгартирувчи, меъерий муажат бъллиб, унда корхонанинг ижтимоий-илъгисодий, ижтимоий тарагуъиёт йъллари назарда тугилади.

Жамоа шартномаси мазмуни ва шартлари уни тузаётгау ходимлар вакиллари, иш берувчи ёки унинг вакили томонидан: анигуланади муамда унга амалдаги гуонунларга зид бълмаган, тарафларни камситишга гуаратилмаган муар гуандай шартлар киритилиши муамкин.

Меънат кодексининг 37-моддасида жамоа шартномаси киритилиши ва шартнома томонлари келишуви асосида зиммага олиниши лозим бълган шартлар кълда тутилган. Улар гуарорига: '

— иш раъи, мукофотлар, нафаъа ва компенсация тўловлари;

Корхона мулкдори ўзгарганда жамоа шартномаси олти ой давомида янги мулкдор бошга шартнома тузиш, уни ўзгартириш масалаларини мукоама этади ва рал гулинади.

Корхона тугатилаётган даврда жамоа шартномаси ўз кучини саглаб туради.

Жамоа шартномасининг бажарилиши шартнома тарафлари вакиллари, Меънат жамоаси Меънат вазирлигининг тегишли органлари томонидан текшириб борилади. Шаргномани имзолаган томонлар унинг бажарилиш аъволи раъида ваъти-ваъти билан меънат жамоаси умумий йирилиши (конференцияси)да мисоб бериб турадилар.

Жамоа келишуви — муайян касбдаги ходимлар уюшмаси, тармоль, минтаъа мильёсида ходимлар вакиллик органи билан иш берувчилар вакиллик органи, давлат хокимият ва бошгуарув органлари нъртасида тузиладиган шартномадир.

Жамоа келишуви жамоа шартномасидан фаръли нълароль бир корхона, ташкилот доираси билан чекланмай, муайян касбга, тармольга ёки минтаъага мансуб бнълган бир неча юзлаб (хатто минглаб) корхоналардаги ходимлар ва иш берувчиларни гуамраб олади. Жамоа келишуви муайян тармольга ёки минтаъадаги корхоналарда меънат шароитларини яхшилаш, меънат самарадорлигини ошириш, ходимларини ижгимой мимоялашни кучайтириш масалаларини гуамраб олади.

Тартибга солинадиган муносабатлари мильёси, хал этиладиган масалалар гуъламига кнъра бош, тармоль ва худудий жамоа келишувлари тузилиши мумкин.

Бош жамоа келишуви Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши билан иш берувчиларнинг республика мильёсидаги бирлашмалари нъртасида, тарафларнинг таклифига кнъра эса Ўзбекистон Республикаси хукумати билан рам тузилади. Унда ижгимой-ильтисодий сиёсат асослари ва тамойиллари нъзаро келишиб белгилаб олинади.

Тармоль келишувлари эса тегишли касаба уюшмалари билан иш берувчилар нъртасида, тарафларнинг таклифи билан эса Ўзбекистон Меънат вазирлиги билан рам тузилади.

Худудий келишувлар вилоят мильёсида тузиладиган нъша мараллий ижро этувчи хокимият органлари жалб этилиши мумкин.

Жамоа келишувлари рам жамоа шаргномалари учун белгиланган тартибда ишлаб чилуилади ва гуабул гулинади. Унинг мазмуни меънат одексининг 52гуьмоддасида белгиланган.

Унда, жумладан тармоль ёки минтаъа ходимлари меънатига раъ тнълаш, зарур меънат шароитларини яратиш, экология хавфсизлигини таъминлаш, ходимларнинг айрим табалуаларини ижгимой мимоялаш ва гуъллабгуъувватлаш каби масалалар назарда тутилади.

Жамоа келишувининг амал гулиш муддати тарафлар келишуви билан белгиланади, аммо бу муддат уч йилдан кнп бнълмаслиги лозим. Унинг ижро этилиши жамоа шартномаларининг бажарилишини текшириш учун белгиланган усулларда ва тартибларда текшириб борилади.

Жамоа шартномаси ва жамоа келишуви шартларини бажармаганлик учун иш берувчининг манфаатларини ифода этувчи шахслар гуонунларда назарда тутилган мугууъий (интизомий, маъмурий, жиной) жавобгарликларга тортилишлари мумкинлиги Ўзбекистон Республикаси Меънат кодексининг 34-моддасида назарда тутилган. Жамоа шартномаси ва жамоа келишувларини бажармаслик меънат гуонунлари талабларини бажармаслик, деб бароланади.

ЎН БЕШИНЧИ МАВЗУ

МЕЪНАТ ШАРТНОМАСИ

1. Гуъаролар меънаг хугууларини амалга оширилишида меънат шартномасининг нърни ва арамияти

Мамлакатимизда бозор илгисодиёти ривожланиб бораётган розирги пайтда тадбиркорлик ва ишбилармонлик фаолияти кенг таргуалаётган, ароли даромад манбааларининг ноанъанавий шакллари юзага келаётган бнълсада, фуъароларнинг корхона ва ташкилотларда ёлланиб ишлашлари оръали миллий даромад яратилишида гуатнашаётганлари, иш раъи сифатида даромад олиш йнъли билан эса ушбу миллий даромаддан нъз улушларини олаётганлари жамият илгисодий раётини салмоли нъринга эга бнълиб гуолмоъда. Ана шундай шароитда фуъароларининг меънат гулиш мугууларини руётга чилуарининг мугуулий механизмини чугуур англаб етиш, бу механизмнинг самарали ишлашини

таъминлаш жуда катга арамиятга эга. Чунки меънат ресурсларидан оъилона фойдалана олиш, фуъароларнииг меънат муъуъларини амалда таъминлаш ва етарли римоъа гъилиш ушбу оммага кнп жиатдан боилидир.

Меънат гъонунлари ишга гъабул гъилишни муъуълый жиъатдан тартибга солар экан, иш тури, жойи ва касб-корини танлаш эркинлиги, меънат' муъуъларининг амалга оширилишида барча фуъароларнинг нъзаро тенг эканликлари ижгимоий римоъа талаб аъоли табагъаларини давлат гънпллаб-гъувватлашининг амалга оширилиши каби гъоидаларга асосланади.

Меънат хуъуъларини амалга ошириш, иш кучини меънат бозорида сотиш-сотиб олиш меънат ресурслари илтисодиёг тармогълари бнълаб тагъсимлаш механизми вазифасини меънат шартномаси бажаради. Ходимдар ва иш берувчилар хуъуълый; рамда манфаатларинн тгъла римоъа гъилишлик учун меънат гъонунчилиги меънат шартномасига гънъиладиган асосий талабларни, унинг тузилиши ва бекор гъилиниши тартибларини белгилаб беради, меънат шартномаси тузиш билан боилигъ кафолатларни назарда тутуди. Меънат шаргномаси тузиш воситасида ходим ва иш берувчи нъртасидаги муносабат предмети, доираси, шартнома томонларининг бир-бирларига нисбатан рагъ-муъуълари анигълаб олинади. Меънат шартномаси келгусида ходим ва иш берувчи нъртасидаги нъзаро муносабатларни давом эттириш ва янада ривожлантириш учун мустанкам замин бнълиб хизмат гъилади.

Нъзбекистан Ресиубликаси Меънат кодексининг 72-мрддасига кнра меънат шартномаси ходим билан иш берувчи нъртасидаги келишув бнълиб, уинг рагъсади муайян мутахассислик, малака, лавозим бнъйича ишни ходим томонидан рагъ эвазига ички меънат тартиби гъоидаларига бнъйсунган молда бажаришдаи иборат бнълади. Ходим меънат шартномасига кнра нъз хизмат вазифаларини томонлар келишуви, меънат гъонунлари, бошгъа меъерий ружжатлар билаи белгилаб гънъйилган шартларга амал гъилгани молда бажарилиши лозим бнълади.

Меънат муносабатларининг субъекти бнълиши мумкин бнълган мар гъандай жисмоний ва юридик шахслар меънат шартномасининг тарафлари рисобланади.

Меънат шартномасининг нъзига хос хусусиятлари:

- муайян турдаги меънат вазифаларининг бажарилиши (меънатнинг предмети);
- ишни бажарувчи корхонадаги ички меънат тартиби гъоидаларига катгый амал гъилгани молда нъз хизмат вазифаларини бажариши лозимлиги;
- ишнинг охирги натижаларига кнра олдиндан белгиланган ставкалар, ишбай баъолар, мансаб маошлари асосида рагъ тгъланишида кнзга ташланади.

Фуъаролик муъуълый шартномалардан бнълган пудрат, топширигъ, турли хизматлар кнрсатилиши пайтида бажариладиган ишлар рам моъияти жиътидан меънат жараёни бнълсада, аммо югъорида санаб нътилган хусусиятлардан марум бнълганлари сабабли улар меънат шартномаси рам, меънат муъуълый муносабатлар рам рисобланмайдилар.

Корхоналарда баъзан учраб турадиган меънат битимларининг муъуълый табиати турлича бнълиб, агар меънат битими тузган шахс корхона ходимлари таркибига киригилса, бу битим меънат шартномаси деб, агар ушбу шахс бир марталик ишларни бажариш учун жалб этилган ва ишга гъабул гъилиш расмийлаштирилмаган бнълса, бундай келишув фуъаролик муъуълый пудрат шартномасига кнра пудратчи деб баъроланади

Меънат шартномасининг мазмуни деганда тарафлар келишуви билан, шунингдек меънат тнърисидаги гъонунлар ва бошгъа меъерий ружжатлар билан белгиланадиган шартлар кнзда тутилади.

Меънат шартномаси зарурий ва факультатив шартлар йииндиси нъз ичига олади. Меънат кодексининг 73-модаасига кнра меънат шартномаси тарифларининг келишуви билаи гъуйидагилар белгиланади:

- иш жойи (корхона ёки бнълинмаси);
- ходимнинг меънат вазифаси мутахассислиги, малакаси, у ишлайдиган лавозим;
- ишнинг бошланиш куни;
- меънат шартномаси муайян муддатга тузилганда унинг амал гъилиш муддати;
- меънат рагъи милгъдори ва меънатнинг бошгъа шартлари. Меънат шартномасида бажариладиган ишни конкретлаштиришга, ходим ва иш берувчи бир-бирлари олдида гънъшимча мажбуриятлар олишга, ходимга гъонунлардагидан бошгъача имтиёзлар ва кафолат беришга рамда бошгъа масалаларга оид гънъшимча шартлар киритилиши мумкин. Бундай гънъшимча шартлар ходимларнииг меънат муъуълари ва кафолатларини гъонунларда белгиланганидан пасайтиришга, уларни камситишга, муъуъларини гъандайдир тарзда чеклашга гъаратилиши мумкин эмас.

Гънъшимча шартлар меънат шартномасига мар икки томон келишуви билан киритилгач, мажбурий кучга эга бнълиб гъолади ва улар бир томонлама тарзда нъзгартирилиши, бекор гъилинишига йул гънъйилмайди.

Меънат шартномаси тузилишида унинг тарафлари эрки, раъий ҳошиш-иродаси ифода этилган бўлиши лозимлиги раъ гулувчи равлъега эга. Бу эрк ва хошиш раъ иккала тарафдан раъ меънат муносабатининг раънатилишига раъратилган бўлмои лозим. Шу сабабли ишга кириш учун бевоcита фуъаронинг раъи муурожаат этиши лозимлиги белгиланган.

Иш жойи деганда муайян ароли пункти худуди назарда тутилади ва меънат шартномаси тузилаётган пайтда иш жойи, раъни меънат функцияларининг бажарилиши жойи аниъ кърсатиб раъйилиши лозим ва бу келгусида юз бериши мумкин бўлган турли ихтилофларнинг олдини олади.

Меънат шартномасида ходимлар меънат функциялари унинг муъуълари, мажбуриятлари, ваколатлари доираси белгилаб раъйилиши лозим кърчилик раъларда ходимларнинг меънат функцияси доираси меънат раъонунларида, ички меънат тартиби раъидаларида, мансаб раъриълномаларида ва бошъа меъерий муужатларда белгилаб раъилади.

Раъбар, инженер-техник ходимлар ва хизматчиларининг меънат функцияси раънда меънат мажбуриятлари доираси улар эгаллаган лавозим, бажараётган вазифаларига боилик бўлади, Меънат функцияларини белгилаш пайтда "Мансаб" ва "Мурахассислик" тушунчалари фаръланмои лозим. Мансаб-ходим ваколатларини муъуълари ва мажбуриятларини белгиловчи тушунча бўлса, мурахассислик ходим бажарадиган иш хусусиятларини, унинг билими, малакасини ифодалайди.

Ишнинг бошланиш ваъги, иш раъи тълаш шартлари, шакллари раъ меънат шартномасининг зарурий шартларидан бўлиб, уларнинг мурияти томонлар келишувига кърра шартномада очиб берилади.

Меънат шартномасининг факультатив (раъшимча) шартлари шартнома муддатига, дастлабки синов раълланилишига ва бошъа масалаларга тааллуъли бўлиши мумкин.

2. Меънат шартномаси тузишнинг умумий шартлари ва тартиби

Меънат шартномаси унинг тарафлари барча асосий шартла търисида келишиб олган ва уни белгиланган тартибда расмилаштирганларидан бошлаб тузилган рисобланади.

Меънат шартномаси ёзма шаклда тузилади. Унинг шакли Ёзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан тасдиъланган намунавий шартномага мувофиъ ишлаб чиъилади. Бундай намунавий шартнома Ёзбекистон Республикаси Вазирлар Раъкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 133-сонли раъори билан тасдиъланган. Шунингдек, ушбу раъор билан "Ёзма раъдаги меънат шартномаси (контракги) тузиш юзасидан тавсиялар" раъ тасдиъланган бўлиб, унда айтилишича, бу тавсияларга ёз меънат шартномаси намунасига амал раъилиш мулкчиликнинг барча шаклидаги, хъжалик юришининг раъ раъндай усулларидаги корхоналар амал раъилишлари лозим.

Муддатли меънат шартномаси бажарилажак ишнинг хусусиятлари, уни бажариш шартлари ёки ходимнинг манфаатларини рисобга олган раъда, номуайян муддатга мължалланган меънат шартномаларини тузиш мумкин бўлмаган, шунингдек раъонунда назарда тутилган раъларда тузилади.

Меънат шартномаси дастлабки синов шarti билан тузилгани раъда бу раъда ходимга маълум раъилинади ва ёзма меънат шартномасида кърсатиб раъйилади. Меънат кодексининг 84-моддасига кърра меънат шартномаси раъидаги маълсадга дастлабки синов шarti билан тузилиши мумкин:

— ходимнинг топширилаётган ишга раъълатлигини текшириб кърриш;

— ходим меънат шартномасида шартлашилган ишни давом этгиришимг маълсадга мувофиъллиги раъида бир раъорга келиши.

Дастлабки синовни раъташ раъида меънат шартномасида шартлашилган бўлиши лозим ва акс раъда ходим синов муддатисиз ишга раъбул раъилинган деб рисобланади.

Дастлабки синов муддати ходим узрли (касалиги ва бошъалар) сабабларга кърра ишда бўлмаган ваъгни истисно раъилганда уч ойдан ошиб кетиши мумкин эмас.

Раъидаги раъларда дастлабки синов раълланилиши мумкин эмас;

— хомиладор ва уч ёшга тулмаган болалари бўлган аёлларга;

— корхона учун белгиланган квота рисобидан ишга юборилган шахслар ишга раъбул раъилинганда;

— олти ойгача муддатга ишга раъбул раъилинаётган ходимларга.

Дастлабки синов натижалари иш берувчи томонидан баъоланади ва ходим ишни давом эттириши ёки синов раъонилъарсиз натижа билан раъунлангани туфайли меънат шартномаси бекоъ раъилиниши мумкин.

Синов натижалари раъонилъарсиз деб топилишидан норози бўлган ходим бу раъда иш берувчи раъори устидан судга шиикоят раъилиши мумкин.

Синов муддати тамом бългунича ходим иш берувчини уч кун аввал ёзма равишда оголантириб, ишдан бншаши, иш берувчи эса синов натижаси лъониъарсиз деб топилганида ходимни уч кун анвал оголантириб ёки уч кунлик компенсация пули тълаб бекор лъилишга маъли.

Ишга лъабул лъилишни расмийлаштириш ходим томонидан зарур ружжатлар таъдим этилганидан сннг амалга оширилади. Мернат кодексининг 80-моддасида айтилишича ишга лъабул лъилиш ваътида ишга кираётган шахс лъуйидаги ружжатларни:

— паспорт ёки унинг нрнини босадиган бошља ружжатни нн олти ёшгача бълган шахслар эса туилганлик тнрисидаги гувоҳнома ва турар жойидан маълумотномани;

— мернат дафтарчасини, биринчи маротаба ишга кираётган шахслар бундан мустасно нриндошлик асосида ишга кираётган шахслар мернат дафтарчаси нрнига асосий иш жойидан олган маълумотномани;

— марбий хизматга мажбурлар ёки чаъирилувчилар тегишлича марбий билетни ёки марбий мисобда турганлик маъидаги гувоҳномани;

— Лъонун ружжатларига мувофилъ махсус маълумотга ёки махсус тайёргарликка эга шахсларгина бажариши мумкин бълган ишларга кираётганда олий ва нрта махсус нъув юртларини тамомлаганлиги тнрисидаги дипломни ёхуд мазкур ишни бажариш муълъини берадиган гувоҳномани ёки бошља тегишли ружжатни таъдим этади. Ишга лъабул лъилиш ваътида ишга кираётган шахсдан лъонун ружжатларида кнрсатилмаган ружжатларни талаб лъилиш таъилъланади.

Бирок, махсус лъонун нормаларида биз юъорида санаб нтган ружжатлардан бошља ружжатларни талаб лъилиш назарда тутилиши мумкин. Масалан, нн олти ёшга тълмаган шахслар талаб этиладиган ружжатлардан ташълари ота-оналаридан бири ёки улар нрнини босувчи шахсларнинг нз фарзандлари ишлашларига рози эканликлари маъида ёзма розилик таъдим этишлари лозим.

Яна, чет эл фуъларолари Нзбекистон Республикаси худудида мернат фаолияги билан шуулланишлари учун белгиланган тартибдаги рухсатнома (лицензия) таъдим этишлари лозим.

Лъонун ружжатларида ишга лъабул лъилиш ваътида бошља ружжатлар талаб лъилинадиган яна бошља ролатлар рам назарда тутилиши мумкин.

Сайлов ёки танлов натижаларига кнра давлаг ёхуд жамоат органларидаги вазифаларни эгалаётган шахслардан кншимча равишда сайлов ёки танлов натижалари маъидаги ружжат рам талаб этилади.

Ходим моддий жавобгардик юклаш билан боилик вазифаларга уларнинг аввалги иш жойларидан тавсиянома таъдим этилиши, судланганликлари билан боилик маълумотлар олиниси мумкип.

Мернат лъонунчлари муайян ролларда ишна кираётган шахслар олдиндан тиббий кнрикдан нгишлари лозимлигини белгилайди (масалан, 18 ёшга тълмаганлар, зарарли мернат шароитида ишлайдиганлар ва бошълалар). Шундай ролларда шахс тиббий кнрикдан нтганлиги ва топширилаётган вазифани бажаришга саломатлига томонидан лойилъ эканлиги тнрисидаги тиббий хулосани таъдим этишлари лозим бнлади.

Тегишли ружжатлар таъдим этилгач, ёзма шаклдаги мернат шартномаси бир хил кучга эга бълган икки нусхада тузилади рамда ходимга ва иш берувчига берилади. Мернат шартномасида унинг тузилган жойи ваъти, ходим ва иш берувчининг манзиллари, бошља маълумотлар кнрсатилади. Шартнома ходим томонидан ва иш берувчи ёки уни ишга лъабул лъилиш, ишдан бншатиш ваколоти берилган вакили томонидан имзоланади ва корхона мури билан тасдиъланади. Ходимнинг талабига кнра мернат шартномаси у биладиган тилда тузилади ва давлат тилидаги шартнома билан бир хил кучга эга бнлади.

Белгиланган шаклда ва тартибда тузилган мернат шартномаси (контракти) ходимни ишга лъабул лъилиш тнрисида буйрулъ чилъарилиши учун асос бнлади. Ички мернат тартибининг намунавий лъоидаларида айтилишича, ишга лъабул лъилиш тнрисида чилъарилган буйрулъ билан ходим таништирилади ва бу маъда ундан ёзма тилхат олинади.

Ишга лъабул лъилиш муълъига эга бълган мансабдор шахс томонидан ёки унинг ижозати билан ходим амалда ишга лънйилганлиги, ишга лъабул лъилиш тегишли тарзда расмийлаштирилган-расмийлаштирилмаганидан (мернат шартномасн тузилмаган, ишга лъабул лъилиш тнрисида буйрулъ чилъмаганлигидан) лъатъи назар, иш бошланган кундан бошлаб мернат шартномаси тузилган деб мисобланади.

Ишга лъабул лъилишдан лъонунга хилоф тарзда бош тортиш таъилъланади. Нзбекистон Республикаси Мернат кодексининг 78-моддсида айтилганидек, лъуйидагилар ишга лъабул лъилишии гайрилъонуний рад этиш деб мисобланади:

— жинси, ирки, миллати, тили, ижтимоий келиб чилъиши, мулкий ролати ва мансаб мавълеи, динга бълган муносабати, , эътикоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги шуниндек ходимларинг

ишчанлик љобилиятларига алоъадор бълмаган бошља жиъатларга љараб камситиш тарзида ишга љабул љилмаслик;

— иш берувчи томонидан таклиф љилинган шахсларни ишга љабул љилмаслик;

■ иш берувчи љонунга мувофилъ меънат шартномаси тузиши шарт бълган шахсларни (белгиланган квота мисобидан ишга юборилган, ногиронлар ва њн саккизга тълмаган шахслар хомиладор аёллар ва уч ёшгача тълмаган болалари бор аёлларни тегишлича уларнинг мумиладорлиги ёки боласи борлигини важ љилиб) ишга љабул љилмаслик.

Ишга љабул љилиш рад этилган тальдирда, ходимнинг талаби билан иш берувчи ишга љабул љилишни рад этишнинг сабабини асослаб уч кун муддат ичида ёзма жавоб бериши шарт, Бундай молда иш берувчининг љарори устидан ходим белгиланган тартибда судга шикоят љилишга маъли бълди. Бундай шикоятлар "Фуълроларнинг муълълари ва эркинликларини бузадиган хатти-маракатлар ва љаролар устидан судга шикоят љилиш тълрисида"ги Ђзбекистон Республикаси љонунида белгиланган тартибда ва муддатларда берилиши мумкин.

Ишга љабул љилишни очилъдан-очилъ йайрилъонуний тарзда рад этган мансабдор шахслар белгиланган муълълый жывобгарликка тортилади.

Ходим ишга љабул љилинганч, башарти у аввал хеч љаерда ишламаган бълса, корхонада 5 кундан кълпроъл ишлагач, унга меънат дафтарчаси юритилиши шарт, њриндошлик асосида ишловчилар бундан мустасно, меънат дафтарчасига иш берувчи томонидан ишга љабул љилиш, бошља доимий ишга њтказиш, меънат шартномасини тълхтатиш тълрисидаги маълумотлар киритилади. Меънат шаргномасини бекор љилиш асослари меънат дафтарчасига ёзилмайди.

Мулкчилик шакли ва хължалик юритиш усулидап љатъи назар барча турдаги корхона, муассаса, ташкилогларда меънат дафтарчаси юригилиши шарт. Аввалги ишидан бълшаганлиги белгиланган тартибда расмийлштирилмаган шахсларни меънат шартномасисиз ишга љабул љилиш тальйлланади. КГозирги пайтда юридик шахс ташкил этмаган холда тадбиркорлик билан шуиулланаётган шахсларга дам ижтимоий таъминот органлари томонидан меънат дафтарчаси юритилиши лозимлиги белгиланади.

Корхоналарда меънат дафгарчаларни юргизиш, салълаш, улар маракатини таъминлаш Ђзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 7 январда рълхатга олинган 402-сонли "Меънат дафтарчаларини юритиш тартиби тълрисида"ги йълриълномага кълра амалга оширилади.

Меънат шартномасининг њзгартирилиши.

Ходимларни бошља ишга њтказиш тартиби

Меънат муносабатларида ходимга юкланадиган меънат вази-фаларининг доимийлиги тамойили амал љилади. Унга кълра меънат шартномаси тузиш пайтида келишиб олинган меънат вазифалари баръларор бъллиб, уларни бир томонлама тарзда њзгартирилишига љоидага кълра йъл љълйилмайди. Бирок, юз бериб турадиган объектив ва субъектив ходисалар, њзгаришлар туфайли меънат шартномаси шартларини њзгартириш зарурати юзага келади.

Шу муносабат билан меънат љонунлари меънат шартномасининг њзгартириш асослари ва шартларини назарда тутуди. Меънат шартномаси мазмунининг њзгартирилишига меънат шартларининг њзгариши сабаб бълди.

Меънат кодексининг 88-моддасига кълра меънат шартлари деганда меънат жараёнидаги ишлаб чилъариш ва ижтимоий омилларнинг жаълми тушунилади.

Ижтимоий сабабларга боилик омиллар деганда ижтимоий хаётдан, инсон фаолиятига хос ижтимоий муносабатлардан келиб чилъувчи шарт-шароитлар тушунилади. Меънатга маъл тъллаш милъдори, иш ваълти, дам олиш ваълти, имтиёзлар берилиши ва бошълалар ана шундай ижтимоий омиллар љаторига киради.

Ишлаб чилъариш омиллари деганда эса ишлаб чилъариш жараёнидаги техник, технологик, санитария ва гигиена, ишлаб чилъариш махаллий шарт-шароитлар назарда тугилади.

Ижтимоий омиллар билан белгиланувчи меънат шартлари-љонунлар, бошља меълрий мужжатлар, жамоа шартномаси ва ке-лишувлари, меънат шартномаси томонларининг њзаро келишувлари билан белгиланади.

Ишлаб чилъаришнинг техник, ишлаб чилъариш омилларига оид шартлар љонунлар билан, техник меълзонлари, хавфсиздикка оид љоидалар, жамоа шартномаси ва келишувлари билан белгиланади. Меънат шартлари љандай тартибда белгиланган бълса, шу тартибда њзгартирилиши ёки бекор љилилиши мумкин. Яълни љонунлар воситасида белгиланган меънат шартлари факат чилъариш йълри

билан, жамоа шартномалари билан белгиланган меънат шартлари эса жамоа шартномасини гъбул гъилган меънат жамоаси гъарорига къра гъгартирилиши мумкин.

Меънат шартларининг шартнома тарафларидан бирининг ташаббуси билан гъгартирилишига фагъат гъонунда назарда тутилган молларда йгъл гъгъилади.

Жумладан, Меънат кодексининг 89-моддасига къра куйидаги моллар юз берганида меънат шартларини иш берувчи томонидан бир томонлама тарзда гъгартирилишига йгъл гъгъилиши мумкин:

а) корхонадаги технологик жараёнларни гъгартирилиши юз берган, янги технологиялар жорий этилган молларда;

б) ишлаб чилъаришни ва меънатни ташкил этишдаги гъгаришлар, корхона таркибий тузилишида, бошгъарув схемаларида юз берган гъгаришлар туфайли;

в) ишлар (хизматлар) мажми гъисгъариши юз берганида, башарти бундай гъгариш ишлар (хизматлар) хусусиятини гъгаришига, ходимлар сонининг гъисгъаришига олиб келса.

Югъоридаги сабаблар юзага келгани талгъирда иш берувчи ходимни камида икки ой олдин ёзма равишда огорлантириб, тилхат олиши шарт. Ходим янги, гъгарган меънат шартларида ишлашни давом эттиришни истамаса, у молда иш берувчи бундай ходимни камида бир ойлик гъртача иш магъи мигъдорида ишдаи бгъшаш нафагъаси бергани молда ишдан бгъшатишга магъли бгълади. Иш берувчининг бундай маракатидан норози бгълган ходим белгиланган тартибда меънат низоси мал этилишини сгъраб судга мурожаат гъилишга магъли.

Кгъпчилик ходимлар гуруи учун меънат шартлари ногулай тарзда гъгарган талгъирда, иш берувчи бу магъда конун ружжатларида белгиланган тартиб ва муддатларда магаллий меънат органига ёзма магълумот бериши лозим.

Меънат гъонунлари ва бошгъа мегъерий ружжатларда назарда тутилган молларда ходимлар мам иш берувчидан меънат шартларини гъгартиришни талаб гъилишга магъли. Ходимнинг ушбу масала хусусида иш берувчига такдим этган аризаси у берилган кундан эйтиборан уч кун ичида кгъриб чилгилиши, илтимос рад гъилган талгъирда эса, рад этиш сабаблари кгърсатилгани молда ёзма жавоб берилиши лозим. Ходим меънат шартлариниш гъгартирилиши магъидаги талаби рад этилгани хусусидаги иш берувчи гъарори устидан судга шикоят гъилиши мумкин.

Меънат шартномаси шартларидан энг муими уни бошгъа ишга кгъчириш рисобланади. Бошгъа ишга кгъчириш деганда, ходимга бошгъа касб, малака, ихтисослардаги ишга гътказишга гъонунда белгиланган асослар ва тартибларда йгъл гъгъилади. Ходимни бошгъа доимий ишга гътказиш (бошгъа касбга, лавозимга. ихтисосга ёки меънат шартномасининг бошгъа муим шартлари жиддий тарзда гъгаришига олиб келувчи бошгъа ишга кгъчириш) фагъат ходимнинг розилиги билангина амалга оширилади.

Агар корхонада иш хажми, ходимлар штати гъисгъариши, ходим малакаси етарли бгълмаганлиги ёки саломатлиги ёмонлашиши туфайли эгаллаб турган вазифасига нолойик бгъллиб гъолиши, шу ишни илгари бажариб келган ходимнинг ишга тикланиши каби обгъектив молатлар туфайли ходим гъзига иш берувчи томонидан таклиф этилган бошгъа доимий ишга гътиб ишлашдан бош тортса, у молда иш берувчи бундай ходимни умумий асосларда ишдан бгъшатишга макли. (МК 100-моддасининг. 2-гъисми, 1, 2-бандлари, 106-моддасининг 2,4-бандлари).

Меънат шартномаси шартнома тарафлари келишувига къра истаган пайтда гъгартирилиши мумкин, бирогъл бунда ходим манфаатларига зид маракат содир этилиши мумкин эмас.

Ходимнинг узрли сабаблар билан вагъгинча бошгъа гътказиш магъидаги илтимоси иш берувчи томонидан кгъриб чилгилиши на имкони борича гъондирилиши лозим.

Меънат кодексининг 95-моддасига къра ишлаб чилъариш зарурияти ёки бекор туриб гъолиниши муносабати билаи ходимни, унинг розилигисиз вагътинча бошгъа ишга гътказишга йгъл гъгъилади. Аммо бунда ходим саломатлигига зарар етказувчи ишга гътказилиши мумкин эмас. Иш берувчи ташаббусига къра бошгъа ишга гътказишга асос бгъладиган ишдаб чилъариш зарурияти туиилганда ходимни бошгъа ишга гътказиш муддати, тартиби, бу пайтда ходим гъртача иш магъидан кам бгълмаган тарзда хагъл тгъллаш шартлари жамоа шартномасида, агар у тузиллмаган бгълса иш берувчи билан ходимлар вакиллик органи келишуви билан белгиланади.

Бошгъа доимий ишга гътказиш иш берувчининг буйруи билан расмигъллаштирилади ва бундай буйругъл чилъарилишга ходим билан тузилган меънат шартномасига киритилган гъгаришлар асос бгълади. Ходимни бошгъа доимий ишга гътказиш тгъирисида чикарилган буйругъл билан ходим таништирилади ва бу магъда ундан ёзма тилхат олинади. Ходимни доимий бошгъа ишга гътказилгани магъида унинг меънат дафтарчасига мам ёзиб гъгъилади.

Ходимни вагъгинча бошгъа ишга гътказиш магъида бошгъа ишга гътказиш муддати кгърсатилгани молда буйругъл чилъарилади. Бундай буйругълга ходимнинг аризаси, хомиладорлик ёки ёш боласи борлиги

тўйисидаги тиббий маълумотнома, саломатлиги аъволига кўра бошга ишга нўтказилаётганида эса ушбу ҳолатни тасдиқловчи тиббий ҳулоса илова қилинади. Ваъгинча бошга ишга нўтказиш муддати тамом бўлгач, ходим аввалги ишига қайта тикланиши шарт.

Иш жойи аниқ кўрсатиб қўйилмаган ҳолда ходимни бошга иш жойига нўтказиш бошга ишга нўтказиш деб ҳисобланмайди ва бундай ҳолда ходимдан розилик олиш талаб этилмайди.

Айрим тоифадаги ходимларни иш берувчи ташаббуси билан ваъгинча бошга ишга нўтказиш пайтида қўшимча қафолатлар назарда тутилган. Жумладан, ҳомиладор, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, ногиронлар, 18 ёшга тўлмаган шахслар уларнинг саломатлигига тўйри келмайдиган ишларга, оғир ва зарарли ишларга қўчиришга йўл қўйилмайди.

4. Меънат шартномасининг бекор қилиниши

Меънат қўнунлари қилишнинг ихтиёрийлиги, касб тури ва иш жойини танлашнинг эркинлиги тамойилига асослангани ҳолда меънат муносабатларини бекор қилиш мумкинлигини ҳам назарда тутати. Меънат шартномасининг бекор бўлиши муайян юридик шарт-шароитлар юз бериши туфайли ходим билан иш берувчи нўтасидаги меънат-муқабил алоқаларга барҳам берилишидан иборат.

Меънат муносабатларида ходимлар манфаатларини устувор равишда ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси меънат қўнунчилигининг бозор муносабатлари шароитидаги асосий хусусиятларидан саналади. Ана шунга мувофиқ равишда ходимларга истаган ваътларида, муддатли ёки муддатсизлигидан қатъи назар, ҳам қандай меънат шартномасини ҳеч бир тўсқинликларсиз бекор қилиш имкониятига эга бўлганлари ҳолда иш берувчилар томондан меънат шартномаси қўнунда махсус назарда тутилган асослар мавжуд бўлганида ва белгилаб қўйилган тартибларга қатъий риоя этилгани ҳолдагина бекор қилиниши мумкин.

Меънат қўнунчилигида меънат шартномаси тарафлари бўлган ходим ва иш берувчининг хоҳишига боғлиқ бўлмаган тарқла. шартнома тарафи саналмайдиган шахслар талаби ёқа аралашуви билан меънат шартнома муносабатларининг тўхтатилиши асослари назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Меънат кодексининг 97-модасида меънат шартномасини бекор қилишнинг қўйидаги асослари назарда тутилган:

1) тарафларнинг келишувига қўра. Ушбу асосга биноан меънат шартномасининг барча турлари исталган ваътда бекор қилиниши мумкин;

2) тарафлардан бирининг ташаббуси билан;

3) муддатнинг тугаши билан;

4) тарафларнинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга қўра;

5) меънат шартномасида назарда тутилган асосларга қўра;

6) сайлов ёки танловдан нўтмаганлиги ёхуд сайлов ёки танловда иштирок этишни истамаганлиги туфайли.

Номуайян муддага тузилган меънат-шартномаси ҳам, муайян муддатга тузилган меънат шартномаси ҳам исталган пайтда тарафлар келишувига қўра бекор қилиниши мумкин.

Қаъат суд ҳукми билан белгиланган арлоъ тузатиш ийи тарзидаги жиноий жазони нўтаётган, муқобил қарбий хизматни нўтаётган шахслар иш берувчи ва ходим келишуви асосида ишдаш бўшатилишларига йўл қўйилмайди. Чунки улар билан меънат муносабатининг қўнагилишига ҳам, бекор қилиниши ҳам вақолатли давлат органларининг тегишли қўжатларига асос бўлиши мумкии.

Қорхона мулкдорининг алмашиши (қорхонанинг давлат тасарруфидан қилъарилиши, соғиб юборилиши), қайта ташкил этилиши қўшиб юборилиши, ажралиб қилъиши, бир идора бўйсунушидан бошга идора бўйсунушига нўтказилиши қаби ҳолатлар меънат шартномасини бекор бўлишига олиб келмайди на у ходим хоҳиши билан давом эттирилиши мумкин.

Мулкдорнинг алмашиши белгиланган тартибда қорхона қарбаринигина ишдан бўшатилишига олиб келиши мумкин, (МК 100-моддасининг 6-банди).

Айрим давлат ва жамоат вазифаларига сайлов ёки танлов асосида тайинлаш (давлат ҳокимият, бошқарув органлари қўларолари нўзини-нўзи бошқариш органлари, жамоат органлари ва бошқалар) қўнунларда назарда тутилган. Ушбу вазифаларда ишлаётган ходимларнинг сайлов ёки танлов натижалари билан белгиланган вақолат муддати тамом бўлиши янги сайлов ёки танлов нўтказилишини таъгазо қилади. Ходим навбагдаги сайлов ёки танловда зарур миқдордаги овозларни ололмай қўлиши

ёхуд унинг сайловда (танловда) иштирок этишни истамаслиги Меърнат кодексининг 97-моддаси, 6-бандига мувофиқ ишдан бёшатишига сабаб бёлиши мумкин.

Меърнат шартномасида ёгонунда йёъл ёъйиладиган шартларгина меърнат шартномасини бекор ёъилиш асоси сифатида назарда тутулиши мумкин. Ёгонунга зид келадиган шартларни меърнат шартномасини бекор ёъилиш асоси сифатида шартномага киритилиши ёалёкий ёисобланмайди. Меърнат шартномаси ходим ташаббуси билан исталган пайтда, исталган асос билан ёки асоси кёрсатилмасдан бекор ёъилиниши мумкин. Бунда меърнат шартномасининг муддатли ёки номуайян муддатга тузилганлигининг арамияти йёъл.

Ходим меърнат шартномасини бекор ёъилиш учун иш берувчини икки хафта олдин ёзма ариза таёдим этиш орёали хабарлар ёъилиши, икки хафта ётгач, ишни тёхтатишга ёалёли иш берувчи эса шу муддат ётгач ходимни ишдан бёшатиши, у билан ёисоб-китоб ёъилиши ва меърнат дафтарчасини расмийлаштириб бериши шарт.

Ходимнинг меърнат шартномасини бекор ёъилиш ёалёдаги аризаси унинг ёалёкий эркини, хоёиш-истагини ифода этмои зарур ва иш берувчининг ёъистови билан берилган ариза кейинчалик суд йёъли билан ёалёкий эмае деб топилиши мумкин.

Ходим ишдан бушаш тёрисидаги ёъз аризасини иш берувчидан истаган пайтда ёайтариб олишга ёки уни бекор ёъилувчи бошёа ариза беришга ёалёли. Бундай ёолда ходим ташаббуси билан меърнат шартномасининг бекор ёъилинишига йёъл ёъйилмайди.

Икки хафталик оёорлантириш муддати меърнат шартномаси тарафларининг ёъзаро келишувларига мувофиқ ёъисёартирилиши ёки бутунлай ёъёлланилмаслиги ёам мумкин.

Ходим ёъз ишини давом эттириши мумкин ёёлмаган сабабларга (ёъёув ёуртига ёабул ёъилиниши, пенсияга чилёанлиги, сайлаб ёъйиладиган лавозимга сайланганлиги ва бошёалар)га кёра ишдан бёшаш истагини билдириб ариза берганида иш берувчн уни дарёл ёки ходим илтимос ёъилган муддатда, икки хафталик оёорлантириш муддатисиз ишдан бёшатиши лозим.

Муддатли меърнат шартномаси ходимнинг ташаббуси билан муддат тугамасдан аввал бекор ёъилинаётганида иш берувчи ходимдан меърнат шартномасида бу ёалёда махсус кёрсатиб ёъйилган ёёлса, неустойка ундириб олиши мумкин. Бунда ходим тёлайдиган неустойканинг милёдори иш берувчи томонидан ходимнинг манфаатларини кёзлаб ёъилинган ёаражатлар (ходимни уй-ёой билан таёминлаш, ёъётиш ва бошёалар)га тенг ёёллади ва бу ёаражатлар ходим ишлаган даврга муганосиб равишда камайтилиш лозим.

Ходим ёъёув ёуртига ёабул ёъилиниши, пенсияга чилёиши, касаллиги ёки бошёа узрли сабаблар билан муддатли меърнат шартномасини муддатидан аввал бекор ёъилинишда неустойка тёлаш мажбуриятдан озод ёъилинади.

Дастлабки синов шрти билан ишга ёабул ёъилинган ходим синов муддаги тамом ёёлгунига ёадар меърнат шартномасини ёъз ихтиёри билан иш берувчини бу ёалёда уч кун аввал оёорлантиргани ёолда бекор ёъилишга ёалёли.

Меърнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор ёъилиниши фалёат ёгонунларда бевосита белгилаб ёъйилган асослар мавжуд ёёлгандагина мумкин.

Ёъбекистон Республикаси Меърнат кодексининг 100-моддасида ана шундай асослар кёзда тугилган. Унга кёра ёуйидаги сабабалардан бирининг мавжудлиги меърнат шартномасининг бекор ёъилиниши асосли эканлигини билдиради:

1) технологиядаги, ишлаб чилёариш ва меърнатни таткил этишдаги ёъзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятларининг ёъзгаришига олиб келган ишлар ёажмипнш ёъисёарганлиги ёхуд корхонанинг тугатилганлиги;

2) ходимнинг малакаси етарли ёёлмаганлиги ёки соёлйи ёолатига кёра баёараётган ишига ноёлйил ёёллиб колиши;

3) ходимнинг ёъз хизмат вазифаларини мунтазам равишда бузиши. Яёни бир календарь йил давомида ходимнинг камида икки маротаба меърнат интизомини бузиши ва унга интизомий, моддий ёки бошёа таёсир чоралари ёёлланилганлигига ёарамай яна меърнат интизомини бузишга йёъл ёъйиши;

4) ходимнинг бир марта ёёлсада ёъз хизмат вазифаларини ёёлпол тарзда бузганлиги. Меърнат вазифасини ёёлпол равишда бузилиши деб баёланадиган ножёа хатти-ёаракат тушунчаси ва уларнинг рёъхати корхона ички меърнат тартиби, ёоидаларида, интизом усгав (низом)ларида, ходим билан тузилган меърнат шартномасида, ёамоа шартномасида ва бошёа локал ёужжатларда белгилаб ёъйилади;

5) ёриндошлик асосида ишламайдиган бошёа доимий ходимнинг ишга ёабул ёъилиниши ёки ёриндошлик ёёйича ишлашни чекланиши муносабати билан ёриндошлик ёёйича ишлаётган ходимлар;

6) мулқдорнинг алмашиши сабабли корхона раёбари билан тузилган меърнат шартномасининг бекор ёъилиниши.

Иш берувчининг ташаббуси билан меънат шартномаси бекор бўлинадиганида ходимлар олдиндан ёзма равишда бу раъда оғорлантирилишлари лозим. Бундай оғорлантириш муддатлари Меънат кодексининг 102-моддасида белгилаб бўйилган бўлиб, улар ходимлар сони ёки штати бўйсўариши, корхонанинг тугатилиши муносабати билан ишдан бўшатиш пайтида икки ой аввал;

■ ходим эгаллаб турган вазифасига нолийиб бўлиб бўлганлиги туфайли ишдан бўшатиладиганида икки хафта олдин корхона мулкдори алмашинуви туфайли корхона раъбарини ишдан бўшатишдан икки ой аввал;

— ходим томонидан меънат интизоми мунтазам ёки бир марта бўсада, бўпол тарзда бузилиши туфайли меънат шартномаси иш берувчи томонидан бекор бўлинадиганида камида уч кун олди оғорлантириши шарт.

Оғорлантириш муддати давомида (ходим меънат интизоми бузган роллардан ташъари) иш берувчи ходимга бошъа иш бўдириш учун хафтада камида бир иш куни миълдорида иш раъи саъланган ролда бўшимча беш кун бериши лозим.

Ходимнинг розилиги билан иш берувчи оғорлантириш муддати учун унга пуллик компенсация тъллаши, бундай ролда оғорлантириш муддати нтишини кутмай ходим ишдан бўшатилиши мумкин.

Ходим саломатлиги ёмонлашгани туфайли эгаллаб турган вазифасига нолийиб бўлиб бўлган ролда иш берувчи томонидан икки рафталик оғорлантириш муддати нтмай, оғорлантириш муддати пуллик компенсация билан алмаштирилиши йнли билан ишдан бўшатилади.

Ходимлар иш раъми (штатлар) бўйсўариши туфайли ишдан бўшатиладиганда малакаси ва меънат унумдорлиги юъори бўлган шахсларга афзаллик берилади. Шу билан бирга айрим тоифадаги ходимларни ижтимоий римолашни кучайтириш раъсадида Меънат кодексининг 103-моддасида малакаси ва меънат унумдорлиги бир хил бўлганида бўйидаги ходимларга ишда бўлиш бўйича афзалликлар бериш назарда тутилган:

- 1) бўрамоида икки ёки ундан ортиб киши бўлган шахсларга;
- 2) оиласида ундан бўлак мустаъл иш раъи оладиган шахслар бўлмаган ходимларга;
- 3) мазкур корхонада кнп йил иш стажига эга бўлган ходимларга;
- 4) ишлаб чиъаридан ажралмаган ролда олий ва нрта махсус бўув юртларида тегишли мутахассислик бўйича малакасини оширадиган ходимларга ва ишлаб чиъаридан ажралган ролда олий ва нрта махсус бўув юртларини, хунар-техника билмм юртларини тамомлаган шахсларга бўйишни тугатгандан сннг мутахассисли бўйича ишладиган таълдирда икки йил мобайнида;

- 5) мазкур корхонада меънатда майиб бўлган ёки касб касаллигини орттирган шахсларга;

- б) уруш ногиронлари, уруш катнашчилари ва уларга тенг-лаштирилган шахсларга;

- 7) атом объектларидаги фалокагир оъибатларини бартараф этишда иштирок этган, ана шундай зоналардан эвакуация бўлинган, (кнъчирилган) шахсларга.

Жамоа шартномаларида штатлар (ходимлар сони) ёки иш раъми бўйсўариши туфайли иш берувчи ташаббуси билан ишдан бўшатилиш пайтида афзалликлардан фойдаланиш мумкин бўлган бошъа ходимлар тоифалари рам кнъзда тутилиши мумкин.

Меънат шартномаси иш берувчи ташаббуси билан бекор бўлиниши пайтида ходимларнинг айрим тоифаларига бўшимча кафолатлар бериб бўйилган. Энг аввало меънат таътилида бўлган, I ваълтинча меънатга лаёкатсизлиги туфайли ишда бўлмаган, давлат ёки жамоат вазифаларини бажарадигани туфайли ишда бўлмаган ходимларни улар бўйитиб келгунларига бўадар ишдан бўшатишга йн бўйилмаслиги айтиб нтилиши лозим.

Хомиладор ёки уч ёшга тълмаган боласи бор аёллар (шунингдек уч ёшга етмаган болаларни фарзандликка олган, амалда тарбияладиган шахслар рам) корхона бутунлай тугатилган роллардан ташъари иш берувчининг ташаббуси билан ишдан бўшатилишлари мумкин эмас. Корхона бутунлай тугатилган ролда рам улар бошъа корхонага ишга жойлаштирилганларидан кейин ишдан бўшатилишлари мумкин. 18 ёшга тълмаган ходимлар фалат ишга жойлаштириш бўйича мараллий меънат органларидан олдиндан розилик олингачгина ишдан бўшатилишлари мумкин.

Халъ депугатлари, жамоат органларининг асосий вазифасидан озод этилмаган хизматчилари (касаба уюшмаси кнъмитаси аъзолари), халъ^А маслахатчилари ва бошъалар тегишли органлардан олдиндан розилик олингачгина иш берувчи ташаббуси билан ишдаи бўшатилишлари мумкин.

Жамоа шартномаси ёки келишувида иш берувчининг ташаббуси билан меънат шартномасини бекор бўлиш учун касаба уюшмаси кнъмитасининг олдиндан розилиги олинниши талаб этилган ролларда ана шундай розилик олинмай ишдан бўшатиш йайриълонуний ишдан бўшатиш деб бароланади. -

Ходимлар сони (штати) бўйсўариши туфайли корхонада ходимларни оммавий (кнп миълдорда) ишдан бўшатиш кутиладиганда бу халъда иш берувчи касаба уюшмаси органига ёки ходимларнинг бошъа

вакиллик органига камида икки ой аввал ёзма равишда ахборот таъдим этади ва бундай оммавий ишдан бёшатиш оғибатларини енгиллаштириш маъсадида тегишли масъалатлашиш ишларини амалга оширади.

Шунингдек, иш берувчи камида икки ой олдин оммавий шпдан бёшатиш юзасидан ахборотларни маъаллий меънат органига ҳам таъдим этади ва ушбу ёзма ахборотномада бёшатилиши кутилаётган ходимлар сони касби, ёши ва бошга маълумотларни аниқ кърсатади.

Муддатли меънат шартномаси муддати тугамасдан аввал иш берувчи айби билан бекор гъилинган холларда башарти меънат шартномаси (контракти)да назарда тутилган бёлса иш берувчи ходимга белгиланган неустойкани тълаши лозим.

Муддатли меънат шартномаси муддати тугаши муносабати билан бекор гъилинади. Бундай муддат тугаганидан кейин меънат муносабати давом этаверса ва бир хафта давомида унинг тарафлари шартноманинг бекор гъилинишини талаб гъилмаса, у шартнома номуайян муддатга тузилган меънат шартномаси деб рисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Меънат кодексининг 106 моддасида меънат шартномасининг тарафлар ихтиёрига боилъ бёлмаган молатлар бёйича бекор бёлиш асослари кърсатилган

Унга къра меънат шартномаси гъуйидаги молларда бекор гъилинади:

1) ходим харбий ёки мульобил хизматга чаъйрилган таъдирда;
2) шу ишни аввал бажариб келган ходим ишга тикланган таъдирда;
3) ходим нъз вазифасига оид ишларни бажаришини истисно этувчи жиноий жазога тортилиши (гъамоль, озодликдан маърум этиш, муайян касб ёки лавозимда ишлаш муъуъидан маърум этилиши, иш жойидан бошга жойда мажбурий меънатга жалб этилиши ва бу маъдаги суд хукми гъонуний кучга кирган таъдирда;

4) ишга гъабул гъилиш юзасидан белгиланган гъоидалар бузилган молда меънат шартномаси тузилган бёлса ва йнъл гъыйилган гъоида бузилиш холатини бартараф этиш иложи бёлмаса (масалан, давлат корхона ва ташкилотларида нъзаро бёйсиниш, бир-бирини бевосита назорат гъилиш билан боилъ ишларда ишлаши, суд хуъми билан таъилъланган касбларга иш гъабул гъилиш ва хоказо.

5) ходимнинг вафоти муносбати билан;

6) гъонунда назарда тутилган бошга холларда.

Ходимнинг харбий ёки мульобил хизматга чаъйрилиши тегишли марбий органлар томонидан бериладиган чаъйрик гъоюзи билан тасдиъланади.

Иш берувчи томонидан айрилъонуний тарзда ишдан бёшатилган, суднинг айрилъонуний хукми билан жиноий жазога^ тортилганлиги туфайли ишдан озод эгилган, иш жойи лавозими саъланиши кафолатланадиган бошга молларда ходимнинг нъз ишига гъайтиб келиши (ходимнинг ишга гъайта тикланиши, оъланиши, сайланган муддатининг тамом бёлиши ва хоказолар) унинг нърнига гъабул гъилинган ходимни бошга иш билаи таъминлаш имкони бёлмаганида у билан тузилган меънат шартномасининг бекор бёлишига олиб келади.

Ходим томонидан жиноят содир этилиши ва уни корхонада ишини давом эттириш имкониятидан батамом маърум этувчи жазога тортилиши у билан тузилган меънат шартномасини бекор бёлишига олиб келади.

Ходимнинг вафот этиши меънат шартномасининг тъхтатилишига олиб келади. Бундай молда нлимни гъайд этиш гуворномаси ушбу асос билан меънат шартномаси тъхтатилгани маъида буйруль чилъарилишига сабаб бёлади. Вафот этган ходим тегишли бёлган олинмай гъолган иш маъи ва бошга пул маблалари мерос мулклар рнъихатига киритилмасдан, у билан бирга яшаб келган, унинг гъарамойида бёлган шахсларга берилади,

Гъонунларда белгиланган гъоидаларни гънпол тарзда бузаётган шахсларга маъмурий ёки жиноий жазо чора сифатида вазифасидан озод гъилиш жазоси гънлланилиши мумкин.

Ишдан бёшатишни расмийлаштириш тартиби меънат гъонунларида белгилаб гъыйилган. Ишдан бёшатиш корхона иш берувчисининг буйруи билан расмийлаштирилади. Буйруль ишга гъабул гъилиш ва ишдан бёшатиш ваколотига эга бёлган корхона раъбари томонидан имзоланади. Меънат шартномасини бекор гъилиш маъидаги буйруль, ишдан бёшатиш асосларига ва Меънат кодексининг тегишли моддаси ҳамда бандига тъла мос молда чилъарилиши лозим. Буйруль билан ходим ёзма тилхат олган молда таништирилади ва унинг талабига къра буйруль нухсаси берилади

Меънат шартномаси бекор гъилиниши пайтида гъонун хужжатларида назарда тутилган молларда ходимга ишдан бёшатиш нафаъаси берилади.

Жумладан, меънат шартномаси иш берувчининг ташаббусига къра ходимлар сони (штатлар) гъисъариши, корхонанинг тугатилиши (МК 100-модданинг 2-гъисми, 1-банди) ходим малакаси етарли бёлмагани ёки соилии молати туфайли эгаллаб турган фазифасига нолойилъ бёлиб гъолиши (МК 100-

модда, 2-гъисмининг 2-банди); корхона мулкдори њзгариши муносабати билан корхона раъбари билан мернат шартномасини бекор гъилиш (МК 100-моддаси, 2-гъисми, 6-бандн); мернат шартномаси тарафлар ихтиёрига боилиъ бълмаган молатлар бълйича (106-модданинг 1, 2, 4-бандлари); ходим янги мернат шартлари асосида ишни давом эттиришни рад этганлиги (МК 89-модда) сабабли бекор гъилинган молларда њртача ойлик иш халъидан кам бълмаган миъдорда ишдан бълшатиш нафаъласи берилади.

Огорлантириш муддатини гъисгъартириш рисобига (масалан, соилии ёмонлиги сабабли икки хафталик огорлантириш муддати давомида ишламай ишдан бълшатишга ходимга ушбу муддат учун иш раълани тълаш ва роказолар) тъланган компенсация пули ишдан бълшатиш нафаъласидан фаръл гъилинмои лозим.

Ходим оирги кун ишлаётган кун, агар у ишламаётган бълса, ишдан бълшатиш раъланда буйруъл чилъарилган кун мернат шартномаси бекор гъилинган кун рисобланади.

Ишдан бълшатишга ходимга мернат кодексининг 110-моддасида кърсатилган муддатларда мернат дафтарчаси расмиълаштирилиб берилиши, унга фойдаланмаган мернат таътили учун компенсация пули, олинмай гъолган иш раълани, тегишли ишдан бълшатиш нафаъласи ва бошгъа тълловлар тълланиши лозим. Ушбу тълловлар ходим ишлаётган оирги кунда, агар у ишламаётган бълса, буйруъл чилъарилган куннинг эртасидан кечикмасдан ёки родим талаб гъилган ваълтда тълланиши лозим.

Ўайригъонуний ишдан бълшатиш ёки айригъонуний бошгъа ишга њтказиш амалга оширилган молларда ходим иш берувчининг њз та-шаббуси билан, ихтиёрий ишга тикланмаганида эса суд ёки бошгъа ваколатли орган гъарорига кърра ишга гъайга тикланади.

Гъонунда кързда тугилмаган "асослар билан ходимнинг раълый хохишига хилоф равишда ёки ишдан бълшатиш тартибини гълпол равишда бузган молда ишдан бълшатиш айригъонуний ишдан бълшатиш ёки айригъонуний бошгъа ишга њтказиш деб тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 17 апрелдаги 12-сонли "Судлар томонидан мернат шартномаси (контракти)ни бекор гъилишни тартига солувчи гъонунларнинг гълланилиши раъландаги"

гъарорида айтишилича айригъонуний ишдан бълшатишга ходимни ишга тиклаш пайтида унга етказилган зарарни гъоплаш мажбурияти иш берувчига юкатилади на бу зарар гъуйидагилардан ташкил топади:

- а) -мажбурий прогул ваълти учун сълзсиз раъл тъллашлик;
- б) судга мурожаат гъилиш билан боилиъ равишда ходим гъилган гълшимча маражатларни гъоплаш;
- в) ишдан айригъонуний бълшатиш туфайли ходимга етказилган маълнавий зарарни гъоплаш.

Ходимга зарар етказилишида айбдор мансабдор шахс гъонунни очикдан-очик, бузиш оргъали ходимни айригъонуний ишдан бълшатган бълса, зарар ундан белгиланган хажмда ундириб олинади.

Гъонунни очилъдан-очилъ бузиш тушунчаси Ўзбекистон Рес-публикаси Олий суди Пленумини югъорида тилга олишган гъарорининг 51-бандида баён этилган.

Ходимни ишдан четлаш мернат шартномасини бекор гъилишдан фарк гъилиб, бунда ходим гъонунда кързда тутилган асослар ва тартибда вазифасини бажаришликдан ваълтинча четлатиб гълйилади. (масалан, маст молда ишга келганида, тегишли руълсати бълмаганида, жиноят ишини тергов гъилиш ёки судда кърриш билан боилиъ тарзда ёки суд муокамаси даврида ва хоказо), аммо мернат шартномаси бекор гъилинмайди. Ишдан четлатиш асослари баррам топиши билан ходим њз ишини давом эттираверади.

Агар ходим айригъонуний равишда ишдан четлатилган бълса, у молда унга мажбурий бекор юрган ваълти учун моддий зарар, шунингдек маълнавий зарар рам гъопланади.

Мернат шартномасининг айригъонуний равишда бекор гъилинишига ёки њзгаририлишига йъл гълймаслик ходимлар мернат муългълларини римоялаш ва кафолатлашнинг муим усулларидан саналади.

ЎН ОЛТИНЧИ МАВЗУ МЕКЪНАТГА КЪАЛЪ ТЪЛАШ

Иш раълани аролининг асосий даромад манбаларидан бири бъллиб гъолаётган розирги шароитида мернатга раъл тъллашни муългълый тартибга солишни такомиллаштириш, унинг мернат унумдорлиги, марсулот сифатини, ходим моддий арволини яхшилашдаги арамятини ошира бориш муим арамятга эга.

Иш раъи ходим меънатига раъ тълаш шаклидир. Иълтисодий тоифа сифатида иш раъи миллий даромаднинг ходимларга берилиши керак бълган жайд этилган гъисмидан иборат. Ишлаб чилъариш корхоналарида олинган соф даромад, давлат муассасаларида эса давлат бюджети мисобидан ажратилган маблалар иш раълнинг манбаи мисобланади.

Гулгълый нугътаи назардан иш раъи меънат шартномаси то-моилариинг нъзаро муългълари ва мажбуриятларини ифодалайди. Иш раъи ходим бажарган ишининг милъдори ва сифатида, ишининг якуний натижасига кърра белгиланади ва унинг энг кълп милъдори чекланмаган.

Ходимлар ва уларнинг оила аълзолари муългъларини мимоя гъилиш маълсадида иш раълнинг энг кам милъдори белгилаб гълъилади ва бу милъдор нарх-навонинг ошиб боришига мутаносиб равишда индексацияланиб, ошириб борилади.

Иш раъл таркиби асосий ва гълъшимча гълсмлрдан ташкил топади. Тариф разради ёки мансаб маоши иш раълнинг асосий гълсмини, ишининг натижалари бълйича тъланадиган мукофотлар ва бошгъа устама тълвлар эса гълъшимча гълсмини ташкил этади.

Меънат тълрисидаги гълонун мулжжатларида белгиланган энг кам ойлик чегарасидан пастга тулмаган молда иш милъдорини белгилашни ходим ва иш берувчиларнинг бевосита нълларига равола этиб гълъйган бъллиб, иш раъл тълаш шартларини белгилаш, усулларини анигълаш, ишбай ёки вагълтбай иш раъл тълаш шаклларини танлаш ходимлар вакиллик органлари билан иш берувчиларнинг нълзаро келишувига кърра, жамоа шартномалари, жамоа келишувларида белгилаб гълъйиш йълли билаи анигъланади.

Жумладан, Меънат кодексининг 153- моддасида айтилишича:

"Меънат раълнинг милъдори иш берувчи билан ходим нълтасидаги келишувга биноан белгиланади. Меънат раъл гълонун мулжжатлари билан белгиланган энг кам милъдордан оз бъллиши муикин эмас ва унинг энг кълп милъдори бирон бир тарзда чекланмайди."

Меънат раъл шакли ва тизимлари, мукофотлари, гълъшимча тълвлар, устамалар, рабатлантириш тарзидаги тълвлар жамоа шартномаларида, шунингдек иш берувчи томонидан касаба уюшмаси гълъмитаси ёки ходимларнинг бошгъа вакиллик органи билан келишиб гълбул гъллинадиган бошгъа локал мулжжатларда белгиланади.

Бюджет мисобидан молиявий жиридан таълминланадиган му-ассасалар ва ташкилотларнинг, шунингдек давлат корхоналарининг ходимлари меънатига раъ тълаш шартларининг энг кам даражаси гълонун мулжжатлари билан белгиланади. Табиий иъллим ва турмуш шароитлари ноълулай бълган жойларда меънат раълга район коэффицентлари ва устамалар белгиланади.

Район коэффицентлари ва устамалар жорий гъллинадиган жойларнинг рълхати, шунингдек уларни гълълланиш тартиби ва милъдори Ўзбекистон Республикаси мукумати томонидан белгиланади.

Меънатга раъ тълашда розирги пайтда амалда бълган ягона тариф жадвалининг арамияти катта бъллиб, унинг воситасида бир хил милъдорда ва сифатга эга бълган меънат учун бир хил раъ тълаш, иш раъл соласида ягона сиёлсатни амалга ошириш, илжтимоий адолатни таълминлашга эришилади. Халк хължалигининг турли тармогъларида меънатга раъ тълашда реч нарса билан асосланмаган тенгсизликларнинг олдини олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 июндаги "Иш раъл, ненсиялар ва стипендияларнинг милъдорини ошириш" тълрисидаги фармонида рамда ушбу Фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маълкамасининг 1998 йил 12 июндаги "Меънатга раъ тълаш бълйича ягона тариф жадвалини янада такомиллаштириш раълдаги" 247-сонли гълрори билан халъ хължалигини барча тармогъларида "О" дан "22" гача тариф разрядлари (23 та) жорий этилган бъллиб, барча касблар, ишлир лавозимлар ушбу разрядлар шкаласига мувофиль тарификация гъллинади. Бунда хеч гълндай малака талаб гъллмайдиган энг оддий иш "О" разряд билан тарификация гъллинган бъллиб, унда иш раъл энг кам ойлик иш раълга тенг бъллади. Талаб этиладиган малака ортиб боргани ва бажариладиган иш мураккаблашиб боргани сари разрядлар ва унга тълланадиган раъ милъдори рам ортиб боради. Бундай ортиб бориш "О" разрядга нисбатан амалга ошади.

Гълуйидаги иш раълнинг тариф разрядига мутаносиб равишда ортиб бориши кълрсатилган:

Меънатга раъ тълашнинг шартлари гълндай тартибда нълнатилган бълса (давлат йълли биланми, жамоа шартномаси ёки келишуви орълалими ёки бошгъа усули), ана шундай тартибда нълтатирилиши мукин.

Меънатга раъ тълашнинг якка шартлари ходим учун ноълулай томонга нългаририлишига фаълат унинг розилиги билангина йъл гълъилиши мукин.

Технологияда, ишлаб чилъариш ва меънатни ташкил этишда нългаришлар юз бериши туфаيلي меънатга раъ тълашнинг аввалги шартларини сагъллаб гъллиш мукин бъллмаганда рамда гълонунда

кнзда тутилган бошља молларда ходимнинг розилигиси дам меънатга дам тнлаш шартлари иш берувчи томонидан нзгартирилиши мумкин

Иш дамги тнлаш тизимлари деганда меънат меъёри билан меънат дамги миъдорини белгилаш усулига айтилади. Иш дамги тнлаш тизими нз ичига ишбай ва ваътбай иш дамги шаклларини олади. Ишбай иш дамги тнри ишбай бевосита иш дамги; ваътбай иш дамги эса оддий ваътбай ва мукофотли ваътбай иш дамгидан иборат. Иш дамгининг ваътбай ёки ишбай тизимлари меънатни ташкил этиш усули, ишлаб чиъариш даражаси ва бошља омилларга боилиъ. Иш дамги тизимларини танлаш ходимпар ваътлик органи ва иш берувчи томонидан нзаро келишилган молда жамоа шартномасида белгилаб лънилади. Шунингдек ишбай ёки ваътбай ходимларни мукофотлаш шартлари ва тартибларини назарда тутувчи Низом ва лъоидалар дам ходимлар вакиллик органи дамда иш берувчи томонидан биргаликда ишлаб чикилади.

Меънатга дам тнлашнинг алоидида шакли бригада (жамоа) меънатига дам тнлаш рисобланади. Меънатни ташкил лъилиш ва унга дам тнлашнинг жамоа шакли дам бир ходим томонидан сарфланган меънатни алоидида молда нлчаш мумкин бнлмаган жойларда лънлланилади ва бунда бажариладиган ишнинг натижаларига кнра бутун жамоага (бригадага) яхлит молда иш дамги рисобланади. Бригада (жамоа) эса нз аъзоларининг ушбу натижага лъншган хиссасини индивидуаллаштириб аниълаш йнли билан дам бир ходимнинг иш дамги миъдорини белгилайди. Ана шу дамсадда дам бир ходимнинг меънатга иштироки коэффицентни (МИКХТУ) лънлланилади.

Гар бир ходимнинг меънати билан иштироки коэффицентини аниъловчи низом ёки бонља меъерий мужжатлар белгиланган тартибда ишлаб чиъилади дамда тасдиқланади.

Меънатни нормалаш сарфланган меънатни нлчаш ва унга яраша дам тнлаш имконини беради. Меънатнинг лъуйидаги нормалари кнзда тутилиши мумкин:

- а) ваът нормаси;
- б) ишлаб чиъариш нормаси;
- в) хизмат кнрсатиш нормаси;
- г) ходимлар сони нормаси;
- д) норматив топширильлар.

Меънат нормалари вакиллик органи ва иш берувчи томонидан биргаликда ишлаб чиъилади дамда тасдиқланади.

Одатлаги шароитлардан четга чиъилганида меънатга дам тнлаш махсус тартибда амалга оширилади. Жумладан, Меънат кодексининг 157, 158, 159, 160-моддаларида ана шундай одатдан ташлари шароитлар кнзда тутилган.

Иш ваътидан ташлари ваътдаги ишлар, дам олиш кунлари ва байрам кунидаги ишлар учун камида икки баробар дам тнлаши, башарти ана шу ваътларда ишлагани учун ходимга бошља дам олиш ваъти берилган бнлса, у молда бир баробар дам тнланиши назарда тутилган.

Тунги ваътларда (соат 22.00 дан 6.00 гача бнлган ваът) ишланган дам бир соат учун бир ярим баробардан кам бнлмаган миъдорда дам тнлаш белгиланган. Жамоа шартномаларида тунги ваътларда ишлаганлик учун бошља имтиёзлар берилиши, кечки сменада ишловчилар меънатига дам оширилган тарзда иш дамги тнланиши назарда тутилиши мумкин.

Ярольсиз марсулот ходимнинг айбисиз тайёрланганида унга нрточа иш дамги миъдорида дам тнланади. Ходимнинг айби билан ярольсиз марсулот тайёрланганда эса дам тнланмайди.

Ходимлар иш берувчининг айби билан бекор туриб лъолганида уларга нрточа иш дамгидан кам бнлмаган миъдорда дам тнланади. Ходимнинг айби билан бекор туриш меънат интизомини бузиш деб бароланди ва иш дамги тнланмайди.

Бир неча касбда (лавозимда) ва нриндошлик асосида ишловчи ходиларга нзаро келишув шартларига кнра иш дамги тнланади Меънатга иш дамги тнлаш муддатлари жамоа шартномаси ён локал меъерий мужжатда белгиланади, бу дам ярим ойда бир мартадан кам бнлиши мумкии эмас. Ходимнинг айрим тоифалари учун алоидида молларда Нзбекистон Республикаси мукумати томонидан иш дамги тнлашнинг бошља муддатлари белгилаб лъниилиши мумкин.

Галь тнланадигани кун дам олиш кунни ёки байрам кунига тнри келиб лъолса, меънат дамги шу кун арафасида тнланади.

Меънат шартномаси бекор лъилинганда ходимга тегишли барча суммаларни тнлаш Меънат кодексининг 110-моддасига мувофиъ равншда амалга оширилади.

Жамоа шартномасида иш берувчининг айби билан ходимга дам тнлаш белгиланган муддатларга нисбатан кечикканлиги жавобгарлик назарда тутилиши мумкин.

Годим вафот этган таъдирда, у вафот этгунига лъадар олмай лъолган иш дамги унинг оила аъзоларига, шунингдек вафот этган шахснинг меънатга лъобилиятсиз лъарамоидагиларига берилади.

Иш раъи ходимларга одатда улар ишлаётган жойларда тъланади.

Ходимнинг иш раъи унинг ёзма розилиги билан, бундай розилик бълмаган тақдирда эса, суд лъарорига асосан ушлаб лъолиниши мумкин.

Лъуйидаги ролларда ходимнинг розилигидан лъатъий назар, мернат раъидан ушлаб лъолинади:

1) Ўзбекистон Республикасида белгиланган солилълар ва бошлъа мажбурий тълловларни ундириш учун;

2) суд лъарорлари ва бошлъа ижро мужжатларини ижро этиш учун;

3) иш раъи рисобига берилган авансни ушлаб лъолиш учун, хъжалик эхтиёлларига, хизмат сафарларига ёки бошлъа жойдаги ишга нъганлиги муносабати билан берилган бъллиб, сарф лъилимай лъолган ва нъ вальтида лъайтарилмаган авансни ушлаб лъолиш учун рамда рисоб-китобдаги хатолар натижасида ортилъча тъланган суммани лъайтариб олиш учун. Бундай ролларда иш берувчи авансни лъайтариш ёки лъарзни тълаш учун белгиланган муддат тамом бълган кундан ёхуд раъ тълаш нотълри рисоблаб чилъарилган кундан бошлаб бир ойдан кечиктирилмай аванс ёки лъарзни ушлаб лъолиш раъида фармойиш беришга раъли. Агар бу муддат нълтиб кетган бълса ёки ходим хъжалик эхтиёлларига, хизмат сафарларига ёхуд бошлъа жойдаги ишга нъганлиги муносабати билан берилган авансинг ушлаб лъолиниши асоссиз ёки милъдорини нотълри деб рисобласа, у ролда лъарз суд тартибида ундирилади;

4) рисобидан ходим таълтил олиб бълган иш йили тугамасдан туриб мернат шартномаси бекор лъилинганда, таълтил ишланмаган даврда тегишли кунлар учун. Ана шу кунлар учун раъ мернат шартномаси Мернат кодекси 89-молдасининг тълртинчи лъисмида, 100- молдаси иккинчи лъисмининг 1- ва 2-бандларида кълрсатилган асосларга кълра, шунингдек нъллишга кирганлиги ёкн пенсияга чилъанлиги муносабати билан бекор лъилинганда ушлаб лъолинмайди;

5) ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарни лъоплап учун, агар етказилган зарарнинг милъдори ходимнинг нълтача ойлик иш раъидан ортилъ бълмаса;

6) Мернат кодексининг 181- молдаси биринчи лъисми 2-бандида назарда тутилган жаримани ундириш учун. Иш раъини мар гал тълаш вальтида ушлаб лъолинадиган раълнинг умумий милъдори ходимга тегишли бълган мернат раълнинг 50% дан ортиб кетмаслиги лозим.

Мернатга раъ тълаш раъидаги лъонун мужжатларига катъи риоя этиш ходимлар манфаатларини римоя лъилишда жуда катта арамиятга эга.

ЎН ЕТТИНЧИ МАВЗУ Табиатни мувофаза лъилиш

Ўзбекистон Республикасининг бойликлари юят каттадир. Табиий бойликлар дейилганда ер ва ер ости бойликлар, сув, нълмонлар, нълсимлик ва хайвонот дунёси, Ўзбекистон худудидаги хаво хавзаси кълзда тутилади. Табиий бойликлардан фойдаланишда табиатда ръл берадиган асосий жараёнларни ривожланишини ва нълро таълсири лъонуниятларини нълганиб, иш тутиш катта арамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси ер тълрисидаги лъонунинг еттинчи бобида, «Табиатни мувофаза лъилиш, соёлмлаштириш, рекреацион ва тарих-маданият маълсадларга мължалланган ерлар»да берилган лълрилъхоналар, ботанилъа боилари, заказниклар, табиат ёдгорликлари ерларидан тълри фойдаланиши, табиий ресурслардан самарали фойдаланиши ва уларнинг такрор росил лъилиниши таълминланиши, шу ресурслар унга лъандай маълсадларда берилган бълса, улардан ана шу маълсадларга мувофиль тежаб-тергаб фойдаланиши, атроф-муитни боиланишдан ва бошлъа зарарли таълсилардан мувофаза лъилиши, табиий муитни мувофаза этишни зарурлиги кълрсатилган.

Корхоналар, атроф-муитни мувофаза лъилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соласида олиб борадиган ишларида халъ депутатлари, Мараллий Кенгашлари рамда давлатнинг табиатни мувофаза лъилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш бълйича тегишли органлари назорати остида бълладилар.

Корхоналар атроф-муитнинг буланиши ва ва табиий ресурслардан ноолъилона фойдаланиш сабабли етказилган зарарни нълрини лъоплайдиган рамда табиатни мувофаза лъилиш тълрисидаги лъонунларга риоя этмаганлиги учун моддий жавобгар бълладилар. Табиатдан фойдаланиш юзасидан белгиланган режимни лълпол равишда бузган корхона фаолияти йъл лълйилган бузилиш бартараф этулгунга лъадар тълхтатиб лълйилиши мумкин.

Табиатни мувофаза лъилиш тълрисидаги лъонунларда табиатнинг айрим ресурслари - ер, сув, ер ости бойликлари, нълмонлар, нълсимлик ва хайвонот дунёси, атмосфера равоси ва инсон хаёти учун зарур бълган рамма нарсалар нъл ифодасини топган.

Ер эрозиясига лярши кураш олиб бориш, ер устидаги ва ер остидаги сувларнинг ифлосланишига йнъл гънймаслик, атмосфера ифлосланмаслига барчам бериш, атроф-муитни, атмосфера давосини яхшилаш Ўзбекистон халги учунгина эмас, бутун инсоният учун дам катта арамиятга эгадир.

Шундай тартиблар натижасида Каспий денгизи суви, Байкал кнли, Урал дарёлари хавзаларини ифлосланишдан саллаб гъолинмогда. Гъишлол хъжалигида зарарли химикатлар ишлатиш тагъилланмогда. Масалан, ДДТ ва бутифос ишлатилмайди. Гъишлол хъжалигида кнпрол биологик йнъл билан зараркунандаларга лярши курашиш тавсия гъилинмогда.

Кейинги валтларда жамиятни жапон милгёсида мухофаза гъилишга катта эътибор берилмогда. Лекин баъзи Вазирлик ва идоралар жойларидаги корхоналарда план ва мажбуриятлар бажарилишини талаб гъилинадилар-у, табиат муофазасига кам эътибор берадилар. Табиат мувозанатига етказилган зарар олгъибатида кишилар нртасида турли касалликлар авж олмогда. Масалан, астма касаллиги - Фарюнада - 39, Гънълонда - 59 ва Гъувасойда 90 фоиз кнпайди.

Ўзбекистон Конституциясининг 34-моддасида белгиланишича, Ўзбекистон фуъларолари табиатни муофаза гъилишлари, унинг бойликларини гънригълашлари керак.

«Ўзбекистон Республикасида табиатни муофаза гъилиш тнрисида»ги гъонунда кнрсатилга гъоидаларни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Гражданлар инсон хаёти учун зарур бнлган атмосферадаги хаво санитария-гигиена нормаларини бузсалар давлат санитария идоралари уларга маъмурий тартибда жарима солишлари мумкин.

Табиатни муофаза гъилиш гъонунлари нормаларини бузишда айбдор бнлганларга жиноий жавобгарлик дам белгиланиши мумкин. Масалан, даларлардаги тупролни асраш, гъиригъларни нурашдан саллаш учун нтгъазилган дарахтларни давлат гънригъхоналаридаги, шаърлар ва корхоналардаги дарахтларни кесганлик учун бундай харакатлари аввал дам гъилиниб, маъмурий чора олган бнлса, бундай шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

ЎН САККИЗИНЧИ МАВЗУ

Ўзбекистон Республикаси суд системаси.

Судловчилик тушунчаси. Суд гъарорларини ижро этиш.

Судловлик деб судларга таалули рамма ишларнинг суд тузилиши бнйинлари нртасида тагъсимланишига айтилади. Ишнинг судловлигини белгилаёш - мазкур ишни кнриш ва мал гъилишга ваколатли бнлган судни анигълаш демакдир.

Суднинг муайян ишни мал гъилишга ваколатли бнлишини белгилашда судловчилик икки томонлама: биринчидан, турдош судловгача ва иккинчидан, территориал (рудудий) судловликка бнлиниб, чегараланади.

Ўзбекистон Республикаси ГПКнинг 125-моддасида кнрсатилганидек, судларга таалули рамма гражданлик ишлари район (шаър) халгъ судларида кнрилади. Бу гъонунга кнра, гражданлик ишларини кнрувчи ва мал гъилувчи биринчи асосий суд поюнаси - район (шаър) халгъ судларидир.

Юъори судлар, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Гъораълалпоюстон Республикаси Олий суди, вилоятлар судлари, Тошкент шаър суди алорида молатларни мисобга олиб, мар гъандай гражданлик ишини нз рудудидида маъллий (гъуйи) судьялардан олишга ва уни биринчи поюна (инстанция) суди сифатида нз иш юргизишига ёки ишни бир суддан бошгъа тегишли судга нтказишга малгъидирлар. Ўзбекистон Республикаси Олий суди биринчи инстанция суди сифатида алорида мурим арамиятга эга бнлган ишларни кнради.

Территориал судловликка оид умумий гъоида шундан иборатки, тегишли гражданлик ишларини кнриш ва мал гъилиш жойи жавобгарлик тураржойи бнйича белгиланади. Бу гъоида асосан гражданларга таалулидир. Агар жавобгар юридик шахс мисобланган давлат корхонаси, ташкилоти, муассасаси ёки жамоа хъжалиги-кооператив, жамоат ташкилоти бнлса, ишнинг гъайси суд томонидан кнрилиш жойи юридик шахс ёки унинг мулки турган жойи бнйича белгиланади.

ГПКнинг 129-моддасида таъкидланишича, аризада жавобгарнинг охириги яшаб турган жойи даъвогар томонидан курсатилиши лозим.

Умумий гъоида бнйича суд ва бошгъа идоралар гражданлик ишлари юзасидан жавобгарликни гъидирмайди. Лекин алимент ундириш, майиб булиш ёки соилигъгъа бошгъача шикаст етиши, шунингдек, богъувчисининг нлими натижасида келган зарарларни ундириш тнрисидаги даъволар бнйича жавобгарнинг малгъий яшаб турган жойи номаълум бнлса, уни гъидиртириш мажбурийдир.

Гражданлик ишларининг суд мажлисида кўририлиши ва хал этилиши гражданлик процессининг муҳим босғичи булиб, катта сиёсий ва процессуал аҳамиятга эгадир. Бу босғичда суд биринчи поғона тариқасида ишни мазмунан кўради, тунланган далиллар канчалик тўричилигини аниқлайди, тарафларнинг ҳақлиғий хушхуш муносабатларини текширади ва ишнинг ҳолатига лъараб, конунга риоа лъилган ҳолда хал лъилувчи лъарори чилъаради.

Гражданлик ишлари хал килишда суд мажлиси тайёрлов лъисмига; ишни мазмуни буйича суд музоқоралари лъисмига; ишда иштирок этган прокурорнинг фикр беришини лъисмига; лъарор чилъариш ва уни эълон лъилиш лъисмига булинади.

Суд лъарорларини ижро этиш

Одил судловни амалга ошириш мақсадида гражданлар ва ташкилотлар муълълларини лъъригъллаш юзасидан чилъарилган асосий лъарорларни ижро этиш гражданлик процессининг яқунловчи босғичидир.

Суднинг хал лъилув лъарорлари лъонуний кучга киргандан сўнг, шунингдек, гражданлик ишлари тўрисидида бошлъа идоралар чилъарган лъарорлар, одатда, ихтиёрий равишда ижро этилади. Агар бундай лъарорларни ижро этишга (тегишли суммани тъллашга, нарсаларни топширишга, муайян ишларни бажаришга) мажбур бълган шахс (ёки шахслар) уларни ихтиёрий равишда ижро этмаса, суд лъарорлари лъонуннинг 372-463 - моддалари ва суд лъарорлари ижро этиш тартиби тўрисидидаги Низом билан белгиланган тарихда иэро этилади.

Суднинг мал лъилув лъарорларини ва бошлъа актларини мажбурий тартихда ижро этишни амалга оширувчи мансабдор шахс суд ижрочиси рисобланади.

Суд ижрочиси нъз ташаббуси билан мал лъилув лъарорини тез ижро этиш учун хамма лъонуний чораларни кўришга ва тарафларга уларнинг хушхушлари ва лъонун билан лъърикланадиган манфаатларини римоа лъилишда фаол ёрдам беришга мажбурдир.

Суд ижрочилари район (шахар) халлъ судлари лъошида бъллади ва ижро харакатларини нълари турган халк судларининг худудида амалга оширилади.

Суд ижрочилари суднинг хал лъилув лъарорлари ижро лъилишнинг бирдан-бир ягона мансабдор шахслари бъллиб лълмай, балки баъзи ҳолларда, чунончи, гражданлардан солиглар, лъишлъл арилисининг нълро ихтиёрий йиинлари ва давлат мажбурий суёртаси бълйича бокимандаларни лъллаш учун мулкни олиш (сотилш) тўрисидаги суд лъарорлари тегишли солик, сугрта инспекторлари шунингдек, лъишлъл Кенгашларининг раислари томонидан хам ижро лъилинади.

Суд лъарорларининг ижро лъилиш жараёнларида, одатда, икки тараф яъни хал лъилув лъарорининг ижро лъилишини талаб этувч тараф-лъарздор иштирок этади.

Суд ижрочисининг ижро харакатини бажариш ваълтида лъарздорнинг шахсий эркинлиги ва обрълйига хар лъандай шаклда тажавуз лъилиши лъатъян ман этилади.

Ижро ишини юришилда суднинг ърни каттадир. Судъя ижрочи ишига раибарлик лъилади ва унинг фаолияти устидан назорат олиб боради. Судъянинг суд ижрочиси устидан назорати узлуксиз бъллиши суд лъарорларининг тўри ва нъл ваълтида ижро лъилишини таъминлаши керак. Халлъ судъяси ёки район (шахар) судининг раиси хар бир ижро хужжати бълйича ижрони тўри ва нъл ваълтида амалга ошириши учун жавобгардир.

Ижро ишида прокурорнинг иштироки лъонунда назарда тутилган.

Прокурор суд лъарорларининг лъонуний ва асосли бъллишинигина назорат лъилиб лълмай, балки уларнинг тўри ва нъл ваълтида ижро килиниши устидан назорат хам олиб боради.

Суд ва бошлъа идораларда лъарорларини мажбур ижро килиш маълум муддат билан чекланган. Тарафлардан лоакал бири граждан бълган иш буйича суднинг хал лъилувчи лъарори бундай ишлар бълйича лъонунларда бошлъа муддат белгиланмаган бълса, бир йил муддат ичида мажбурий тартихда ижро этиш учун топширилиши лозим.

НН ТНЪЛЪИЗИНЧИ МАВЗУ

Нълбекистон Республикасининг жиноят муълъл
тушунчаси, маълсади, вазибалари.

Жиноят тушунчаси ва унинг учун жиноий жавобгарлик
Жиноят муълълдида жазо тушунчаси ва унинг маълсади

Жиноят муълъл муълълнинг бошлъа соналари каби лъонунчилик ва муълъл-тартиботни мустамкамлашда катта роль нълнайди, халлънинг юридик нормаларда ифодаланган эрки ва иродасини акс эттиради.

Жиноят муъуълъи Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тузумини, унинг сиёсий ва илтимсодий системасини, мулкни, шахсни, фуъароларнинг муъуълълари дамда эркинликларини ва муъуълъ-тартиботини жинойий тажовузлардан лъърильлашни ъз олдига вазифа лъилиб лъъйган.

Ана шу вазифаларни амалга оширишда Жиноят кодекси (ЖК) ижтимоий хавфли бълган лъандай лъилмишлар жиноят рисобланишини ва жиноят лъилган шахсларга нисбатан лъълланиши лозим бълган жазоларни белгилайди.

Жиноят тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 7-моддасида берилган.

ЖК 7-моддасининг 2-лъисмига биноан, гарчи расмий жиъатдан жиноят лъонунида кърсатилган бирор харакатнинг аломатлари сабабли жамоат учун хавфли характерда бълмаган маракат ёки маракатсизлик жиноят деб танилмайди.

Жиноятга берилган ана шу таърифда жиноятнинг асосий белгиси унинг жамиятга, гражданларнинг муъуълъ ва эркинликларига лъарши лъаратилган ижтимоий хавфли маракатдан иборат эканлиги акс этган.

Шахс жиноят лъонунида назарда тутилган маракатларни зарурий мудофаа ёки охирги зарурат молатида содир лъилса ва бу маракатлар аслида жамиятга захавфли бъллиб къринса дам, лекин лъонунга хилоф бълмагани учун жиноят рисобланмайди. Шахс жамият учун хавфли характер ёки маракатсизликни содир лъилишда айбли бълсагина жинойий жавобгарликка тортилади. Бу эса жиноятнинг мурим белгисидир.

Демак, жиноят муъуълъа, милоф, лъасддан ёки эртиётсизлик билан содир лъилинадиган ижтимоий маракат ёки маракатсизликдан иборатдир.

Жиноятнинг ижтимоий хавфлик даражаси тажовуз объектнинг ахамияти ва етказилган зарарнинг характерни айбдорнинг шахси, жиноятни содир этиш усули, шароити ёки лъилишнинг такроран содир этилиши, бир гуруу шахслар томонидан илгаридан келишиб содир лъилиниши, ваъти, жойи ва унинг лъасддан ёки эртиётсизликдан содир лъилиниши билан белгиланади.

ЖК икки лъисмига бУлинади. Махсус лъисмидаги мар бир модданинг биринчи лъисмида конкрет жиноятнинг мазмуни, жавобгарликни оирлаштирадиган ва енгиллаштирадиган молатлар, уни содир лъилиш усули, малъсади каби молатлар баён лъилинган бъллиб, диспозиция деб айтилади. Гар бир модданинг жиноят содир этилган талъдирда татбилъ лъилинадиган жазо турлари ва муддатлари белгиланган лъисми эса санкция деб аталади.

Лъонунчиликни мустаъмкамлаш, одил судловни тъйри амалга ошириш каби мурим вазифаларни бажаришда жиноят таркибининг тъйри анильланиши катта роль ъйнайди.

Содир лъилинган маракат ёки маракатсизлик ижтимоий хавфли эканлигини белгиловчи элементлар йииндисининг жиноят таркиби бъллиб, лъуйидаги търтта элементдан иборатдир: Жиноятнинг 1) объекти; 2) объектив томони; 3) субъекти; 4) субъектив томони.

Жиноят таркибининг бу элементларидан биттаси бълса дам шахсни жинойий жавобгарликка тортиш мумкин

Жиноят таркибининг зарурий элементларидан бири жиноятнинг объекти бъллиб, у умумий, махсус ва бевосита объектларга бъллинади. Жкъда кърсатилган мар лъандай жиноят, биринчи навбатда, турли тажовузлардан лъонун билан римоя лъилинадиган ижтимоий муносабатлар талабини бузиб, уларга лъарши лъаратилагн бъллади. Шунинг учун дам мар лъандай жиноятнинг умумий объекти ижтимоий муносабатларидир.

Лъонунлар билан жинойий тажовузларидан римоя лъилинадиган ижтимоий муносабатларнинг малълум бир сораси жиноятнинг махсус объекти деб топилди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ЖК махсус лъисмининг учинчи бобида кърсатилган жиноятнинг махсус объекти давлат мулкидир.

ЖКнинг махсус лъисмида кърсатилган жиноятлар махсус объекти ёки махсус объектига кърра ън бир бобга бъллинган.

Содир лъилинган конкрет жиноят лъайси ижтимоий муносабатда бевосита лъарши лъаратилган бълса, ана шу ижтимоий муносабат жиноятнинг бевосита объекти рисобланади.

Жкъда кърсатилган баъзи жиноятларнинг предмети лъилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини анильлашда ва уни юридик жиъатдан баролашда мурим роль ъйнайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жкнинг 210-моддасининг биринчи лъисмида лъурол-яролар, ълъ-дорилар ва портловчи моддаларни йайрилъонуний равишда олиб юриш, салълаш, сотиб олиш, ясаш ва сотиш учун жинойий жавобгарлик белгиланган. Бу жиноятнинг предмети шу модда диспозициясида кърсатилган бъллиб, ундан мазкур жиноят бошлъа жиноятларга лъараганда хавфлироль эканлиги равшан къриниб турибди. Бу мол лъилмиш даражасини белгилашда ва жазо тайинлашда мурим арамиятга эгадир.

Жиноятнинг объектив томони - ижтимоий хавфли маракат ёки маракатсизлик, унинг зарарли ольибатлари ва улар ъртасида сабабий боиланиш мавжуд бъллишидир. Баъзи жиноятларнинг объектив

томони учун зарарли оъибатла юз бермаса дам, лекин уларнинг амалга оширилиши реал, аниъ бълишининг ъзи етарли бълиб, тугалланган жиноят таркибини хосил гъилади. Агар гъасаддан гъилинган моддий таркибли жиноят юз бермаган бълса, айбдор жиноятга суилъасд гъилган ёки жиноятга тайёргарлик кърргани учун жиноий жавобгарликка тортилади. Жкнинг баъзи моддаларида жиноятнинг объектив томони учун зарарли оъибатлар юз бериши талаб гъилинмай, жиноий харакат ёки харакатсизлик содир гъилинишинингъзи тугалланган жиноят рисобланади.

Жиноят гъонунга биноан, жиноят объектив томонининг зарурий белгиларидан бири жамият учун хавфли харакат ёки маракатсизлик билан юз берган зарарли оъибат нъртасида сабабий боиланишнинг мавжуд бъллинишидир.

Гълмишнинг содир этиш ваъти, жойи, усули каби молатлар жиноят объектив томонининг факультатив белгилар бъллиб, ЖК моддаларининг диспозициясида кърсатилади, конкрет жиноят таркибининг зарурий белгиси деб топилади.

Жиноятнинг субъекти жиноят таркибининг бир элементи бъллиб, ЖКнинг 10-моддасига асосан, жиноят содир гъилгунга гъадар шахс ън олти ёшга тълган ва агли расо бъллиши талаб гъилинади. Ана шу 10-модданинг 2-гълсмида ън търт ёшдан ън олти ёшгача бълган шахсларнинг гъандай жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилиши белгиланагн.

Баъзи жиноятларнинг субъекти 18 ёшга тълган бъллиши талаб гъилинади. Масалан, мансабдорлик жиноятлари ва марбий жиноятлар, хизмат вазифасини суистеъмол гъилиш ва роказо жиноятларда.

Ана шундай жиноят субъектига, тааллуъли зарурий белгилардан ташгъари, яна махсус белгиларга эга бълган шахслар дам киради ва улар жиноятнинг махсус субъекти деб аталади. Масалан, мансабдорлик жиноятининг субъекти мансабдор шахс бъллади.

Жиноят содир гъилинган ваътда шахснинг агли расо бълмаса, у маракати юзасидан ъзига рисоб беролмайди. Шунинг учун даволанганидан кейин дам жиноий жавобгарликка тортилмайди. Шахс жиноят содир гъилинганида агли расо бъллиб, суд мукми чилъишига гъадар ёки жазо нърганида руий касаликка чолишиб гълса, суд унга медицина характеридаги мажбурий даволаш чораларини белгилайди, лекин даволанганидан кейин жиноят ишини юритиш тикланади ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Бу масалалар ЖКнинг 11-моддасида кърсатилган.

Шахс спиртли ичимлик ичиш ёки наркотик модда истеъмол гъилиш натижасида мастлик молатида жиноят содир гъилса, жиноий жавобгарликдан озод гъилинмайди.

Жиноят таркибининг субъектив томони айб бъллиб, у шахснинг содир гъилган харакат ёки харакатсизлигига ва унинг зарарли оъибатларига нисбатан психик муносабатларнинг ифодасидир. Баъзи жиноятлар субъектив томонининг зарурий белгиси жиноятни содир гъилишда мотив ва бирон-бир маълсаднинг мавжуд бъллишидир.

Айб икки шаклда бъллади: гълсд ва эртиётсизлик. Гълсд, ъз навбатида, търри гълсд ва эгри гълсдга, эртиётсизлик эса жинояткорона бепарволик ва ъз-ъзига ишониш шакллари гъилинади.

Ъзбекистон Республикасининг ЖКнинг 8-моддасида кърстилишича, жиноятни содир этган шахс ъз харакати ёки харакатсизлигининг ижтимоий хавфли характери ни англатган, унинг жамият учун зарарли оъибатларига кързи етган ва уни истаган ёки шу оъибатларнинг келиб чилъишига онгли равишда йнъл гълган бълса, бундай жиноят гълсддан гъилинган жиноят деб топилади. Търри гълсдда жиноятни содир этган шахс унинг хавфли характери ни англаган, унинг хавфли оъибатларига кързи етган ва шуни истаган бълса, билвосита гълсдда шахс жиноят зарарли оъибатларининг юз беришини истамаса-да, лекин унга онгли равишда йнъл гълъяди ёки бу оъибатга бепарк гъарайди.

Агарда жиноятни содир этган шахс ъз харакати ёки харакатсизлигидан жамият учун хавфли оъибатлар келиб чилъиши мумкинлигига, кързи ета туриб, лекин хомхаёлик билан ана шу оъибатларнинг олдини олишни мължаллаб маракат гъилса ёки бундай оъибатларнинг келиб чилъиши мумкинлигига кързи етмаса-да, лекин кързи етиши мумкин ва лозим бълса, бундай жиноят деб топилади. Жинояткорона бепарволик билан жиноят содир гъилган шахс ъз харакати ёки харакатсизлигидан ижтимоий хавфли оъибатлар келиб чилъиши мумкинлигига кързи етмаган, лекин кързи етиши керак ва лозим бълса, ъз-ъзига ишониб жиноят содир этган шахс мазкур жиноятнинг мумкунлигига кързи етади, лекин хомхаёллик билан шу оъибатларнинг олдини олишни мължаллаб маракат гъилади.

Шахс содир гъилган маракати ёки маракатсизлигининг ижтимоий хавфлилигини ва унинг зарарли оъибати юз бериши билмаса-да, лекин иш молатига кърра билиши лозим ва мумкин бълмаган тагъдирда уни гъллимишида жиноят таркиби йнъл деб топилади ва у жиноий жавобгарликка тортилмайди, юз берган зарарли оъибатлар эса тасодифий ходиса деб саналади.

Жиноят муълъида жазо тушунчаси ва унинг маълсади

Жиноий жазо - бу давлатнинг жамият учун хавфли жиноятни содир қилишда айбдор шахсларга суд қўқми билан ЖК нормаларига асосан қўлланганидан алоқиди мажбурулов тадбиридир.

Жиноят қўлқўқиди қўққда тутилган жазо мақсадлари ва унинг тақбил қўққиниши инсонпарварлик, адолатлилик принципига асослангандир. ЖКнинг 20-моддасида қўққсатилишича, жазолаш фақат содир қўққинган жиноят учун жазо беришгиди бўққиб қўққмай, шунингдек, маққумларни тузатиш, уларни меқнатга қўққолол муносабатда бўққиб, қўққунларни аниқ баққариш ва жамоат тартибларини меқматлаш қўққиди қўққайта тарбиялаш меқмда маққумлар ёққи бошқўқа шахслар томонидан қўққилиниши муққкин бўққлган янги жиноятларнинг олдиди олиш маққсадиди қўққда туққиди.

Жазолаш одамга жисмоний азоб бериш ёққи инсонлик қўққадр-қўққийматини қамситишни маққсад қўққилиб қўққиймайди. Жиноий жазо айбдор шахсга содир этилган жиноят учун суд қўққми билангиди қўққлланилади.

Жиноят қўққўққиди асосий ва қўққшимча жазо турлари қўққда тутилган. ЖКнинг 21-моддасига асосан, жиноят қўққилган шахсларга қўққйиди асосий жазолар қўққлланилиши муққкин: озодлиқдан маққрум қўққилиш; озодлиқдан маққрум қўққилмасдан аққолол тузатиш иши; муайян мансабни эгаллаш ёққи муайян фаолият билан шўққулланиш қўққўққиди маққрум қўққилиш; жарима; вазифасидан бўққшатиш; етққазилган зарарнинг қўққрини қўққоплаш мажбуриятини юққлаш; жамоат иззаси.

Муққдатли хизматдаги маққбий хизматчиларга интизомий батальонга юбориш туридаги жазони меқм қўққллаш муққкин. Дарбадарлик ёққи тиланчилик қўққилиб юрган ёққхуд бошқўқача тарзда теқинхўққларча қўққун кечирган, алимент тўққлашдан ёққи болаларини таъминлаб туришдан ашаддий сураққда бўққийн товлаган, шунингдек, паспорт системаси қўққоидаларини бузган шахсларга жазо белгилашда суд ишнинг қўққлатларини ва айбдорнинг шахсини меққсобга олиб, тарбия-меқнат профилакторийсига юбориш туридаги жазони меқм қўққлланиши муққкин.

Асосий жазолардан ташққари, судланувчига қўққйиди қўққшимча жазолар қўққлланиши муққкин: мол-муққкни муққсодара қўққилиш; маққбий ёққи маққсус унвонидан маққрум қўққилиш ва меққказо.

Бундан , қўққйиди жазо турлари асосий жазо сифатидагиди эмас, шунингдек, қўққшимча жазо сифатида меқм қўққлланилади: муайян мансабни эгаллаш ёққи муайян фаолият билан шўққулланиш қўққўққиди маққрум қўққилиш; жарима солиш; вазифасидан бўққшатиш; етққазилган зарарни қўққрини қўққоплаш мажбуриятини юққлаш.

Њлим жазоси Њзбекистон Республикаси ЖКнинг 21-моддасида қўққрсатилган жазо турлари меққйхатига қиритилган, чўққки бу фаққўқлоққда жазо чорасидир.

Жазо тайинлашнинг умўққий асослари Њзбекистон ЖКнинг 37-моддасида қўққрсатилган.

Жазой тайинлашда суд қўққўққий онгга амал қўққилиб, содир этилган жиноятнинг характери ва жамият учун хавфлилик даражасини, айбдорнинг шахсини, меқмда ишнинг жавобгарликни енгиллаштирувчи ва оирлаштирувчи қўққлатларини эътиборга олади.

Вояга етмаган шахснинг жинояти бўққйича суд қўққми қўққйаришда ЖКнинг 22 ва 23-моддалари талабларига меққоя қўққилиш керак. ЖКнинг 22-моддасига асосан, жиноят содир қўққилганга қўққадар 18 ёшга тўққлган шахслар ўққлим жазосига меққм қўққилиниши муққкин эмас, жазо тайинланганида озодлиқдан маққрум қўққилиш муққдати (18 ёшга тўққлмаган шахслар ўққлим жазосига меққм қўққилиниши муққкин эмас, жазо тайинланганида озодлиқдан маққрум қўққилиш муққдати ўққн йилдан ошмайди 23-модда). ЖКнинг бу нормалари вояга етмаган ёшларга нисбатан бўққлган инсонпарварлик принципининг ифодасидир.

Шўққни меқм айқиш кераққки, вояга етмаган шахслар ЖК-нинг 10-моддасининг 3-қўққсидида қўққрсатилган шарт-шароитлар маққжуд бўққлган таққдирда жиноий жавобгарлиқдан озод қўққилиниб, уларга нисбатан тарбиявий характердаги мажбурий чораларни қўққлланиш (10-модда, 4-қўққисм); жиноий жавобгарлиқдан ва жазодан озод қўққилиш (48-модда); маъмурий жавобгарликка торқиш билан жиноий жавобгарлиқдан озод қўққилиш (40-модда); айбдорни жамоат ташққилотларига қамилликка бериб (49-модда) ёққи ишини ўққртоққлик судига ошириб, жиноий жавобгарлиқдан озод қўққилиш (491-модда) қамби чораларнинг маққжудлиги жиноят қўққунига хос инсонпарварликни ифодалади.